

श्रीग्रामार्थन

श्री. वा. साजवाबकर

प्रकाशक	मुद्रक	(C) सर्व हक्क
दिलीप माजगावकर	दिलीप माजगावकर	लेखकाधीन
राजहंस प्रकाशन	साप्ताहिक मुद्रण	
१०२५ सदाशिव पेठ	१०२५ सदाशिव पेठ	पहिली आवृत्ति
पुणे ४११०३०	पुणे ४११०३०	१ जुलै १९७४

मुख्यपृष्ठ	मूल्य	द्वितीय आवृत्ति
सुमती चक्रवर्ती	पंचवीस रुपये	१ जून १९८३
		□
		महाराष्ट्र राज्य
		वाडमयनिमित्ती
		पुरस्कार
		१९७५-७६

श्रीग्रामायन

श्री. ग. माजगावकर

प्रास्ताविक

गेली दहा-वारा वर्षे ग्रामीण भागात मी खूप हिंडलोफिरलो.

विशेषतः जेथे नवनिर्माणाचे काही काम घडले, चळवळी झाल्या ते भाग, तेथील वदल मी जवळून पाहिले. काही ठिकाणी थोडेफार प्रत्यक्ष कामही केले. त्या त्या वेळी जसजशी मनःस्थिती होती तसतसे काही लिखाणही केले. कधी अंतर्मुख होऊन. कधी वहिर्मुख वृत्तीने. त्यामुळे काही लिखाण स्वैर, चितनात्मक तर काही लेखवजा असे झाले. कधी मुलाखती घेतल्या, मित्रांशी पत्ररूप संवाद केले. या सर्वांचा हा संग्रह आहे.

आपल्या अर्थव्यवस्थेविषयी, एकूणच राष्ट्रीय नियोजनाविषयी काही नवे विचार-मंथन देशात सुरु आहे; नसल्यास ब्हायला तरी हवे आहे. मला आपले वाटून गेले की, ही वेळ अशा स्वरूपाचा संग्रह प्रकाशित करायला वरी आहे. नाहीतर इतकी वर्षे हाताशी स्वतःची प्रकाशनसंस्था असूनही, मी हा संग्रह पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याचा विचार कधी केलेला नव्हता.

आज शहरे वाढताहेत. ग्रामीण भागाचे अखंड, अहनिश शोषण सुरु आहे. अर्थव्यवस्थेचा समतोल यामुळे ढळला आहे. हे यांबले नाही

तर ! जे प्राचीनकाळी कार्येजचे, अथेन्सचे झाले
किंवा मोहोंजोदोरोचे झाले, ते उद्या आपलेही होईल. सोन्याची द्वारकाही जेथे
बुडाली तेथे आपला मुंवई—कलकत्ता संस्कृतीचा उसना बडिवार
किती काळ टिकणार !

कितीही वैभवशाली, दैदिप्यमान, पुढारलेल्या वगैरे असल्या तरी
केवळ शहरी संस्कृतींचा समूळ विनाश हा अटळ असतो. ग्रामीण
आणि नागर या दोन संस्कृतींचा समन्वय, एक विशिष्ट तोल ज्या
समाजांनी साधला तेच समाज टिकले, पराभवाच्या राखेतूनही पुनः
पुनः वर उठले. वाकीचे इतिहासजमा झाले.

आपल्यालाही असे इतिहासजमा व्हायचे नसेल तर हा सध्याचा
ढळलेला तोल लवकर सावरून घ्यायला हवा. खेडेगाव हा आपला,
भारतीय समाजाचा, किंवडुना सर्वच पौरात्य देशांचा तोलविंदू आहे,
हे नीट ओळखायला हवे.

हा तोलविंदू पकडता यावा या प्रेरणेतून झालेले हे सर्व लिखाण आहे.

श्री. ग. माजगावकर

१० जून १९७४

पुस्तकाची ही दुसरी आवृत्ती.
काही बदल नाहीत.
शेवटी दिलेले पुस्तकावरचे
दोन विशेष अभिप्राय एवढी
काय ती नवीन भर.

श्री. ग. मा.

१ जून १९८३

अनुक्रम

जिल्हा लिहू लागला ! जिल्हा वाचू लागला !	१
एका गावाची स्वातंत्र्यकाळातील वाटचाल	२१
लोकशाही विकेंद्रीकरण—एक विचार	४०
पोचमपल्लीकडे	४५
पुढे काय ?	६२
चला	६९
वेल्होळी : जि. नाशिक	७४
पॅरिस आणि पुणे	७९
कम्युन्स आणि ग्रामराज्ये	८८
अन्नपरावलंबनानंतर कृषीपरावलंबन	९८
सिधूपुत्रांनो !	९६
जाग	९९
सिहगड : पाठीमागून	११५
जमीन कवजा आंदोलन	१२३
यती, ग्रामस्वराज्यकोश	१३०
ग्रामायन	१३३
भूमिपुत्र	१४५
□	
चर्चा	१७५

वडिलांस अर्पण

ज्यांनी मला मनसोवत भटकू दिले.....

जिल्हा लिहू लागला !

जिल्हा वाचू लागला !

सान्या महाराष्ट्रात यंदाची शिवजयंती मोठ्या उत्साहाने साजरी झाली हे खरे; पण प्रतापगडावर १७ एप्रिलला (१९६१) उत्सवाचा जो समारंभ साजरा झाला, तो अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण असाच म्हणावा लागेल. या समारंभात केवळ शिवरायांची पोकळ स्तुतिस्तोत्रे गाऊन वेळ भागवून नेण्याची दृष्टी नव्हती; तसेच उत्सवापुरत्या जाग्या होणाऱ्या पुढारी मंडळींचा हा काही एक उरुस नव्हता. सारा सातारा जिल्हा साक्षर करण्याच्या पवित्र उद्देशाने जे कार्यकर्ते गेले २-४ महिने अहोरात्र परिश्रम घेत होते, त्यांनी आपल्या कामाची प्रत्यक्ष वानगी येथे थोडीवहुत दाखविली, हे या समारंभाचे विशेष महत्त्व होते. झालेले काम अपेक्षेच्या मानाने फार अपुरे आहे, याची जाणीव ठेवून नव्या उद्दिष्टांच्या प्रतिज्ञाही महाराष्ट्राच्या या तीर्थक्षेत्रावर अनेकांनी घेतल्या, यामुळेही या समारंभाच्या वैशिष्ट्यात अधिक भर पडली. थोडक्यात म्हणजे हा प्रामाणिक कार्यकर्त्यांचा व कर्तव्यदक्ष सरकारी अधिकाऱ्यांचा एक मेळावा होता. शिवरायांच्या क्रियाशील जीवनापासून नव्या काळाला अनुरूप असा बोध घेणाऱ्या शिवभक्ताची ही एक कामकाजाची बैठक होती.

सकाळपासून गडावर उत्सवासाठी मंडळी जमू लागली होती. आसपासच्या सुमारे पन्नास पाऊणशे गावातून तरी लोकांची रीघ लागलेली होती. सकाळीच सनईवादन, भवानी देवीची पूजा, शिवप्रतिमेचे पूजन इत्यादी कार्यक्रम मोठ्या उत्साहात पार पडले होते. दुपारी चारच्या सुमारास राज्यपाल श्री. श्रीप्रकाश यांचे आगमन झाले व एकेका वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रमाने सभेच्या कामास सुरुवात झाली. सर्वच सभा नवसाक्षरांनी गाजवली. टेकवली येथील नवसाक्षर भगिनी बाबीबाई कोळगणे यांनी अध्यक्षीय सूचना मांडली, तर जावळीचे नवसाक्षर प्रौढ श्री. मोरे यांनी तिला अनुमोदन दिले. स्वागतपर भाषण, अहवालवाचन हे कार्यक्रमही नवसाक्षर मंडळींनीच पार पाडले. महाबळेश्वर कलापथकाचे 'जिल्हा लिहू लागला; जिल्हा वाचू लागला' हे अभिनयगीत तर राज्यपालांनाही फार आवडले. पुढे शेती, अस्पृश्यता,

वालसंगोपन, कुटुंब-नियोजन इत्यादी विषयांवर नवसाक्षर भगिनींची भाषणे ठेवण्यात आली होती, तीही ठीक वठली. यानंतर समूहगीतांचा कार्यक्रम. दोन-तीन गीतांपैकी एका गीताने तर सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. अक्षरओळख नसल्याने किती अडचणी उम्ह्या राहतात याचे वर्णन करताना एक वाई म्हणते—

‘पत्र आलं वंधवाचं वाचायला येईना ।

नेऊं कुठं वाचायला वाचनार भेटना ।

गावाला मी जाते कुण्या मोटारीच समजन्ता ।

पाटी हाय तिच्यावर वाचायला येईना ।

सातान्या ग शहरामंदि पेट मला घावना ।

खोलीचा ग नंवरय वाचायला येईना ।

रात्रीच्या ग शाळा सुरु झाल्या आता गावाला ।’...

समूहगीतांच्या या कार्यक्रमानंतर राज्यपालांच्या शुभहस्ते साक्षरतेची ज्ञानज्योत प्रज्जवलित करण्यात आली व शिक्षणाची ही ज्योत जिल्ह्यातील सर्व भागात पोहोचविण्यासाठी उपस्थित अधिकारीवर्गनिही आपापल्या ज्योती ह्यावर प्रदीप्त करून घेतल्या. थेट गावापर्यंत या ज्योतीचा प्रकाश पोहोचावा यासाठी, खेडच्यापाडच्यांतून आलेल्या असंख्य नवसाक्षर वंधु-भगिनींनी आपापल्या ज्योती प्रज्जवलित करून हाती घेतल्या आणि भवानीचे नामस्मरण करून सर्वच उपस्थितांनी ‘शिक्षणाची ही पवित्र ज्योत आम्ही अशीच अखंड तेवत ठेवू’ अशा अर्थाच्या प्रतिज्ञा घेऊन समारंभाला एक आगळेच गंभीर्य प्राप्त करून दिले. शिक्षणाधिकाऱ्यांनी घेतलेला कामाचा आढावा, राज्यपालांचे समयोचित भाषण, नवसाक्षर प्रौढाने केलेला समारोप, वंदेमातरम् वर्गारे नेहमीच कार्यक्रम यापुढे थोडक्यात आटोपल्याने सभेच्या अखेरपर्यंत या गंभीर वातावरणाचा परिणाम कमी झाला नाही. प्रतापगडाच्या पराक्रमी परंपरेला साजेसाच हा नवमहाराष्ट्रातील विधायक कार्यकर्त्यांचा समारंभ होता, एवढे यासंबंधी सांगितले म्हणजे पुरे आहे.

पूर्वीची लादलेली साक्षरता

तसे पाहिले तर साक्षरतेची चळवळ सातारा जिल्ह्यात नवीन नाही. गेली वरीच वर्षे साक्षरतेचे वर्ग तुरळकपणे खेडच्यापाडच्यांतून चालू होते. पण या वर्गाचे अनुभव फारच निराशाजनक होते. वर्ग भरविण्याची जवाबदारी एकटचा प्राथमिक शिक्षकावर पडलेली होती. विचारा प्राथमिक शिक्षक ‘वर्गसि या’ म्हणून सर्वांना विनंत्या करून थकून जात असे. मोठचा कष्टाने जमवलेल्या काही मंडळींना पदरचे रॉकेल तेल जाळून ‘ग, म, भ, न’ शिकवीत असे. ग्रामस्थांना माणसे जमविणे हे मास्तरांचे

कामच आहे असे वाटे, तर जमलेले प्रौढ आपण शिकतो म्हणजे मास्तरावर मोठे उपकारच करतो या भावनेने वगतील वागणूक ठेवीत असत. या वगाना सामूहिक असे कुठलेच स्वरूप नव्हते. शिक्षणखात्यासाफ्त वर्ग चालविण्यावद्दल प्रत्येक नव-साक्षरामागे शिक्षकाला चार रूपये वेतन मिळत असे म्हणून तो काम करीत असे; तर 'मास्तर मागे लागला आहे; अधूनमधून जाऊ या झाल! विचान्याचे चार रूपये कशाला बुडवा!' अशा पोक्त विचाराने गावकरीही कधीकधी एकत्र जमत असत. शिक्षकांच्या उत्पन्नवाढीचा एक खाजगी मार्ग, एवढेच या चळवळीचे अखेरचे रूप शिल्लक राहिले होते. म्हणून सर्वत्र निराशा होती; अनास्था होती; चालडकल होती; खोटचा नोंदी होत्या; चळवळ बंदच करून टाकावी अशी मन:-स्थिती होती

साक्षरता चळवळीत बदल

वैचारिकदृष्ट्या या अपयशाचे मूळ साक्षरतेच्या कल्पनेत आहे, हे काही विचार-वंतांनी दाखवून दिल्यानंतर चळवळीच्या स्वरूपात पुढे हल्लूहल्लू बदल करण्यात आला. खेड्यातला प्रौढ केवळ अक्षर ओळख करून घेण्यास फारसा उत्सुक नसतो; परंतु त्याला शेती, आरोग्य, नियोजन इत्यादी उपयुक्त विषयांवर जर चौकेर ज्ञान देण्याची व्यवस्था केली, तर तो आजची अनास्था टाकून आपणहून शिक्षण घेण्यास पुढे येईल, अशा कल्पनेने साक्षरताप्रसार चळवळीला प्रथम 'लोकशिक्षण' व नंतर 'समाजशिक्षण' चळवळीचे स्वरूप देण्यात आले. साक्षरतेमध्ये अक्षरओळख व लिहिणे-वाचणे एवढचाचाच समावेश होतो. लोकशिक्षणामध्ये अधिक व्यापकता आहे. लिहिणे, वाचणे व त्यावरोवर इतर सामान्यज्ञान लोकशिक्षणात दिले जाते. परंतु लोकशिक्षणामध्ये एकात्मतेची व सामूहिक ध्येयवादाची बीजे नसल्याने हाही पर्याय अपयशी ठरला व त्यातूनच समाजशिक्षणाचा ध्येयवाद उत्क्रांत झाला. समाज-शिक्षणामध्ये व्यक्तिविकासापेक्षा समाजविकासाचे ध्येय पुढे ठेवलेले असते. सामाजिक ध्येयवादाच्या आकर्षणामुळे सारा गाव जागा होईल, 'शिक्षण द्या' म्हणून दुश्शिक्षितांच्या मागे लागेल व त्यामुळे गावच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाची चक्रेही वेगाने फिरू लागतील, अशा अपेक्षेने समाजशिक्षणाचे काम हाती घेण्यात आले.

परंतु चळवळीच्या वैचारिक कक्षा विस्तृत झाल्या होत्या, तरी प्रत्यक्ष संघटनेत कसलाही मूळगामी बदल त्यावरोवर घडून न आल्याने साक्षरता-प्रसाराचे वर्ग एवढेच तिचे स्वरूप कायम राहिले होते. गावाला ध्येयवादाची मिठी पडत नव्हती व शिक्षणकार्याला अपेक्षित असा नवीन उठाव काही लाभत नव्हता. जुनेच वळण, जुनेच दळण चालू होते.

अवचित घडलेला चमत्कार

अशा रडतखडत अवस्थेत साक्षरतेचे वर्ग तुरळक ठिकाणी चालू असता मध्येच एक लहानसा चमत्कार घडला. हा चमत्कार कोणा एका व्यक्तीने जाणूनबुजून योजनापूर्वक केला असे म्हणवत नाही; तसेच तो करण्यामागील हेतु शुद्ध सामाजिक ध्येयवादाचा तो होता असेही निश्चितपणे सांगता येत नाही. कोणत्याही हेतूने का असेना, एक गोष्ट अशी घडली की, कोरेगाव तालुक्यातील ल्हासुरें या गावच्या प्राथमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी, 'सर्व गाव साक्षर होणार असेल, तर शिक्षकांना या कामासाठी मिळणारी सर्व रक्कम शिक्षक आपणहून गावच्या विकासासाठी देण्यास तयार आहेत,' अशी एक घोषणा एका सभेच्या प्रसंगी करून टाकली. जवळ जवळ १६०० रुपयांचा हा प्रश्न होता. गावकन्यांनी हे कार्य मनावर घ्यायचे ठरविले आणि शुक्रवार दि. १० जून १९६० या दिवशी नवलाईदेवीच्या चौकात जी सभा झाली, त्यात सारा गाव साक्षर करून दाखविण्याच्या प्रतिज्ञाही घेण्यात आल्या. नारळ फुटला; दुसऱ्या दिवसापासून लगेच कामाला सुरुवातही झाली.

आदर्श ल्हासुरें गाव

ल्हासुर्याच्या गावकन्यांनी कामाची पद्धत मात्र फारच व्यवस्थितपणे बसविली होती. प्रथम गावातील झाडून सांया निरक्षरांची संख्या घेण्यात आली. सुमारे ४०० निरक्षर गावात निघाले. या निरक्षरांसाठी सोयीस्कर ठिकाणी एकूण चौदा वर्ग उघडण्यात आले. स्त्री-पुरुषांचे वर्ग अर्थातच वैगवेगळे होते. वर्ग चालविण्याची जबाबदारी शाळा-शिक्षक व काही सुशिक्षित ग्रामस्थ यांचेवर पडली. प्रत्येक वर्गाचा हजेरीपट ठेवण्यात आला व त्यातील सर्व प्रौढांना हजर ठेवण्यासाठी प्रत्येकी चार-चार ग्रामस्थांची एक, याप्रमाणे चौदा तुकड्या करण्यात आल्या. या तुकड्यांचे सभासद घरोघर जाऊन माणसे वर्गत हजर करीत व वर्ग चालू असेपर्यंत कोणी निघून जाऊ नये, कोणी गावगुंडाने वर्गाला त्रास देऊ नये म्हणून दक्षता ठेवीत असत. या चौदा तुकड्यांवर व एकूण सर्वच वर्गावर लक्ष ठेवण्याचे काम दहा जणांची एक गावसमिती करीत असे. कोणी स्त्री-पुरुष वर्गाला गैरहजर रहात असतील, तर त्यांना भेटून त्यांचे शंकानिरसन करणे, आल्यागेलेल्यांना वर्ग हिंडून दाखविणे व एकूण सर्वसाधारण व्यवस्थेची जबाबदारी घेणे इत्यादी कामे या ग्रामसमितीकडे होती. सारी व्यवस्था गावकन्यांनी आपल्याच अवकलदुशारीने आखली होती, कोणताही पुढारी किंवा सरकारी अधिकारी मार्गदर्शनासाठी त्यांनी आणला नव्हता ही यातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

कलेक्टरांना झालेले दर्शन

व्यवस्था आखून झाल्यावर कामासही तेवढच्याच तडफेने सुरुवात झाली. ल्हासुणे हे गाव कोरेगाव स्टेशनपासून दोन मैल अंतरावर येते. शाळेतील काही शिक्षक कोरेगावाहून ल्हासुण्यास रोज येत असतात. वर्ग सुरु झाल्यावर त्यांना रोज दोन वेळा यावे-जावे लागत असे व त्यामुळे चार महिने त्यांना असह्य ताण सहन करावा लागला ही वस्तुस्थिती आहे. गावातच राहणाऱ्या शिक्षकांना तर चोबीस तासही अपुरे पडत. कंठाळा हा शब्दच गावकरी त्यांना उच्चार देत नसत. रात्री दोन दोन वाजेपर्यंत वर्ग चालू रहात होते. वर्गां-वर्गांमध्ये स्पर्धा लागून राहिल्या होत्या. भितीभितींवर म्हणी व बोधवचने लिहिली गेली होती. अधिकांयांच्या खेपा चाल झाल्या, तेव्हा त्यांना सारा गाव गाण्यांनी, कवितांनी व अभंगांनी अक्षरशः घुमत असल्याचे विलक्षण दृश्य पहावयास मिळाले. प्रत्यक्ष कलेक्टरमजकूर दोन तीन वेळा न सांगता एकदम रात्रीच्या वेळी गावात हजर झाले होते म्हणे! वर्गावर्गांनुन ते हिडले. कुठे त्यांना गाणी ऐकायला मिळाली, कुठे एखादी नवसाक्षर महिला धार काढण्यावर भाषण देताना पहायला सापडली, तर एका ठिकाणी कलेक्टरांनाच 'आपली ओळख करून द्या' म्हणून सांगणारी खेडवळ पण शिक्षणाचे वारे प्यालेली एक वाई आढळून आली. चार महिने शिक्षणाचा एक प्रचंड डोह गावात उसळत होता. त्याच्या पंचित्र निनादाने येणारे-जाणारे लहानमोठे पाहुणे स्तिमित होत होते. त्याच्या उसळणाऱ्या लाटा आसपासच्या पाच-दहा गावातून तर वाहू लागल्याच; पण सारा सातारा जिल्हाच या लाटांवर स्वार होणार की काय, अशी चिन्हेही दिसू लागली.

ल्हासुण्याने अज्ञानासुर मारला

दि. १० सप्टेंबर या दिवशी या समाजशिक्षण मोहिमेची सांगता झाली. एक हृदय-स्पर्शी समारंभ या निमित्ताने गावात घडून आला. गावातील घरांच्या भिती नव्याने रंगविष्ण्यात आल्या होत्या. रस्ते झाडन स्वच्छ ठेवण्यात आले होते. सडासंमार्जने व रांगोळ्या यामुळे गावाला प्रसन्न शोभेची एक नवीनत झळाळी चढली होती. नवलाई देवीसमोर सभा भरली. शिक्षणाधिकारी श्री. पवार व कमिशनर श्री. मोहिते यांच्यासारखी बडी मंडळी पुण्याहून या समारंभासाठी मुद्दाम आली होती. पाहुण्यांना मिरवणुकीने सभास्थानी आणण्यात आले. सर्व सभा नवसाक्षर महिलांनीच चालविली. एकीने अध्यक्षांची सूचना मांडली; दुसरीने तिला अनुमोदन दिले. तिसरीने गाव-शिक्षणाची माहिती दिली. ग्रामपंचायतीच्या कारभारावहूल चौथी बोलली. गावाने श्रमदानाने केलेल्या कामाचे निवेदन पाचवीने केले. स्वयंपाकघर कसे असावे हे सहावीने सांगितले. शिक्षणाधिकांयांनी काहीच्या परीक्षा घेतल्या. तोही

कार्यक्रम यथास्थित पार पडला. पुढे ज्ञानदीप प्रज्वलित करून सर्वांनी साक्षरता टिकविण्यावद्दल शपथा घेतल्या आणि पवार-मोहिते यांच्या भाषणांनी सभा संपली. 'कृष्णाने नरकासुर मारला तसा ल्हासुर्ण्याच्या जनताजनार्दनाने अज्ञानासुर मारला! धन्य धन्य ल्हासुर्णे!' हे पवारांचे उद्भगार आजही गावकरी येणाऱ्या-जाणाऱ्याला मोठ्या अभिमानाने सांगत असतात, एवढा हा समारंभ संस्मरणीय होता, नेत्रांचे पारणे फेडणारा होता.

नव्या मोहिमेची दोन वैशिष्ट्ये

ल्हासुर्ण्याच्या यशामुळे आसपासची कुमठे, शिरठोण, चिमणगाव, पडवळे, सासपडे इत्यादी दहा-पाच गावे भारून गेली व तेथेही समाजशिक्षणाची लाट उसळली हे तर खरेच; पण या यशाचा मुख्य परिणाम अधिकारीवर्गवर झाला हे विशेष आहे. ल्हासुर्ण्याच्या आदशप्रिमाणे साऱ्या जिल्ह्यातच कार्याचा डोंब उसळून टाकण्याचे स्वप्न अधिकाऱ्यांच्या मनःक्षूंचसमोर तरळू लागले आणि त्याप्रमाणे त्यांनी हालचालीना आरंभही केला. समाजशिक्षणाच्या या नव्या पर्वची दोन मुख्य लक्षणे होती. यापूर्वी हे कार्य प्रामुख्याने शाळाखाल्यामार्फतच जे चालू होते, त्याएवजी आता सरकारची इतरही खाती आपापला हातभार लावण्यास पुढे सरसावली. शेतकी, पोलीस इत्यादी खात्यांचे सहकार्य जरी अपेक्षित असले तरी वस्तुत: महसूल खात्यानेच शिक्षकांच्या खालोखाल जवाबदारीचा वाटा उचलला हे या पर्वचे एक वैशिष्ट्य. तुरळक ठिकाणी समाजशिक्षणाचे वर्ग चालवून जमतील तेवढे निरक्षर साक्षर करण्याचा पूर्वीचा कार्यक्रम बदलून शंभर टके साक्षरतेचे, दोन महिन्यात संपूर्ण गावातून निरक्षरतेचे उच्चाटन करण्याचे निश्चित उद्दिष्ट यापूढे ढोळचांसमोर ठेवण्यात आले, हे या मोहिमेचे दुसरे एक वैशिष्ट्य होते! या उठावाच्या उद्दिष्टामागील प्रेरणा कोणत्या होत्या त्या निश्चित सांगता येत नाहीत. कदाचित् १९६१ च्या जनगणनेच्या वेळी सातारा जिल्हा शिक्षणाच्या दृष्टीने भारतातील सर्व जिल्ह्यात आघाडीवर नोंदला गेला पाहिजे, ही सार्थ प्रादेशिक अभिमानाची प्रेरणा यामागे असेल; किंवा एखादुसन्या अधिकाऱ्याच्या वैयक्तिक उत्तीर्ण्या मर्यादित योजनाही त्याच्या बुडाशी असतील. उद्देश भिन्नभिन्न स्वभाव-धर्मप्रिमाणे भिन्नभिन्न पातळीचे राहणारच. परंतु एक चांगले उद्दिष्ट ठरले व त्याप्रमाणे कामाला आरंभही झाला ही वस्तुस्थिती मात्र स्वच्छ आहे.

गावशिक्षणमोहिमेचा श्रीगणेशा

कवठे या गावी नामदार श्री. मोरारजी देसाई यांच्या हस्ते दि. १ नोव्हेंबर १९६० रोजी गावशिक्षणमोहिमेचा नारळ फुटला. प्रचारसभा हा मोहिमेचा पहिला टप्पा. जवळजवळ सातारा जिल्ह्यातील प्रत्येक गावात सरकारी अधिकारी म्हणा, शिक्षण

खात्यातील सेवक म्हणा, एखादा सामाजिक कार्यकर्ता म्हणा, यापैकी कुणीतरी एखादी तरी प्रचारसभा या कालावधीत भरविलेली आढळून येते. सभा घेणाऱ्याच्या प्रभावी प्रचारतंत्रावर वन्याचशा गोष्टी अवलंबून रहात. शिक्षणाचे सर्वसाधारण महत्त्व, देशाची गरज, इंगलंड-फ्रान्स-जर्मनीची उदाहरणे या प्रकारच्या मोघम वक्तृत्वाचा काहीही उपयोग होत नसे. पण कोणी जुन्या धार्मिक, ऐतिहासिक स्मृतीचा धागा जोडला, व्यावहारिक दाखले भरपूर दिले, तर असल्या आवाहनांचा चटकन प्रभाव पडे. स्त्रियांच्या एका सभेत प्रचारक सांगतो—‘गोकुळअष्टमीचा उत्सव साजरा करता; कृष्णाचा पाळणा सजवता; पाळण्यात नसलेल्या कृष्णासाठी गाणी म्हणता; पण घरातल्या तुमच्या वाळकृष्णाला शिव्याशाप देता, त्याला हिंडीसफिडीस करता. शिक्षण घेतले तर खरा वाळकृष्ण घरात आहे, पाळण्यात नाही हे तुम्हाला समजेल व त्याची वाढ कशी करावी हे आपोआप तुमच्या ध्यानात येईल. म्हणून रात्रीच्या शाळेला हजर राहा.’ प्रौढ शेतकऱ्यांच्या सभेत हाच प्रचारक म्हणतो, ‘वरच्या पांढरपेशा समाजातील मुले चटकन वरच्या वर्गात जातात. त्यांना चांगले गुण मिळतात. तुमचा बाब्या मात्र रखडत राहतो. का? बाब्याजवळ बुद्धी कमी आहे म्हणून नाही; तर शाळा संपल्यावर बाब्याच्या अवतीभवती, घरीदारी शिक्षणाचे वातावरण नाही. त्याला चांगले संस्कार इतर वेळी मिळत नाहीत. पांढरपेशा, सुशिक्षित समाजातील मुलांना या वातावरणाचा फायदा मिळतो म्हणून ती चटकन पुढे जातात. आपली मुले मागे रहातात. आपल्या मुलांनी पुढे यावे असे वाटत असेल, तर आईबापांनी प्रथम शिकले पाहिजे; घरातील वातावरण सुशिक्षितपणाचे ठेवले पाहिजे. म्हणून शिक्षणाच्या वर्गात सर्वांनी दाखल व्हा. स्वतः-साठी नाही; आपल्या मुलावाळांसाठी.’

गावसमित्या आणि गृहवर्ग

प्रचार सभेमुळे वातावरण निर्माण झाले की, प्रत्यक्ष कार्याच्या अंमलवजावणी-साठी वहुतेक ठिकाणी लहासुर्याच्या वळणावर एखादी गावसमिती नेमण्यात येई. गावची लोकसंख्या, निरक्षरांची संख्या इत्यादी माहिती जमा झाली की, सोयिस्कर पडतील अशा पोटसमित्या स्थापन करण्यात येत. पोटसमित्या व मुख्य समिती यांनी वर्गसाठी जागा निवडणे, दिवाबत्ती, फळे, शिक्षणसाहित्य इत्यादी अवश्य बाबीचा पुरवठा करणे, प्रौढांना वर्गसाठी एकत्र करणे इत्यादी कामे करावीत अशी अपेक्षा होती. वर्ग चालविण्याची जबाबदारी मात्र मुख्यतः शिक्षकांवरच पडलेली होती. ज्या ठिकाणी शिक्षण कमी, निरक्षरता जास्त, तेथे वरच्या वर्गातील मुलांनीही शिक्षणाचे काम केले; शाळेतील मुलांनी घरच्या घरीच वर्ग भरवून घरातील निरक्षरांना शिक्षण देण्यासाठी ‘गृहवर्ग’ चालविण्याचा प्रयोगही काही ठिकाणी करण्यात आला. साठ दिवसांची हजेरी, जोडाक्षरविरहित अक्षरज्ञान, अंकलिपी

एवढी तयारी ज्ञाली की, प्रौढ पहिल्या कसोटीला लायक ठरत. परीक्षा घेण्यावहूल शिक्षकांकडून भाग शिक्षणाधिकांयांकडे सूचना केली जाई व त्याप्रमाणे अधिकारी गावात जाऊन प्रौढांच्या परीक्षा घेत असत. ज्या ठिकाणी सर्वं गावातील निरक्षर स्त्री-पुरुष पहिल्या कसोटीत उत्तीर्ण होत असत, तेथे एखादा, 'ग्राम गौरव' समारंभ साजरा केला जाऊन त्यात साक्षरता टिकविण्यावहूल गाव-यांकडून प्रतिज्ञा घेतल्या जात. हा कार्यक्रम म्हणजे गावशिक्षण मोहिमेचा जणू शेवटचा टप्पाच होय.

ग्रामगौरवांचे काही आकडे

ग्रामगौरव पदवीस पोहोचलेल्या गावांची संख्या जिल्ह्यात एकूण २००-२५० च्या घरात असावी. सातारा जिल्ह्यात सुमारे १४००-१५०० गावे येतात. याचा अर्थ शेकडा १० ते १५ या प्रमाणात संपूर्ण गाव साक्षर करण्याची मोहीम सध्या यशस्वी ज्ञाली आहे असा होतो. कन्हाड, पाटण, कोरेगाव इत्यादी पुढारलेल्या तालुक्यात शेकडा २५ ते ३० टक्के यश पदरात पडलेले आहे, तर जावळी, परळी या भागात तुरळक ठिकाणीच ग्रामगौरव अद्यापर्यंत साजरे होऊ शकलेले आहेत. पण केवळ ग्रामगौरवांचे आकडे फारसे मार्गदर्शक ठरणार नाहीत. जेथे संपूर्ण गाव साक्षर झालेला आहे अशा काही ठिकाणी तरी ग्रामगौरव समारंभ व्यावहारिक अडचणीं-मुळे साजरे होऊ शकलेले नाहीत, हे एक कारण; गाव साक्षर झालेले आहे, परंतु परीक्षा घेण्याची सोय होऊ न शकल्याने त्याची नोंद मात्र 'साक्षर' म्हणून ज्ञाली नाही, हे आणखी एक कारण. दुसऱ्या बाजूला घाईघाईने परीक्षेचे नाटक उरकून ग्रामगौरव पदरात पाढून घेतल्याचे प्रकारही झालेले आहेत; तर एका ठिकाणी गावच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा साक्षर मंडळींची संख्याच अधिक दाखविण्याचा विक्रमही करून दाखविण्यात आलेला आहे ! !

तवे, काहिली, कोळसे.....

ग्रामगौरव समारंभाच्या आकड्यांवरून या मोहिमेचे यशापयश मोजणे म्हणूनच घातुक आहे. जिल्ह्यात २००-२५० गावे साक्षर झालेलीही असतील. पण या देखाव्याला फारसा अर्थ नाही. अर्थ आहे तो याला की, मोहिमेच्या काळात जिल्ह्यातील वहुतेक ठिकाणी निदान दोन महिने तरी समाजशिक्षणाचे वर्ग उघडण्यात आले व असंख्य ग्रामस्थांनी त्यात भाग घेतला. शिक्षणाचे तुफान दोन महिने या जिल्ह्यात उफाळत होते हे एक सत्य आहे. जावळी या डोंगराळ व मागासलेल्या तालुक्यात, जेथे गाव गाठायचा म्हणजे सात-सात, आठ-आठ मैल पायपीट करावी लागते अशा दुर्गम भागात, एकाकी शिक्षक, रात्रीच्या

वेळी, दिव्याच्या मिणमिणत्या उजेडात, प्रौढांना अक्षराची ओळख घडवतो याला काही विशेष मोल आहे. पाटचा नाहीत, पेन्सिली नाहीत; फले नाहीत; अशा वेळी गावकन्यांनी गुळाच्या काहिलींचा फलंचासारखा उपयोग करणे व खडूची उणीच कोळशाने भरून काढून आपला शिक्षणाचा वर्ग चालू ठेवणे, यात काहीतरी नवीन आहे. स्त्रियांनी भाकरीच्या तव्यांचा पाटचासारखा उपयोग करणे, रानात जाणाऱ्या प्रौढ गुराख्यांनी म्हशींच्या पाठीवर अक्षरे लिहून अभ्यास चालू ठेवणे, लहान मुलांनी आपल्या आई-वडिलांजवळ, काका-मामाजवळ ‘शिक्षण घ्या, लिहावाचायला शिका’ म्हणून हटू धरून वसणे, या दृश्यात चैतन्य नाही असे कोण म्हणेल?

वडाची वाडी.....

सायंकाळीची वेळ होती. सायकवरून एका ग्रामगैरव साजरा झालेल्या गावाकडे निधालो होतो वाटतेच सोसाटच्याच्या वाऱ्याने व त्या मागोमाग आलेल्या वळीवाच्या पावसाने झोडपण्यास प्रारंभ केला. पुढे जाणे अगदी अशक्य झाले, म्हणून वाटेतल्या एका लहानशा वाडीकडे वळलो व देवळात आसरा घेतला. दिवसभर काहीच काम झाले नव्हते; नवीन काहीच पहायला मिळाले नव्हते आणि ठरलेल्या कार्यक्रमात पावसाने हा व्यत्यय आणला! मन जरा नाराजच झाले. मग विचार आला, हीच वाडी का पाहू नये! ठरलेले गाव नाही तर नाही, वाटेवर सहज भेटलेल्या गावात जे दिसेल तेच खरे. म्हणून चौकशीला सुरुवात केली. सगळी कर्ती मंडळी लग्नासाठी बाहेरगावी गेली होती असे समजले. मग होती-नव्हती ती जुनी म्हातारी माणसे देवळात बोलावून घेतली. वर्ग या गावात दोन महिने चालू होता. पुढे बंद पडला; पण पुन्हा चालू व्हावा असे गावकन्यांना वाटते. कंदिलाची अडचण पडली असे कोणी म्हणाले. ‘कंदिल-रॉकेलसाठी पंचवीस रूपयांपर्यंत खर्च करा, सरकार ती रक्कम देईल, असा कलेक्टरांचा ग्रामपंचायतींना हुकूम असताना ही अडचण का भासावी?’ असा मी प्रश्न केला. पंचायत उदासीन, शिक्षकाला ही सोय माहीत नाही, गावकरी अज्ञानात अशी परिस्थिती. तरीही वडाच्या वाडीला दोन महिने वर्ग चालू होता, ही घटना मला खरी अर्थपूर्ण वाटली. इथे जमलेल्या प्रौढांपैकी एकासमोर सहज मी एक कागदाचा तुकडा टाकला. माझे पेन त्याला दिले. लाजत लाजत, आढेवेढे घेत त्याने आपले नाव माझ्यासमोर कागदावर लिहिले. वाकी सारे तो विसरला होता. पण नाव, गाव पत्ता तरी लिहू शकला. जे पहावयाचे ते पावसामुळे हुकले होते, तरी जे पहायला मिळाले ते काही कमी चांगले नव्हते. शिक्षणाचा मंत्र येथे घुमला होता. येथेही ज्ञानदीपाचा प्रकाश काही काळ उजळला होता. मोहिमेच्या फलश्रुतीचा खरा पुरावा हाच. तो या वाडीने

मला दाखविला, म्हणून मी संतुष्ट होतो. पावसाचे आभार मानीत होतो.

वळिवाच्या सरीने शेती पिकली नाही, तरी सृष्टीचा रखरखीतपणा कमी होतो. गावशिक्षणाच्या वळिवाने एवढे कार्य सातान्यातील माण, फलटण इत्यादी भागातील अगदी उजाड माळरानावरदेखील करून दाखविले आहे, यातच मला आनंद वाटत होता.

महत्त्वाचा घटक कमकुवत

या मोहिमेत काम करणारे घटक तीन. प्राथमिक शिक्षक, महसूलखात्याचा सेवक-वर्ग आणि गावसमिती. यापैकी प्राथमिक शिक्षकाचे आजचे गावातील स्थान, त्याची नोकरपेशा वृत्ती आणि आर्थिक पातळी या सर्वांचा विचार करता त्याच्या-कडून फारच मोठ्या कार्याची अपेक्षा या मोहिमेत वाळगली गेली ही वस्तुस्थिती प्रथम ध्यानात घेतली पाहिजे. वास्तविक हे कार्य स्वतंत्र व समृद्ध व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या एखाद्या समाजसेवकाचे. केवळ आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाने गावाची लोकशक्ती जागी करून तिला विवेकाचे व सुसंस्कारांचे इष्ट ते वळण लावायचे, म्हणजे त्यासाठी 'उत्तम गुणी शृंगारला। ज्ञानवैराग्ये शोभला।' या कोटीतील एखादा 'श्रीमंत योगीच' हवा. त्यामानाने आमचा गावातील प्राथमिक शिक्षक आज कोठे आहे? आवड म्हणून समाजशिक्षणाचे हे कार्य करणारे दहा शिक्षक काही मला या दौऱ्यात पहायला मिळाले नाहीत. पूर्वी चार रुपये दर नवसाक्षर प्रौढामागे मिळत होते, तेही आता मिळत नाहीत, हीच वहुतेकांची तकार! पोटासाठी नोकरी पत्करलेला, अधिकारी दडपू म्हणेल तर दडपला जाणारा, पुढाऱ्यांच्या किंवा गावदादांच्या तंत्राप्रमाणे मागेपुढे करणारा, गावातील दुर्हीच्या रस्सीखेचीत सर्व वाजूंनी खेचला जाणारा, कुणाशीच वैर नको म्हणून डळमळीत व त्रयस्थ वृत्तीनेच गावाशी संबंध ठेवणारा आमचा हा प्राथमिक शिक्षक! त्याची इच्छा असली, तरी त्याचा परावलंबी नोकरपेशा आणि गावातील त्याचे स्थान त्याला फारसे प्रभावी कार्य करू देणार नाही हे उघड आहे. भरीस भर म्हणून या मोहिमेच्या कालावधीत जनगणनेचे कामही त्याच्याच अंगावर पडले. समाजशिक्षण, जनगणना किंवा इतर नैमित्तिक स्वरूपाची कामे अंगावर पडली तर, शाळा शिक्कविण्याची किंवा चालविण्याची नित्याची जवाबदारी शिक्षक व्यवस्थितपणे पार पाढू शकत नाही, अशी वस्तुस्थिती आहे. मोहिम आखताना, तिचे उद्दिष्ट व कालावधी निश्चित करताना, मुख्य घटकाची ही कमकुवत तव्येत आम्ही ध्यानात घेतली होती काय?

अनिश्चित अधिकारक्षेत्रे

केवळ शिक्षक आपल्या जोरावर आजच्या परिस्थितीत हे कार्य करण्यास असमर्थ आहे हे ध्यानात आल्यामुळेच की काय, या मोहिमेत महसूलखात्याने आपला नोकरवर्ग गुंतविष्णाचा संकल्प केला. मी पाहिलेल्या चार तालुक्यात केवळ एका तालुक्यातील महसूल अधिकाऱ्यांच्या कामाविषयी शिक्षकांनी समाधानाचे उद्गार काढले. मामलेदार, विकास योजनाधिकारी वगैरे मंडळी या ठिकाणी गावात जात असत. सभा बैठका घेत असत. गावकऱ्यांना वर्गाला हजर रहाण्याविषयी सत्तेने सांगत असत. कर्जमंजुरी, तगाई वगैरे प्रकरणी साक्षरतेचा विचार केला जाईल असा व्यवहारिक लाभालाभाचा चिमटाही काढीत असत. जेथे महसूलखात्याने एवढेच क्षेत्र आपल्यासाठी आखून घेतले, तेथे शिक्षकांचे कामही पुष्टकळच सोपे झाले व एकूण यशाचे मापदण्ड ताढते राहिले. पण वहुतेक ठिकाणी विभागणी नीट झाली नाही. मामलेदारसाहेवांनी मोहिमेची सर्व सूत्रे आपल्या हाती ध्यावीत, तलाठधा-प्रमाणे शिक्षकाला दावणीला जुंपण्याचा प्रयत्न करावा, मग खात्यांच्या अधिकार-क्षेत्राविषयी वाद निर्माण व्हावा, त्यातून संघर्ष व शेवटी कामाचा खोलंबा हे प्रकार अनेक ठिकाणी ऐकावयास मिळाले. कुठे रस्त्याच्या कडेला असणाऱ्या गावांना जीपमधून 'व्हिजीट' देऊन काम केल्याचा देखावा उभा केला गेल्याची परिस्थिती पहावयास सापडली. दोन शेजारी शेजारी असणाऱ्या गावांपैकी एका गावात महसूल अधिकारी वरचेवर येऊन शिक्षणाच्या कामाला चालना देतात आणि दुसऱ्या गावात संपूर्ण मोहिमेच्या कालावधीत महसूलखात्याचा एकही अधिकारी डोकावत नाही, हाही प्रकार नवीनच दिसला. शिक्षणावाते व महसूलखाते यांनी प्रथमच विचारविनियमाने सहकार्याची एखादी योजना निश्चित केली असती, तर असल्या विसंगती व संघर्षाचे प्रसंग सहज टाळता येऊन कामाला अधिक उठाव देता आला असता. 'सहकार' हा बोलायला सर्वात सोपा व आचरण्यास सर्वात अवघड असा विषय आहे, याची जाणीव यापुढे आम्ही वाळगणे यासाठीच फार अवश्य आहे.

मोहिमेतील शेवटचा घटक म्हणजे गावसमित्या. गाव करील ते राव करू शकणार नाही ही अगदी वस्तुस्थिती आहे. शिक्षक कितीही तळमळीचा असला, महसूल-खात्याच्या सेवकवर्गानि सत्तेचे कितीही दडपण गावावर आणले, तरी जोपर्यंत गावातील जनशक्ती जागी होत नाही तोपर्यंत कोणतेच काम गावात उभे राहाणार नाही आणि राहिलेच तरी ते फार काळ टिकणारही नाही. विकासयोजनांजवळ नाही का आज पैसा मुवलक आहे, हाती सत्ता आहे? पण गावोगाव इमारती उठविष्णापेक्षा अधिक कोणतेही मूलभूत परिवर्तन या योजना करू शकत नाहीत हे दिसतच आहे. तो नमुना या समाजशिक्षण मोहिमेत होऊ नये, म्हणून गावसमित्या

स्थापन करण्याची कल्पना निघाली. कल्पना अगदी स्तुत्य. कारण ल्हासुर्याति सर्व कार्य अशा गावसमित्यांनीच घडवून आणले होते. पण गावात शिक्षणाची लाट उसळल्यानंतर तिला योग्य वळण लावण्यासाठी गावाने आपणहून समित्या स्थापन करणे वेगळे आणि तलाठी मामलेदार यांनी घाईघाईने गावाला भेट देऊन सरपंच-पुढारी पाटील यांची एक नाममात्र समिती स्थापन करून त्यांच्यावर समाजशिक्षण-कार्याची जबाबदारी टाकणे वेगळे. ल्हासुर्याचा सांगाडा उचलला; त्यातले चैतन्य मात्र सांडून गेले.

स्त्री जागी झाली पाहिजे

अशा प्रकारे स्थापन झालेल्या समित्या कोणतेच कार्य करू शकणार नाहीत हे उघड आहे. विशेषत: सरपंच, पाटील, पुढारी ही मिरासदार मंडळी समित्यांवर असली म्हणजे त्यांचा तोरा व जुना सरंजामशाही अभिमान काही विचारूच नका! 'कुलवंताच्या स्त्रियांनी चावडीवर येऊन मास्तरासमोर पाटी-पेन्सिल घेऊन वसायचे! आमच्या घराण्याच्या परंपरेला हे शोभणार नाही,' ही यांची आतली वृत्ती; आणि 'गाव दंभर टक्के साक्षर झालाच पाहिजे; सर्वांनी वर्गाला हजर राहिलेच पाहिजे,' हा या मंडळीचा सभेतील पुकारा! काय अर्थ आहे या विसंगतीत! असल्या दिखाऊ आवाहनाचा गावावर काहीही परिणाम होत नाही आणि समितीचे जनजागरणाचे कामही केवळ कागदावरच रहाते असा सगळीकडचा अनुभव आहे. उलट ज्या ठिकाणी गावात नैतिक वजन असलेली एखादी म्हातारी वाई किंवा आजोबा यांच्याकडे हे कार्य सहजगत्या सोपविले गेले, तेथे कामाचा उठाव जवरदस्त झाला. विशेषत: एखादी म्हातारी वाईच सारा गाव हलवून सोडते असा अनुभव आहे. ती स्वतः वर्गाला येत नाही, पण प्रत्येक घरातील स्त्री तिच्या धाकाने वाहेर पडते; घरातील पुरुषमंडळीनाही म्हातारीच्या सांगण्यावरून आपली माणसे पाठवायला काही भय/व संशय वाटत नाही. एखाद्या पाटील-तलाठाचाने वायामाणसांना वर्गसाठी चला म्हणणे वेगळे आणि म्हातारीने स्वयंपाकघरात उभे राहून, वेळ पडल्यास मुलाबाळांना सांभाळण्याची जबाबदारी स्वतःच पत्करून घरातील स्त्रीला वर्गसाठी वाहेर काढणे वेगळे. आणि एकदा स्त्री जागी झाली की, तेथे विचार रुजलाच म्हणून समजावे. कारण स्त्री कोणतीही गोष्ट मनापासून, प्रामाणिकपणे करीत असते. दिखाऊपणा, मिरविण्याची हौस, मोठेपणाचा हव्यास हे पुरुषी गुणविशेष तिच्याजवळ नसतात. तिचे करणे सहज असते; नैसर्गिक असते; म्हणूनच ते समाजाच्या मुळाशी जाऊन भिडते. गावशिक्षण मोहिमेचा अनुभव हेच सांगतो की, जेथे स्त्री शिकली तेथे लहान मुले सुधारली, घर सुधारले आणि शेवटी गावातही हल्लूहल्लू वदल घडत गेला.

सामाजिक परिस्थिती

यंत्रणेचा विचार याप्रमाणे थोडाफार केल्यावर 'सामाजिक परिस्थिती' हा यापुढचा विषय. येथे कोरेगाव तालुक्यातील ल्हासुर्याचे उदाहरण वेऊ. संपूर्ण कोरेगाव तालुक्यातून रेलवेलाईन गेली असल्यामुळे यातील प्रत्येक गावाचा वाहेरच्या जगाशी फार पूर्वीपासून घनिष्ठ संबंध आलेला आहे. अत्पवचत योजनेपासून वालवीर चळवळीपर्यंत सातारा जिल्ह्यात हा तालुका आजवर नेहमीच आघाडीवर राहिलेला आहे. पोलीस व मिलिटरी खात्यात या तालुक्यातून भरती विशेष प्रमाणात होत असल्याने एक प्रकारचे जोमदार वातावरण या तालुक्यातील गावातून नेहमीच पहावयास सापडते. प्रत्यक्ष ल्हासुर्यात आज दर घरटी एक माणूस या खात्यात होता किंवा आहे असे म्हटले तर त्यात फारशी अतिशयोक्ती होणार नाही. एक दिवसाच्या मुक्कामात जमादार, हवालदार ही मंडळी मला कितीतरी भेटली. कोणी काशिमरात आपण रस्ते कसे वांधून काढले हे सांगतो, कोणी बडोद्याला गव्हर्नराच्या बंदोबस्तासाठी गेलो असता संस्थानचा कारभार कसा होता याची वर्णने करतो; इटली, फान्स, उत्तर आफ्रिका, ब्रह्मदेश, मलाया येथपर्यंतचा मुळख पायी तुडवून आलेली ही मंडळी! मिलिटरीतील शिस्त अंगी पक्की भिनलेली. गाव साक्षर करण्याचे एकदा ठरल्यावर मग आगेमागेची भाषाच नाही. सारे मिलिटरीच्या खाक्यात अखेर-पर्यंत व्यवस्थित पार पडले. हीच परिस्थिती सातान्याजवळच्या अपशिंगे या गावची. तेथील गावशिक्षण मोहिमेच्या यशाचे बरेचसे श्रेय या सैनिकी जोमदारपणाला दिले पाहिजे. पण अशी परिस्थिती फार झाले तर अकरांपैकी एखाद्या तालुक्यात, पाच-पन्नास गावात! या गावांच्या जोरकस कामांचा अनुभव प्रमाण मानून जिल्ह्यात सर्व इतर ठिकाणी असाच उठाव व्हावा ही अपेक्षा धरणे कितपत योग्य होते? जावळीसारखा द-याखो-न्यात किंवा झाडाझुडपात डडलेला तालुका वेगळा; फलटण-सारख्या संस्थानिक वातावरणात वाढलेल्या तालुक्याची प्रकृती वेगळी; माण-सारख्या धनगरांची फिरती वस्ती (Floating population) असणाऱ्या तालुक्याचे स्वरूप वेगळे. ही सामाजिक व प्रादेशिक भिन्नता ध्यानात न घेता आखलेली ढोबळ मोहीम शेकडा १० ते १५ टक्के एवढचा प्रमाणातच यशस्वी होणार यात नवल ते काय?

फुलेनगर आणि बावधन

भिन्नभिन्न तालुकेच कशाला! एकाच तालुक्यातील दोन गावांची भिन्नभिन्न परिस्थिती व त्यामुळे कामात पडलेली विलक्षण तफावत पहा. एकूण वाई तालुका मध्यम व सर्वसाधारण प्रगतीचा नमुना म्हणून समजण्यास हरकत नाही. वाईजवळच फुलेनगर ही एक वस्ती या मोहिमेत संपूर्ण साक्षर झाली. एकदिलाने गावातील सर्व

स्त्रीपुरुषांनी नेटाने शिक्षणाचे काम पूर्ण केले. लहान मुलांना स्वतः सांभाळून पुरुषांनी घरातल्या स्त्रियांना वगांना पाठविले, तर रात्री दोन-दोन वाजेपर्यंत वर्गात शिक्षणाचे पाठ घेऊन स्त्रिया पहाठे पुरुषांबरोवर शेतात काम करायला पुन्हा हजर राहिल्या. 'शिक्षणाची ओढ' म्हणून जी म्हणतात ती येथे मूर्तिमंत पहावयास सापडली. काय होते या ओढीचे कारण! गाव सर्व माळी समाजाचा आहे. महात्मा फुल्यांची प्रेरणा येथे जिवंत आहे. गावात कौटुंविक एकात्मतेची भावना दृढ आहे. ही अनुकूल सामाजिक पार्श्वभूमी लाभली, म्हणून कार्यकर्त्यांच्या वं शिक्षकांच्या प्रयत्नांना चटकन यश लाभले व गाव शिक्षणाच्या मोहिमेत पुढे सरकले. जरा चार मैल पलीकडे असणाऱ्या वावधनला चला. दोन नामवंत घराण्यांच्या वैरामुळे गावची हवा कित्येक वर्षे विघडून गेलेली. येथे 'सव घोडे वारा टके' या न्यायाने समाजशिक्षणाचे कार्य चालू आहे. यश मुळीच नाही. गावात वर्ग सुरुच होऊ शकले नाहीत अशी परिस्थिती. ढोवळ कार्यपद्धतीऐवजी विथरलेल्या गावची एखादी करून समाजशिक्षणाचा विचार तेथे रुजविणे, हा धीमा मार्ग अशा ठिकाणी कदाचित जास्त उपयोगी पडला असता. मी काय केले असते! 'आज गावात चांगली शाळा आहे. पण विद्यार्थ्यांच्या संख्येच्या मानाने शिक्षक फार कमी आहेत. जे आहेत त्यांपैकी काहींच्या वरचेवर वदल्या केल्या जातात. त्यामुळे शिक्षकांकडून मुख्य तकार. 'आमच्या मुलांच्या अभ्यासाचा खेळखंडोवा करून आम्हाला सुशिक्षित करण्याचा उलटा धंदा करू नका' असे गावकन्यांनी सांगितले, तर त्यात त्यांची चूक काय आहे? ही परिस्थिती गावाने शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यांच्या कानावर अनेकदा घातली. पण उपयोग नाही. शिक्षणखात्याने गावच्या अडचणीविषयी अशी उडवून लावला. काय साधले यात समाजकल्याण? शाळेची गरज भागविष्याचा प्रसंग माझ्यावर आला नसता.

घोडा मागे गाडी पुढे

असा आहे सारा तपशिलाचा विचार. अर्थात जर राजकीय पक्ष किंवा रा.स्व. संघ, राष्ट्र सेवा दल, बालवीर संघटना इत्यादी सामाजिक संस्थांनी या कार्यात लक्ष घातले असते, तर या तपशिलाच्या अडचणी स्थानिक पातळीवर जेथल्या तेथेच दूर होऊ शकल्या असत्या; पण नाव घ्यावे असे कोणत्याच प्रकारचे भरीव कार्य या मोहिमेत राजकीय पक्षांनी केलेले नाही. मोहीम जी काही घोडीवहुत यशस्वी ज्ञाली ती सरकारी नोकरशाहीच्या प्रयत्नामुळे. मुळात नोकरशाही यंत्रणेच्या काही

मर्यादा असतात ही गोष्ट ध्यानात घेता, केलेल्या कामावद्दल सातारा जिल्ह्यातील नोकरशाही धन्यवादास जरूर पात्र आहे. कारण हा एक नवा आदर्श तिने निर्माण केलेला आहे. परंतु कोणतीही समाजविकासाची चळवळ यशस्वी होण्यास निरनिराळ्या सामाजिक शक्तींची एक विशिष्ट जोड जमून यावी लागते. राजकीय पक्षांनी मतभेद विसरून, कायचे पक्षातीत स्वरूप लक्षात घेऊन प्रचाराची पहिली आधाडी प्रभावीपणे उघडावयास हवी. सामाजिक संस्थांनी ध्येयनिष्ठ व तळमळीच्या कार्यकर्त्यांचा योग्य तो पुरवठा करून मधली फळी मजबूतपणे सांभाळायला हवी. या पुरोगामी सामाजिक शक्तींनी पादाक्रांत केलेला मुलुख बंदोवस्तात ठेवण्याचे, झालेल्या कामावर पाणी न फिरवता त्यावर सरकारी सहीशिक्क्याचे मोर्तव चढविण्याचे अखेरचे कार्य नोकरशाही यंत्रणेने पार पाडावयास हवे. नोकरशाही नेहमीच पिछाडी सांभाळते, कारण ती समाजजीवनातील सर्वांत जड व स्थिरप्रकृतीची संघटना असते. सातारा जिल्ह्यात सामाजिक शक्तींची ही व्यवस्था उभी राहू शकली नाही, हे आहे गावशिक्षण मोहिमेच्या अल्पयशाचे महत्त्वाचे कारण. येथे आधाडीवरचे राजकीय तोफखाने निवडणुकीच्या लढाईला अद्याप एक वर्ष अवकाश आहे या स्वार्थी विचाराने मैदानात उतरलेच नाहीत. सामाजिक व सांस्कृतिक संघटना या आपल्याकडे अर्धवट राजकीय व अर्धवट सामाजिक-सांस्कृतिक अशा वेगडी स्वभावाच्या असल्याने त्यांचे नेमके कार्यक्षेत्र त्यांना केव्हाच सापडत नाही, त्यामुळे त्या येथेही गैरहजरच; मग जडप्रकृती नोकरशाही हालचाल करून करून किती करणार! मुळातच गाडीपुढे घोडा लागण्याएवजी घोडा मारे, गाडी पुढे अशी स्थिती. अशा वेळी जी काय दोन-चार पावले वाटचाल होईल, तेवढचावरच संतोष मानून घेण्याखेरीज दुसरे काय करणार?

महाराष्ट्राचे विकास—सूत्र

भारतीय विकासाची जवळजवळ अशीच तळ्हा चालू आहे. त्यामुळे दोन पंचवार्षिक योजना उलटून गेल्या, तरी भारतीय जनता अद्याप जागी झालेली नाही. कारखाने, धरणे, इमारती उभ्या रहात आहेत. परंतु येथेला ‘माणूस’ मात्र मान टाकूनच वावरत आहे. महाराष्ट्रात नाही म्हणायला थोडी वेगळी परिस्थिती दिसते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेमुळे येथे एक वेगळेच चैतन्य जागे झालेले आहे. नवा महाराष्ट्र घडवावा अशी उर्मी येथील लोकमानसात उसळलेली दिसत आहे. सातारा जिल्ह्यातील गावशिक्षण मोहीम हा या ऊर्मीचाच एक लहानसा पुरावा आहे. या ऊर्मीला नीट आकार देण्याचे कार्य मात्र समाजातील जाणकार मंडळींनी यापुढे ‘धर्म’ म्हणून स्वीकारले पाहिजे. ‘लोकजागृतीतून समाजविकास’ हे महाराष्ट्राच्या नव्या विकासाचे मुख्य सूत्र असले पाहिजे. या सूत्राचा अवलंब करून आम्ही पुढे गेलो, तर महाराष्ट्राचीच काय, भारताची भाग्यरेखाही ढळढळीतपणे उमटल्या-

वेरीज रहाणार नाही. मागचा इतिहास याला साक्षी आहे. इतिहासाची ही पुनरावृत्ती होण्याची अट मात्र एक. येथल्या लोकजागृतीत वर सांगितल्याप्रमाणे एक विशिष्ट संयम व व्यवस्था जमली तर महाराष्ट्राच्या इतिहासाची पाने पुन्हा वेगाने फडकडू लागतील यात मुळीच शंका नाही.

जून १९६१

परिशिष्ट एक

प्रिय श्री. विठ्ठलराव भोईटे

स. न. वि. वि.

आपण वाईहून सातारामार्झे फलटणला बैठकीसाठी येण्याचे ठरविले व मी वाईहून परस्परच फलटणला आलो. मला गाडी मिळाल्याने मी वेळेवर फलटण गाठले. पण लग्नसराईमुळे आपल्याला एस. टी. काही मिळाली नाही. बैठकीला तर दुपारी ३ वाजता हजर राहणे जरूरच होते. आपण सायकल वेतलीत. आणि रणरणत्या उन्हातून २० मैल सायकलपीट करून बैठकीला हजर राहिलात. मी थककच आलो आपले कष्ट पाहून! चार-पाच दिवस आपल्यासंबंधी जे जे एकत होतो ते खरेच असले पाहिजे असा चटकन प्रत्यय आला. आपण दोन-दोन दिवस अन्नपाण्यावाचून काढता; कामाच्या ओढीमुळे दोन-दोन महिने घराच्या बाहेर असता; कधी झोप आहे तर कधी आलोचन जाग्रण अशी स्थिती! आपली कष्ट करण्याची ताकद खरोखरच अफाट आहे.

कष्टावरोवरच धडाडी हा गुणही आपल्याजवळ भरपूर प्रमाणात आहे. आपल्या जीवनयाचेची मुरुवात एक प्राथमिक शिक्षक म्हणून झाली. आज आपण 'विशेष भागशिक्षणाधिकारी' हे पद भूषित आहात. धडाडीने अनेक कामे अंगावर घेऊन ती पुरी करायची ही आपली जिह्वा आपल्या आजवरच्या प्रगतीला कारण झालेली आहे.

वास्तविक 'लग्नातला हुंडा' व 'आपण' यांचा परस्पर संबंध काय ? पण पांचगणीला हेडमास्तर असताना आपण तरुण कार्यकर्त्यांचे एक मंडळ स्थापन करून त्या भागात हुंडा-प्रतिवंधक चळवळ चालू केलीत असे मी एका ठिकाणी वाचले. काम दिसले की उडी ठोकायची हा आपला देहस्वभावच होऊन बसला आहे.

उत्तर सातारा प्राथमिक शिक्षक बँकेचा कारभार तिच्या अत्यंत आणीवाणीच्या काळात आपण १९५० साली हाती घेतलात आणि पाच वर्षांत आपल्या चोख धोरणाने व तळमळीच्या कायनि ती बँक पूर्ण सुस्थिर पायावर उभी करून दाखवलीत. सारे शिक्षक या कार्यावद्दल आपल्याला मनापासून दुवा देत आहेत. लाकूडकाम किंवा सूतकताई यापेक्षा शेती हा मूलोद्योग प्राथमिक शाळेसाठी अधिक उपयुक्त आहे हे मत आता शिक्षणक्षेत्रात सर्वमान्य होत आहे. पण शाळेसाठी एवढचा जमिनी आणायच्या कोठून, हा प्रश्न प्रत्यक्ष सरकारलाही मोठा अवघड भासत आहे. परंतु आपण 'शाळेसाठी भूदान' ही चळवळ हाती घेतल्यामुळे आज सातान्यातील ६०० शाळांना सुमारे १०००-१२०० एकर जमिनी मिळून त्या शेतीवेसिक होण्याच्या मागावर आहेत. यातील दोन-तृतीयांश कार्य केवळ आपले एकटचाचे आहे, हा आपल्या कर्तृत्वशक्तीचा केवढा रोकडा पुरावा आहे ? साक्षरताप्रसार चळवळ तर सातारा जिल्ह्यात प्रथम आपणच उचलून धरलीत. चालू गावशिक्षणमोहिमेतील आपले श्रम व कार्य केवळ अमाप आहे. वाईट इतकेच वाटते की, दरखेपेस आपण केवळ श्रमाचे धनी होता ; यशाचे वाटेकरी होण्याचे भाग्य आपल्याला क्वचितच लाभते.

कदाचित या कटु वस्तुस्थितीची खंत आपल्याला वाटत असेल वा नसेलही. पण माझ्यासारख्या आपल्या दूरच्या मित्राला ती जरूर वाटते. माझ्या मते याचे कारण एकच आहे ; ते म्हणजे आपण अनेक व्याप मागे लावून घेता हेच. शिक्षक बँक, वालवीर चळवळ, साक्षरता प्रसार, शाळेसाठी भूदान, मध्येच कांग्रेसचे राजकारण, भाग-शिक्षणाधिकान्याची नोकरी, शिवाय किरकोळ कामे एवढचा गोष्टी एकाच माणसाने हाताळणे चूकच आहे. यामुळे सगळीकडे आहे आणि कुठेच नाही अशी आपली अवस्था होऊन बसते. प्राथमिक कष्टाचे कामच आपल्या वाटचास येते ते याचमुळे. यापेक्षा एखादे क्षेत्र निश्चित करून

आपण आपल्या वहुमोल शक्ती या एका क्षेत्रातच वेचल्या असल्या तर केवढे भरीव कार्य आपल्यामार्गे उमे राहिले असते ? कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी कर्वं यांचे आदर्श आपल्यासारखा हाडाच्या सामाजिक कार्यकर्त्याने नजरेसमोर ठेवायचे याचा अर्ध नेमका हाच आहे. राजकारणी माणूस उथळ कामात रस घेणारा असतो. सामाजिक कार्यकर्त्यानि 'सखोल कार्य' हेच आपल्या सर्व हालचालीचे मुख्य सूत्र ठेवले पाहिजे. आज सामाजिक कार्यकर्त्याना समाजात स्थान नाही, राजकारण्यांच्या हातातील खेळणी म्हणून वहुतेक ठिकाणी त्यांचा वापर होतो याचे कारण काय ? मला वाटते आपण सखोल कार्याचे आपले आदर्श विसरलो म्हणून ही पाळी आपल्यावर आली. आपले समाजातील नेमके स्थान आपण सोडले म्हणून मानही गमावून वसलो. पहा पटतो का हा विचार आपल्याला !

पत्र फारच लांबले. जरा मोकळेपणाने लिहिले. राग नाही ना आला ?

कळावे.

आपला

श्री. ग. मा.

परिशिष्ट दोन

प्राथमिक शाळेच्या इमारतीत माझी व एकनाथ भोसले यांची मुलाखत चालू होती. सुविद्य घरंदाजाला लाजवील इतक्या सभ्य शाळीनतेने एकनाथराव मी विचारलेल्या प्रश्नांची नेमकी उत्तरे हळू आवाजात देत होते. मिशीला ताव देऊन बोलावे असे केवढे प्रचंड कार्य या अबोल माणसाने नागझरी गावात करून ठेवले आहे ? परंतु आत्मप्रौढीचा लवलेश नाही. मुलाखत संपायच्या वेळी मी विचारले— 'एकनाथराव ! आपला फोटो हवा आहे. तो मासिकात मला छापायचा आहे.' गोड शब्दात एकनाथराव उत्तरले, 'द्यायला हरकत नाही ; पण माझा एकटचाचा फोटो छापून आला तर गावाला काय वाटेल ? मी एकटचानेच मोठेपणा घेतला असे होईल. वास्तविक सगळचा गावानेच कामे केलेली आहेत.' मी अवाक् झालो. एकनाथरावांचे म्हणणे अगदी अचूक होते ! सामुदायिक नेतृत्वाची कला या माणसा-

जवळ आहे याची साक्षच पटली. दिल्लीतल्या थोर नेत्यांना जे जमत नाही ते या नागझरीतल्या एकनाथला सहज जमून गेले.

नागझरी कोरेगाव तालुक्यात येते. भोसले घराण्यातील मंडळीचा भरणाच गावात विशेष. लोकसंख्या आहे दीड हजार. दहा वर्षांपूर्वी गावात बैलगाडी काही सरळ येऊ शकत नव्हती, इतके गाव आडवळणाचे व डोंगराळ मुलखातले. पण ज्यांची पैशात किमत एक लाख रुपयापर्यंत जाईल इतकी श्रमदाने गावकन्यांनी एकनाथरावांच्या मार्गदर्शनाखाली अद्यापपर्यंत पार पाडलेली आहेत. या श्रमदान कार्याचा तपशील असा :

श्रमदानाची किमत रु.	कार्य
९,०००	शाळा
७,५००	तालीम
९,०००	समाजमंदिर
१७,५००	दोन पूल
२२,०००	आर्वा-पुसेसावळी ६ मैल रस्ता
९,५००	रस्ते
९,०००	रोड डॅम्स.
<hr/>	
१,०३,५००	

ही कामे वर्गण्या जमवून केलेली नाहीत. खुद एकनाथराव ८-८ तास गावकन्यांबरोवर कुदळ-खोरे घेऊन प्रत्यक्ष कामाला लागले होते. रस्त्यासाठी गावकन्यांनी जमीनी दिल्या, त्याही स्वखुशीने देणग्या म्हणून. त्यांचा सरकारी साराही अद्याप मालकच भरतात. गाव शिक्षण मोहिमेत सर्व गाव साक्षर झाले. निर्मलाराजे भोसले यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामगैरव समारंभ्ही साजरा झाला. गावात वाचनालय आहे. दुसऱ्या कसोटीला बसण्याची गावकन्यांची तयारी आहे.

एकनाथरावांनी आता एका नवीन जबाबदारी शिरावर घेतली आहे. गावात सहकारी शेती यशस्वी करून दाखविण्याचा त्यांचा मानस आहे. २६ गावकन्यांची १२० एकर जमीन एकत्र करून एक जॉईंट कार्मिंग सोसायटी त्यांनी नुकतीच रजिस्टर केलेली आहे. जमीन सामान्य दर्जाच्याच आहेत. सर्व शेतकरी २ - ४ एकरवालेच आहेत.

एकनाथरावांनी आपल्या ११ एकर जमिनीपैकी ३-४ एकर जमीनी यात गुंतवली आहे.

अंतराने जवळ, पण गुणाने फार फार दूर असणारे शेजारचे आर्वी गाव पाहिले म्हणजे एकनाथरावांची खरी योग्यता ध्यानात येते. पानमल्यासाठी साऱ्या महाराष्ट्रात महशूर असणारे आर्वी गाव. पैशाने समृद्ध. पण शिक्षण नाही; श्रमदान नाही; सहकार नाही. नागझरीसारखे काहीही नाही. आहेत फक्त भांडणे, व्यसने आणि स्वार्थ. पार मागासलेले. नागझरी सामाजिकवृष्ट्या फार पुढे गेले; आणि पैशाने पुढारलेले आर्वी अद्याप जुन्या वातावरणातच खितपत आहे.

एकनाथरावांचे आदर्श कोणी गांधी नेहरू नाहीत. ते आहेत त्यांच्याच्च
चुलत घराण्यातील एक दिवंगत दानशूर पूर्वज, नागझरीतले कै.
धोंडीराम पाटलोजी भोसले. यांनी फार वर्षांपूर्वी नागझरी सोडले व
मुंवईत फोर्टमध्ये खोक्याचा एक कारखाना काढला. सुदैवाने धंद्यात
वरकत आली. पण कै. धोंडीराम नागझरीला विसरले नाहीत.
आपल्या गावातील अनेक माणसांना त्यांनी कारखान्यात उद्योग तर
दिलाच, पण हळू हळू त्यांचेमार्फत गावच्या विकासाच्या एकेक
गरजाही पूर्ण करण्याचा क्रम ठेवला. रयत शिक्षण संस्थेसु कै. धोंडीराम
भोसले यांच्याकडून अनेक देणग्या मिळालेल्या आहेत. हा घराण्याचा
वारसा वेऊन आमचे नाथ भोसले ५०-५१ पासून गावच्या विकासा-
साठी उभे राहिले आणि गेल्या दहा-बारा वर्षांत त्यांनी स्वार्थ आणि
पर्यार्थ यांचा योग्य मेळ घालून विकासाचा एक नवा आदर्श सर्वांसमोर
ठेवला.

खल्लाळमी असर्वलि दिलाजाळ इतोऽपि तर्हि श्राव नस्तु तेज तजात्तेज
दिलाजाळक उग माला न प्रशंसी दिलिग ; दिलाजाळक उगला न दिलिग
इतोऽपि तर्हि तृष्ण दिलाजाळकी कालीजाळ न कामीदिलि तारगांव

गांव नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा न नितो भोवाजाळकांवा

एका गावची जहार दिलाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा

स्वातंत्र्यकालातील वाटचाल १००० रुपये हार फालना

न नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा

नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा नितो भोवाजाळकांवा

‘ही ध्येये आमच्यासमोर असली तरी डोळचांसमोर दिसणारी परिस्थिती आणि हरघडी येणाऱ्या अडचणी ह्यांना डावलून चाला-चाला वयाचे नाही. लक्षावधी लोकांची उपासमार आणि बेकारी असे या

परिस्थितीचे वर्णन करता येईल. तिच्या तावडीत मध्यमवर्गसुद्धा सोपडलेला आहे. ही भीषण परिस्थिती वणव्यासारखी फैलावत चाललेली दिसते. अनेक दुःखदायक विरोधांनी हे जग भरलेले आहे. पण

हिंदुस्थानात आश्चर्यमूढ करून सोडणारे जे विरोध आढळतात तसेही इतरत्र सापिडणार नाहीत. साम्राज्यशाही सत्तेच्या व्यक्त चिन्ह-

प्रमाणे हीन प्रवृत्तीच्या दोतक अशा कलेने नटलेली नवी दिली पहा ! तिच्यासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च झाला आहे. पण तेथून चार-दोन

मैलांच्या आत हिंदुस्थानातील उपाशी शेतकऱ्यांच्या चंद्रमोळी झोपडचा उभ्या असलेल्या दिसतील. त्यांच्याच चार-सहा आण्याच्या

मिळकतीतून हे महाल उभारले जातात आणि गलेलटु पगार दिले जातात.

पंडितजी, १९३६ साली फैजपूरला कांग्रेस अधिवेशन भरले असता आपण अध्यक्ष-पदाच्या आपल्या भाषणातून वरील विचार व्यक्त केलेले आहेत,

त्या अधिवेशनाला ठीक पंचवीस वर्षे लोटली. त्यातील चौदा वर्षे आपण नवभारताचे भाग्यविधाते पंतप्रधान आहात.

त्या फैजपूर गावातच या प्रदीर्घ कालावधीत आपल्याला प्रिय असणारी ध्येये किती प्रमाणात साध्य झाली हे पहाण्यासाठी ही नम्र वाटचाल अंगीकारली आहे.

आपला ध्येयवाद यशस्वी होण्यासाठी आम्ही काय करणे अवश्य आहे त्याचा शोध घेणे हाच या वाटचालीमारील हेतू आहे.....

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन आज तेरा वर्षाचा कालावधी लोटला. मिळालेले स्वातंत्र्य बळकट करण्यासाठी; जनतेचे दारिद्र्य व अज्ञान नष्ट करण्यासाठी; आपल्या औद्योगिक व सामाजिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी या तेरा वर्षाच्या कालावधीत दोन पंचवार्षिक योजना पूर्ण करण्यात आल्या आणि तिसरी अकरा हजार कोटींची महत्त्वाकांक्षी योजना अंमलबजावणीसाठी जवळ जवळ सिद्ध झालेली आहे. परंतु ज्या जनतेसाठी या योजनां मुळात अस्तित्वात आल्या ती जनताच या योजनांच्या कार्यवाहीशी अपेक्षित प्रमाणात सहकार्य देत नाही असा आजवरचा अनुभव आहे. अनेक सरकारी व निमसरकारी तज्ज्ञ समित्यांनी केलेल्या पहाणीतून ही गोष्ट निर्दर्शनास येऊन चुकलेली आहे की, योजनांना जनतेचे सहकार्य न मिळाल्याने त्यांच्या यशस्वितेतही मोठ्या उणीवा राहून गेल्या आहेत. या उणीवांकडे आपण दुर्लक्ष केले आणि जनतेचे औदासिन्य गृहीतच धरले, तर आपले स्वातंत्र्य बळकट करण्याचा आपला मूळचा संकल्प सिद्धीस जाणार कसा !

लोकांच्या या औदासिन्याचा सर्वांनीच सहानुभूतीने शोध घेतला पाहिजे. कारण हे औदासिन्य दूर होऊन बहुसंख्य जनता कार्यप्रवण होणे, व वेगाने तिने आपल्या विकासासाठी निर्माण झालेल्या सर्व योजनांवी सहकार्य करण्यास तयार होणे हीच आमच्या स्वातंत्र्यरक्षणाची व संवर्धनाची एकमेव हमी आहे. असे सहकार्य करण्यास ही आमची जनता आज का उत्सुक नाही हे जाणून घेण्यासाठीच, एका लहानशा गावाची ही वाटचाल आपण जवळून पहात आहोत. येथे जे दिसेल ते स्वीकारण्याची आपली सर्वांची तयारी आहे, कारण उणीवा दूर करून पुढे जाण्यासाठी आपण काळाशी बांधलेले आहोत.

या गावाचे नाव आहे फैजपूर. आपला स्वातंत्र्याचा लढा खेड्यापाडधापर्यंत पोहोचावा या उद्देशाने येथे बरोवर पंचवीस वर्षांपूर्वी कांग्रेसचे अधिवेशन भरले होते. १९३६ साली भरलेल्या कांग्रेस अधिवेशनामुळे या गावाचे नाव त्याकाळी महाराष्ट्रातच नव्हे तर सान्या भारतातही सर्वतोमुखी झाले होते. डिसेंबर १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याचे शिक्षणमंत्री नामदार वाळासाहेब देसाई खानदेशातील या भागात दौन्यावर आले असता फैजपूरचा उल्लेख 'आमचे पंदरपूर' या शब्दात त्यांनी केला होता. यावरून अद्यापही ऐतिहासिकदृष्ट्या या गावाचे महात्म्य किती आहे याची सहज कल्पना येते. या पंदरपुरातच स्वातंत्र्याचा प्रकाश किती दूरवर व खालवर फैलावला आहे, गेल्या तेरा वर्षातील आमचे विकासकार्य येथील बहुसंख्य जनतेपर्यंत किती प्रमाणात पोहोचले आहे, हे पाहणे सर्व दृष्टीनेच मोठे उद्बोधक ठरेल. कारण विकासकार्याचे प्रत्यक्ष लाभ आमच्या बहुजनसमाजाच्या अगदी खालच्या थरापर्यंत पोहोचण्यावर जनतेचे सहकार्य व जागृती या गोष्टी अवलंबून आहेत.

परिस्थितीचे तीन कालखंड

फैजपूरच्या तेरा हजार लोकवस्तीतील जवळजवळ दोनतृतीयांश वस्ती शेतकरी समाजाची आहे. या शेतकरी समाजातही २०-२५ एकर जमीन धारण करणारे मोठे जमीनमालक शेकडा एक या प्रमाणातही नाहीत. जवळजवळ सर्व शेतकरी समाज २-४ एकर जमिनीचा मालक, कूळ किंवा शेतमजूर या सदरात मोडेल असा आहे. या सर्वसामान्य शेतकरीवर्गाच्या परिस्थितीचे गेल्या ३०-४० वर्षांत एकून तीन कालखंड पडतात. पहिला कालखंड १९३६ पूर्वीचा. कांग्रेस अधिवेशनापूर्वीचा हा काळ. फैजपूर तेव्हा समृद्ध होते. खानदेशाच्या या भागात कापसाची लागवड भरपूर प्रमाणात त्यावेळी होत असे. फैजपूर हे या भागातील, याघल-भुसावळ तालुक्यातील मध्यवर्ती ठिकाण असल्याने येथे कापसाच्या खरेदी-विक्रीचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात त्यावेळी चालू असे. खुद फैजपुरात त्यावेळी ७ जिंनिंग व ४ प्रेसिंग असे एकून ११ कापूस कारखाने होते व कारखान्यात सुमारे हजार-अकरांशे माणूस कामाला राहू शकत होते. व्यापार आणि लहान कारखानदारी यामुळे निर्माण झालेल्या सुवत्तेत शेतकरीवर्गांनी आपापल्या कुवटीप्रमाणे सामील झालेला होता. आजच्या परिभाषेत बोलायचे म्हणजे शेतमालक, शेतमजूर किंवा कूळ या तिघांनाही ही परिस्थिती आपापल्या परीने अनुकूल होती. याचे मुख्य कारण म्हणजे या सर्वांना वारा महिने पुरेल असा भरपूर उद्योग या काळात उपलब्ध होता. फैजपुरात ज्या काही सुधारणा आज दिसत आहेत त्या या ३६ पूर्वीच्या कालखंडातच पार पडलेल्या आहेत. येथे शाळा स्थापन झाली १९१७ मध्ये. गावचा मुख्य रस्ता तयार झाला पहिल्या महायुद्धाच्या आसपास. त्यावेळी गावचे क्षेत्र होते सव्वा चौरस मैल. आज तीस-चालीस वर्षांत या क्षेत्रफळात एका फुटाचीही वाढ झालेली नाही. गावातील सडकांची आजची लांबी सुमारे चार मैल आहे. यापैकी बहुतेक सर्व रस्ते जुन्या काळी तयार झालेले आहेत.

गावातील देवस्थानांच्या संख्येत वाढ नाही. प्राथमिक शाळेच्या उभारणीत सुधारणा नाहीत. जे स्वरूप त्या सुवत्तेच्या काळात फैजपुरने एकदा धारण केले ते आज तीस-चालीस वर्षांनंतरही तसेच कायम आहे.

योगायोगाने कांग्रेस अधिवेशनाच्या आसपासच फैजपूर जागतिक शेतीमंदीच्या लाटेत सापडले आणि फैजपुरातील कापूसकारखाने व कापसाच्या वाजारपेठा हळूहळू बंद पडत गेल्या. दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीला म्हणजे १९३९ च्या सुमारास यापैकी फैजपुरात काहीही शिल्लक राहिले नव्हते. परंतु येथील निवडक शेतकरी कापसा-

ऐवजी केळीच्या उत्पादनाकडे वळले होते. त्यामुळे केळचांच्या वाहतुकीचा एक नवाच धंदा येथील लहान शेतकऱ्याला—तो कूळ असो की जमीनमालक असो—या काळात उपलब्ध झाला होता. दोन—तीन एकरवाला शेतकरीही आपली स्वतःची बैलजोडी व गाडी राखून होता. अर्थात फैजपूरच्या आसपासच्या यावल, भुसावळ, सावदा, रावेर या भागात केळचांची लागवड जमिनीच्या व हवापाण्याच्या अनुकूलतेमुळे जेवढ्या प्रचंड प्रमाणात होऊ शकली, त्या मानाने फैजपुरातील लागवड फारच थोडी होती. त्यामुळे ओधानेच येथील गरीब शेतकऱ्याची प्राप्ती मर्यादितच राहिली. बैलगाडीचे वरकड रोख उत्पन्न व सहा—आठ महिने पुरेल एवढे शेतचे धान्य एवढ्या पुंजीवर येथील शेतकरी आपली गुजराण वऱ्यापैकी करू शकत होता, एवढाच या कालावधीचा फैजपूरपुरता तरी अर्थ आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळ

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात ही स्थिती पालटली. या तिसऱ्या कालखंडात दोन प्रमुख घटनांनी फैजपुरातील शेतकरीजीवनावर परिणाम घडवले. एक म्हणजे वाहतुकी-साठी ट्रक्स वापरात येऊ लागले. रस्त्यावरून केळचांच्या घडांनी भरलेले ट्रक धावू लागले तशा बैलगाड्या मार्गे पडत गेल्या व तेथील लहान शेतमालकाला किंवा कुळाला मिळणारे वरकड रोख उत्पन्न बुडाले. या बुडालेल्या वरकड उत्पन्नाची भरपाई नंतर कवानेही होऊ शकली नाही. हे एक नुकसान आणि यापुढे लहान शेतकऱ्याला बैलजोडी ठेवणे परवडू शकणारे नसल्याने शेतकामाच्या व्यवस्थेत। अडचणी उत्पन्न होणार होत्या, हे दुसरे नुकसान. या दोन आघातांमुळे येथील शेतकरीवर्ग बसत चालला असतानाच स्वातंत्र्यकाळातील कूळकायदा अस्तित्वात आला आणि त्यामुळे येथील शेतीची पूर्वव्यवस्था आणि पूर्वसंबंध यात फारच मूलगामी बदल घडून आले.

कायद्याचे पुरोगामित्व

कायद्याचे मोठेपण त्यात कोणती सामाजिक न्यायाची किंवा तात्त्विक श्रेष्ठतेची तत्त्वे ग्रथित झालेली आहेत यावरूनच केवळ ठरवावयाचे नसते. ही तत्त्वे प्रतिपादन करण्याचे किंवा त्यासाठी प्राणपणाने झगडण्याचे कार्य समाजातील द्रष्टे पुरुष करीतच असतात. या द्रष्टचांची स्वप्ने साकार करण्याचे कार्य तेवढे राजसत्ता व तिचे प्रमुख हत्यार जे कायदे त्यांनी साधावयाचे असते. हे व्यावहारिक यश जर कायदे करून पदरात पडत नसेल, तर केवळ एखाद्या कायद्यात उच्च तत्त्वांचा उद्घोष केला आहे एवढ्यावरून तो कायदा समर्थनीय ठरत नाही. कुळकायद्याला हाच सर्वसाधारण नियम प्रथम लावला पाहिजे. ‘कसेल त्याची जमीन’ हे तत्त्व

उत्तमच. कसणान्याच्या हातात जमीन देण्यामागील हेतू असा की, समाजातील उत्पादनसामर्थ्य त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात वाढावे. मेहनत करणान्याच्या हातात पुरेशी सत्ता व साधने मिळाली तर तो अधिक जोमाने मेहनत करील व त्यामुळे सामाजिक धनातही मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल, हे एक गणित आहे. कुळकायद्याने शेतीच्या क्षेत्रात हे साधले असेल तर तो समर्थनीयच ठरेल. फैजपुरातील शेतकरीवर्ग या कायद्यामुळे जोमाने शेतीउद्योगाला लागला असेल, त्याची परिस्थिती काही अंशातेही थोडीफार सुधारली असेल, येथील ऐतखाऊ वर्गाची समाजजीवनावरील पकड काही प्रमाणात तरी ढिली झाली असेल तर हा कायदा पुरोगामी व सामाजिक सुधारणेचे पाऊल पुढे टाकणारा जरूर ठरावा. परंतु असे काही फैजपुरात घडले का?

कूळकायदा येण्यापूर्वी

कूळकायद्यापूर्वी परिस्थिती अशी होती. वहुतेक शेतकरी स्वतःच्या मालकीची १-२ एकर व सहज बोलता बोलता परस्परांच्या विश्वासावर खंडाने मिळणारी २-४ एकर जमीन घेऊन आपली गुजराण चालवीत होता. या ५-६ एकर जमिनीच्या मशागतीसाठी त्याला बैलजोडी परवडू शकत होती. गडी माणसांना तो थोडेफार काम पुरवू शकत होता; एखादे दुभेही एवढ्या पसान्यावर तो सहज गोठ्यात वांधू शकत होता. बैलगाड्यांचे वाहतुकीचे रोकड उत्पन्न वुडाले तरी या परिस्थितीत शेतकरी जीवनातून अगदीच काही उठला नव्हता. त्याला शेतीचा नित्य व्यवसाय सांभाळता येत होता. व त्यावर त्याची बन्यापैकी गुजराणही चालू होती.

गरीब अधिक गरीब झाले

कूळकायद्यामुळे घडन आलेल्या वदलांचे थोडक्यात स्वरूप असे:—(१) कूळकायद्याच्या परिणामांतून मोठा जमिनदारवर्ग मुक्त राहिला. (अ) मोठ्या जमिनीच्या मालकांना कायद्याच्या आगमनाची कल्पना अगोदरच आली असल्याने त्यांनी आपल्या जमिनी कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीच सोडवून घेतल्या होत्या. (ब) मोठ्या जमिनी 'कूळ' या नात्याने करणान्यांना या कायद्याने चांगलाच आधार दिला. नाममात्र खंडाने या कुळांकडे मोठमोठ्या जमिनी कसणुकीसाठी राहिल्या किंवा जेथे खरेदीचे व्यवहार झाले तेथे ते कुळाच्या अत्यंत फायद्याचेच ठरले. (२) परंतु फैजपूरपुरते बोलावयाचे तर अशा मोठ्या जमीनमालकांचे किंवा कुळांचे प्रमाण तेथे कमीच. वहुसंख्य शेतकरीवर्ग २-४ एकर जमिनीचा गरीब मालक किंवा कूळ. या सर्व गरीब शेतकरी वर्गाची अवस्था कूळकायद्यामुळे फारच विपरीत झाली. जमिनीबाबत तंटचाची संख्या विकोपास गेली व यातून निष्पन्न होणाऱ्या कोट्यक्चेष्यांपायी कूळ

आणि मालक या उभयतांचाही पैसा, थ्रम व वेळ यांची अमाप नासाडी झाली. या गरीब शेतकरीवर्गनि—मग तो कूळ असो की मालक असो, आपल्या घरातील गाडगो—मडकी मोडून हे तंटे लढविले आणि वकील, सरकारी नोकर इत्यादी मध्यमवर्गाची घरे आयत्या प्राप्तीने भरण्यास मदत केली. (३) या गरीब शेतकर्यांच्या घरातून लक्ष्मी गेली; पण ती पुन्हा येण्याची काही वाट होती का? (अ) जमिनी 'तंटचात' पडल्यामुळे मालकाला कुळाकडून खंड मिळणे जवळजवळ बंदच पडले. यामुळे मालक कंगाल झाले. (ब) कुळाला वेळप्रसंगी उपयोगी पडणाऱ्या मालकाएवजी सरकारची मदत मिळेल, तर तीही नाही. कारण कुळाच्या ताब्यात जमीन असणार एकूण दोन किंवा तीन एकर. नियमाप्रमाणे या कुळाला क्रेडिट को. आॅ. सोसायटीकडून कर्ज मंजूर होणार एकरी वीस रुपये या प्रमाणात एकूण साठ रुपये. शेअखरेदी, रुपयात हे कूळ जमिनीची मशागत ती काय करणार आणि त्यामुळे त्याची उत्पादनशक्ती वाढून राष्ट्रीय उत्पन्नात भर ती काय पडणार! फैजपुरातील क्रेडिट को. आॅ. सोसायटीचा अनुभव तर असाच आहे की, निम्म्याच्या वर कर्जे घरातील अडीअडचणी निवारण्यासाठीच शेतकरी खर्च करीत असतात. नव्हे, परिस्थिती तसे करण्यास त्यांना भाग पाडत असते. गरीब कूळ आणि गरीब मालक या दोघांनाही अधिक गरीब करून सोडणारा हा कूळकायदा कोणत्या अर्थने पुरोगामी समजायचा याचा निर्णय आता जाणकरांनीच घ्यावा. फैजपूरचे चित्र यावावत मात्र निराशा-जनक आहे.

दुसरा घटक विणकर

वहुसंख्य गरीब शेतकरी वर्गाची स्थिती फैजपुरात स्वातंत्र्योत्तर काळात याप्रमाणे खालावलेली आहे. लोकसंख्येत या शेतकरी वर्गाच्या खालोखाल विणकर समाजाचे प्रमाण अधिक आहे. या धंद्यावर आज फैजपुरात सुमारे पाचशे कुटुंबे म्हणजे दोन ते अडीच हजार माणसे जगत आहेत. गावात सुमारे पाचशे माग आहेत. १९२२ पासून येथे 'फैजपूर विणकर को-ऑपरेटिव सोसायटी' स्थापन झालेली असून त्या मार्फत तीनशे माग सध्या चालू आहेत. स्वतंत्र्योत्तर काळात सहकारी चळवळीला उठाव आणावा या उद्देशाने गावात आणखी दोन सोसायट्या स्थापन करण्यात आल्या. त्यामध्ये शंभरएक माग नोंदले गेले. उरलेले शंभर पूर्ण खाजगीरीत्याच चालविले जात आहेत; परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात नोंदलेल्या दोन्ही सोसायट्या बंदच पडलेल्या असल्यामुळे त्यातील सर्व माग खाजगी स्वरूपातच चालविले जात आहेत; म्हणजे जुन्या को-ऑपरेटिव सोसायटीत ३०० व खाजगी २०० अशी फैज-पुरातील मागांची आजची खरी विभागणी आहे.

मालाला खप नाही

खाजगी माग व सोसायटीचे माग यांची संख्या जवळजवळ सारखीच असल्याने खाजगी क्षेत्रातील विणकरांची व्यापान्यांमार्फत चालू असणारी स्पर्धा सोसायटी-तील विणकरांना फारच महागात पडते. व्यापान्यांकडून खाजगी विणकराला नेहमीच कमी मजुरी मिळते ; तरीही तो व्यापान्यांचेच दार गाठतो, कारण अनेक धार्थांनी तो जुन्या काळापासून व्यापान्यांशी गुंतलेला असतो. अडीअडचणींच्या वेळी व्यापान्याने विणकराला शेपन्नास रुपये कर्ज दिलेले असते; ते कर्ज फिटण्या-पूर्वी व्यापारी अधूनमधून पैशाची रोख मदत करीतच असतो. याची भरपाई व्यापारी भाव कमी धरून करून घेतो. विणकराला या सवलती को-आॅपरेटिव्ह मोसायटीकडून मिळू शकत नाहीत. सोसायटीतून एकदा कर्ज उचलले की, ते फिटे-पर्यंत नवीन मदत नाही. नियमांचा हा कडकपणा कायद्याच्या दृष्टीने योग्य असला तरी विणकरांच्या चालू परिस्थितीत त्यांना जाचक वाटणारा व न परवडणारा असल्याने त्यांचे पाय आपोआप खाजगी व्यापान्यांकडे वळतात. खाजगी व्यापान्यांची सर्व खरेदी या मार्गाने चालू असल्याने सोसायटीतील खाजगी मागावर तयार होणाऱ्या मालाला गिन्हाईक नाही. माल पडून राहिला की, सोसायटीजवळ खेळते भांडवल नाही. खेळते भांडवल नाही म्हणजे कच्चा माल विकत घेताना अडचणी. या अडचणी सरकार दूर करीत नाही. कारण कायद्याप्रमाणे खेळत्या भांडवलापोटी कर्ज वगैरे देता येत नाही. म्हणून मालविक्री करून पैसा उभा करण्यासाठी सोसायटीला झटावे लागते. आज खुद चेअरमन व इतर पदाधिकारी मालविक्रीसाठी गावोगाव दौरे काढून या अडचणीतून कसाबसा मार्ग काढीत आहेत ! १९२२ पासून स्थापन झालेल्या जुन्या व अनुभवी सोसायटीची ही अवस्था तर स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्यानेच स्थापन झालेल्या दोन सोसायट्या बंदच पडाव्यात यात नवल काय !

विकासाला वाव नाही

सरकार रिबेट देते ते फार अपुरे आहे. माल खरेदी करणाऱ्या व्यापान्याला रिबेट घेऊनही सोसायटीचा नग खाजगी विणकाराच्या नगापेक्षा प्रत्येकी आठ-वारा आण्यांनी महागच पडतो. त्यामुळे जोपर्यंत खाजगी माग चालू आहेत आणि खाजगी विणकर थोडा कमी भाव घेऊनही व्यापान्यालाच जोपर्यंत आपला माल विकीत आहेत तोपर्यंत रिबेटमुळे सोसायटीची परिस्थिती सुधारण्याची शक्यता फार कमी आहे. फैजपुरातील मागावर मुख्यतः खणाळी होतात. एका खणाळचाची किमत सरासरी चौदा रुपये होते. या चौदा रुपयात सूत व कच्चा माल याचीच किमत अकरा रुपये जाते.

याचा अर्थ विणकराला होणाऱ्या कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यात काही मूलभूत सुधारणा करून देणे हाच त्याची परिस्थिती सुधारण्याचा एकमेव मार्ग आहे असा सरल होतो. आज हा पुरवठा मुंबईतील सूत-गिरण्या, सुताचे व्यापारी व दलाल यांच्या मनमुराद नफेवाजीवर अवलंबून आहे. कच्च्या मालाचा पुरवठा आणि पक्क्या मालाची विक्री या दोन्ही तोङांकडून सोसायटीची कुचंवणा होत असते. या दोन्ही तोङांवर नफेवाजीची पकड अगदी घटू वसली आहे. असे असता आपल्या सहकारी क्षेत्राने स्वतंत्र विकास साधावा, सहकारी अर्थ-व्यवस्था भांडवलशाही व्यवस्थेचा एक पर्याय म्हणून येथे उभी रहावी ही अपेक्षा पूर्ण होणे शक्य तरी आहे काय? सहकारी सोसायटीचा फैजपूर पुरता प्रभाव वर्णन करायचा म्हणजे एवढेच म्हणता येईल की, सोसायटीतील विणकरांवर मजुरीवाबत अन्याय केला जात नाही. यापेक्षा विणकर समाजाच्या स्थैर्यावर किंवा विकासावर सोसाय-टीच्या अस्तित्वाचा प्रभाव जवळजवळ नाही म्हटला तरी चालेल.

मासिक उत्पन्न चाळीस रूपये

पण समजा नगामागे विणकरांना सोसायटीतून मिळणारी तीन रुपये मजुरी मिळाली! एक खणाळे तयार व्हायला सरासरी दोन दिवस लागतात. विणकरावरोवरच अधूनमधून त्याची वायकोमुलेही या कामात गुतलेली असतात हेही ध्यानात घेतले पाहिजे. या विणकर कुटुंबाच्या शमावून महिन्याकाठी जास्तीत जास्त १५ खणाळी तयार होऊ शकतात. या पंधरा खणाळचांची मजुरी झाली रुपये पंचेचाळीस केवळ. हे झाले विणकर कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न. एवढेही त्याच्या पदरात केव्हाच पडत नसत. कारण खणाळी मागावरून काढणे, ती सोसायटीत नेऊन देणे, पुन्हा माग चालू करणे यात वेळ जातो. शिवाय लग्नसराई, आजारपण यातही दिवस मोडतात. त्यामुळे महिन्याकाठी १५ खणाळी हे प्रमाण फक्त कागदावरच रहाते, प्रत्यक्षात सरासरी तेरा खणाळीच तयार होतात. म्हणजे मासिक उत्पन्न रुपये चाळीसच्या आतच पडते. व्यापाऱ्यांना माल विकणाऱ्या किंवा व्यापाऱ्यांच्या मागावर काम करणाऱ्या विणकरांचे उत्पन्न एवढेही असत नाही.

या पस्तीस-चाळीस रुपयांत विणकर आपला संसार आजच्या महागाईच्या काळात कसा चालवीत असेल याची कल्पना कोणासही सहज येऊ शकेल.

‘बहुजनसमाज’ कोण?

फैजपूरच्या खान्या बहुजनसमाजाचे जीवनदर्शन हे असे आहे. तेरा हजार लोकसंख्येपैकी जवळजवळ आठ-नऊ हजार लोक या अवस्थेत जीवन कंठीत आहेत. गरीब शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वर्षाला दोन-तीनशे रुपयांपेक्षा जास्त नाही आणि विणकराच्या पदरात तीस-चाळीस रुपयांपेक्षा महिन्याकाठी अधिक मजुरी नाही. गेल्या तेरा वर्षात दोन पंचवार्षिक योजना पार पडल्या, परंतु फैजपूरातील या बहुसंख्य जनतेपर्यंत या योजनांचा एकही पाट बहात आला नाही. जनतेच्या विकासासाठी सुरु करण्यात आलेल्या योजनांपासून जनता मात्र दूरच राहिली वास्तविक याच गोरगरीब जनतेच्या पाठिंव्यावर १९३६ साली काँग्रेसचे अधिवेशन यशस्वी होऊ शकले होते. परकीय ब्रिटिश सरकारचा रोष व छळ सोमूनही आपल्या दोन-दोन, चार-चार एकर जमिनीचे तुकडे अधिवेशनाच्या मंडपासाठी देण्यास हीच गोरगरीब माणसे त्यावेळी पुढे सरसावली होती. त्यांच्या त्यागातून आणि देशभक्तीतून फळास आलेल्या स्वातंत्र्याची फळे त्यांच्याच पदरात पडू नयेत हा केवढा विस्मयजनक प्रकार आहे?

याहीपेक्षा विपरीत प्रकार असा आहे की, १९३६ साली जी अल्पसंख्य प्रतिगामी मंडळी केवळ आपल्या संकुचित स्वार्थांपोटी काँग्रेसच्या त्या वेळच्या ऐतिहासिक अधिवेशनास विरोध करण्यास ध्यावली होती तीच मंडळी स्वातंत्र्योत्तर काळात येथे प्रवल सत्ताधारी बनून सामाजिक व आर्थिक विकासाला अडथळा उत्पन्न करीत आहेत. फैजपूर नगरपालिका त्या काळी या प्रतिगामी वर्गाच्याच ताब्यात होती. शेजारील सावदा गावात याच वर्गाचे प्रावल्य होते. काँग्रेस अधिवेशनाला, बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचणाऱ्या स्वातंत्र्यलढऱ्याला या प्रतिगाम्यांचा एवढा विरोध की, खुद पंडित नेहरूंची अध्यक्षीय मिरवणूक त्यावेळी सावदा गावातून येऊ शकली नव्हती; सावदा गावाच्या बाहेरून निराळा नवीन मार्ग तयार करून मिरवणूक अधिवेशनाच्या जागेपर्यंत आणावी लागली होती. शेवटी शेवटी तर चक्र जातीय भावनांना नेतृत्वाने या प्रतिगामी वर्गाने काँग्रेसविरुद्ध लोकमत कलुषित करण्याचा प्रयत्न केला होता. केवढी मातवर माणसे या विरोधी वर्गात सामील होती याची कल्पना त्यावेळी प्रसिद्ध आलेल्या पत्रकांवरून सहज येऊ शकते. (नमुन्यादाखल एक पत्रक लेखाच्या शेवटी दिले आहे ते पहावे.)

दुर्दैवाने स्वातंत्र्योत्तर काळात हाच सर्व वर्ग काँग्रेसमध्ये सत्ताधारी झाला आणि जनतेचा आवाज उठविण्याची काँग्रेसची पूर्वीची शक्ती क्षीण झाली. १९३६ साली आर्थिक व जातीय सत्ता ज्यांच्या हातात पूर्ण केंद्रित झाली होती तो हा प्रतिगामी गट व परकीय ब्रिटिश सत्ता प्रा उभयतांच्या संघटित विरोधावर मात करून काँग्रेस

अधिवेशन यशस्वी झाले ते कांग्रेसच्या त्या वेळच्या पुरोगामी व क्रांतिकारक स्वरूपा-मुळेच; विरोधकांनी फैजपूरचे 'फजितपूर' करण्याचा डाव मांडला होता. परंतु फैजपूरमधील हीच गोरगरीब जनता कांग्रेसमागे निश्चयाने उभी राहिली म्हणून फैजपूरचे 'फजितपूर' होण्याएवजी 'फत्तेपूर' झाले. स्वातंत्र्योत्तरकाळात वास्तविक हीच जनता कांग्रेसच्या सेनेत दिसावयास हवी होती. परंतु प्रकार उलटाच झाला. त्यावेळचे कटूर प्रतिगामी विरोधक आज 'वहुजनसमाज' या नावाने, जातीय भावनांचा आधार घेऊन आर्थिक व राजकीय सत्तेची सर्व सुखे मनमुराद उपभोगीत आहेत आणि स्वातंत्र्यासाठी कष्टलेली गोरगरीब वहुसंख्य जनता मात्र स्वातंत्र्याच्या फलितांपासून, गेल्या तेरा वर्षांतील विकासकार्याच्या लाभांपासून वंचित राहिलेली आहे.

सहकारी संस्थांचा अनुभव

ग्रामीण क्षेत्रासाठी आपण गेल्या तेरा वर्षांत केलेल्या सर्व पुरोगामी कायद्यांचा व सुधारणांचा लाभ या संकुचित वृत्तीच्या अल्पसंख्य गटालाच प्राधान्याने होत गेला आहे. त्यामुळे वहुसंख्य जनता आपल्या आवाहनापासून दूर रहावी, तिने आपल्या कार्यक्रमांना सहकार्य देऊ नये हे स्वाभाविकच आहे. श्रम जनतेचे आणि फळ निवडक ऐतखाऊ गटाचे हे व्यस्त प्रमाण सत्ताधान्यांच्या ध्यानात आले नाही तरी ते जनतेला मनोमन जाणवल्याशिवाय कसे राहील? कूळकायदा आला तरी हा गट त्यातून कसा सफाईने निसटला हे मागे सांगितलेच आहे. निसटला इतकेच नव्हे, तर 'कूळ' या नात्याने अनेक जमिनी कायदेशीररीत्या गिळळकृत करून या वर्गाने खेड्यापाड्यांत आपले आसन बळकट करून ठेवले. ज्या गोरगरीब शेतकऱ्यांसाठी हा कायदा अस्तित्वात आला तो मात्र अधिकच कंगाल वनून उघड्यावर पडला. स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण सहकारी सोसायट्यांचा विस्तार केला; परंतु या विस्ताराचा लाभ तरी कोण घेऊ शकत आहे? जेवढी जमीन जास्त तेवढे सोसायटीकडून कर्ज जास्त; जिरायतदारापेक्षा बागायतदाराला कर्ज अधिक. आता जास्त जमीन धारण करणारा बागायतदार शेतकरी आपल्याकडे कोण व त्याचे समाजातील एकूण प्रमाण किती? फैजपुरात जमिनीच्या खातेदारांची एकूण संख्या सुमारे सहाशेच्या घरात आहे. को-ऑपरेटिव सोसायटीची सभासदसंख्या मात्र फक्त १४३ आहे. केवळ एकचतुर्थांश शेतकऱ्यांनाच सहकारी सोसायटीच्या सेवासुविधांचा लाभ घेता येण्याजोगी परिस्थिती आहे. या १४३ शेतकऱ्यांपैकीही आज प्रत्यक्ष कर्जदार शेतकऱ्यांची संख्या केवळ ७४ एवढीच आहे! या वर्षी वाटलेले एकूण चाळीस हजार रुपयांचे कर्ज व कर्जदार शेतकऱ्यांची ७४ ही संख्या याचे अधिक विश्लेषण केले तर केवळ धनिक शेतकरीच या सोसायटीचा फायदा कसा घेऊ शकतो हे सहज सिद्ध होईल. उत्तर प्रदेशातील काही खेड्यांच्या समाजशास्त्रीय

पहाणीचा अहवाल सागर विद्यापीठाचे प्राध्यापक एस. सी. दुबे यांनी 'India's changing villages' या नावाने १९५८ सालात प्रसिद्ध केलेला आहे. त्यातील सहकारी सोसायट्यांवहूलचा पुढचा निष्कर्ष पाहण्याजोगा आहे. प्रा. दुबे लिहितात-

Notwithstanding the increase in the number of members and share capital, the co-operatives are still far from becoming a regular and vital part of the village people's life. A considerable section of the agriculturists views them as an official outside organization, as something alien to the village and not quite dependable. The membership is confined largely to persons of higher status and upper income groups, and positions of responsibility in them are occupied mostly by village politicians.
(P. 66)

'सहकारी संस्थाच्या शेअर भांडवलात व सभासदसंख्येत वाढ झाली असली तरी या संस्था आपल्या जीवनाचा एक अत्यावश्यक भाग आहेत या दृष्टीने ग्रामीण जनता त्यांच्याकडे पहात नाही. ही एक वाहेरची सरकारी यंत्रणा खेड्यांत आली आहे अशा परक्या दृष्टीने वराच मोठा शेतकरी वर्ग या संस्थांकडे पहात असतो व त्यामुळे या संस्थांवर फारसे विसंबून रहाण्याकडे त्याची प्रवृत्ती नसते. या संस्थांच्या सभासदात गावातील वरिष्ठ व श्रीमंत शेतकरीवर्गातील लोकांचाच भरणा विशेष असतो व अधिकाराच्या जागा बहुधा गावातील राजकारणी पुढाऱ्यांकडेच असतात.' (पृ. ६६) उत्तर प्रदेशातील खेड्यांच्या पहाणीचे हे निष्कर्ष आपल्याकडील परिस्थितीलाही तंत्रोतंत्र लागू पडतात हे येथवरच्या विवेचनावरून कोणाच्याही ध्यानात येईल.

विकास-योजनेचा अनुभव

फेजपूरला विकासयोजना लागू नाही. परंतु विकासयोजनांचा अनुभवही सहकारी संस्थांपेक्षा कारसा वेगळा नाही. प्रा. दुबे यांचा यासंबंधीचा अभिप्राय पहाण्यासारखा आहे. वरील पुस्तकात एके ठिकाणी ते लिहितात-

'Although the ideal of the Community Development Project was to work for the many-sided development of the entire community, from the foregoing account of its work in two villages it is clear that its significant and best organized activities were confined to the field of agricultural extension and consequently the group of agriculturists benefited the most from them. A closer analysis of

the agricultural extension work itself reveals that nearly 70 percent of its benefits went to the elite group and to the more affluent and influential agriculturists. The gains to poorer agriculturists were considerably smaller. Being suspicious of government officials they did not seek help from the project as often. As this group had little influence in the village and outside, and was in no position to offer any material help in the furtherance of project objectives, the officials largely ignored it. For the economical development of this group, as well as for that of artisans and agricultural labourers, no programmes were initiated by the project.' (P. 83)

'ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास साधावा या उद्देशाने विकासयोजना अस्तित्वात आल्या. परंतु दोन खेड्यांतील या योजनांच्या पहाणीवरून असे दिसून आले की, योजनेपैकी फक्त शेतीविकासाचा कार्यक्रम बन्याच अंशी सफल झाला होता. परंतु शेतीविकास योजनांचा फायदा घेणाऱ्या शेतकरी समाजाचे अधिक निरीक्षण केल्यावर ही गोष्ट ध्यानात आली की, योजनेच्या फायद्यांपैकी जवळजल सत्तर टक्के फायदे खेड्यांतील वरिष्ठ व श्रीमंत शेतकरी वर्गांच्याच वाटथास आलेले होते. गरीब शेतकऱ्याला या योजनांपासून म्हणावा असा लाभ मुळीच झालेला नव्हता. सरकारी अधिकाऱ्यांविषयी गरीब शेतकरीवर्गांच्या मनात संशयाची भावना असल्याने विकासयोजनाधिकाऱ्यांकडे मदत मागण्यासाठी या वर्गांतील माणसे सहसा जात नसत आणि या माणसांचे सामाजिक वजन कमी असल्याने व त्यांचे कडून योजनेच्या परिपूर्तीसाठी कोणतेच दृश्य-सहाय्य मिळण्याजोगे नसल्याने विकास योजनाधिकारीही या वर्गांकडे दुर्लक्ष करीत असत. लहान शेतकरी, कारागीरवर्ग, शेतमजूर या समाजांच्या आर्थिक विकासासाठी विकासयोजनेतकै कसलीही सोय करण्यात आलेली नव्हती.' (पृ. ८३)

प्रवृत्तीधर्माचे मार्ग

हा तपशील अद्यापही वराच वाढविता येईल. अनेक सरकारी अहवाल, एस्टिमेट्स कमिट्यांचे रिपोर्ट्स, तज्ज्ञांचे अभिप्राय यातून ही गोष्ट आता सर्वांच्यापुढे येऊन चुकलेली आहे. परंतु जनतेचे सहकार्य न मिळण्याचे हेच प्रमुख कारण आहे, ही गोष्ट मात्र व्हावी तेवढी स्पष्ट झालेली नाही. आपल्या योजनांची आखणी समाजवादी धर्तीची असेलही. पण प्रत्यक्ष फायदे जर अल्पसंख्य गटालाच मिळतात असा अनुभव असेल तर व्हासंख्य जनता योजनेच्या यशासाठी झटून सहकार्य करील ही

अपेक्षा वाळगणेच चुकीचे आहे. जनतेची ही निवृत्ती अगदी स्वाभाविक आहे आणि तिला प्रवृत्तीपर वळण कसे द्यावे हाच एकमेव विचार यापुढे आपण सर्वांनी केला पाहिजे. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रतिगामी व अल्पसंख्य गटाच्या हातात राजकीय व आर्थिक सत्तेचे केन्द्रीकरण कसे होत गेले याची 'ओरडकथा' म्हणूनच यापुढे न वाढविता आपल्याला जनतेच्या प्रवृत्तिधर्मांची काही मार्गही येथे शोधले पाहिजेत. विश्लेषण अखेरीस कृतीसाठीच करावयाचे असते कृतीसंबंधाने काहीच बोध होत नसेल, तर विश्लेषणाचे श्रम करून तरी काय उपयोग?

विरोधी पक्षांची जवाबदारी

जनतेला जाग आणण्याची खरी गुरुकिल्ली आज विरोधी राजकीय पक्षांच्या हातात आहे; परंतु आपल्याकडील राजकीय पक्षांना याची असावी तितकी जाणीव नाही. सत्ताधारी कांग्रेस पक्षाभोवती प्रतिगामी धनिकांचे कडे आवळले गेल्यामुळे तिचा आवाज दीन-दुःखितांच्या अखेरच्या थरापर्यंत पोहोचण्याची शक्यता कमीच; परंतु विरोधी पक्षांनी या उपेक्षितांच्या व पददलितांच्या संघटना उभ्या केल्या, नाहीत तर या पक्षांचे समाजजीवनात प्रयोजनच काय असा प्रश्न उद्भवतो. वेगळा झेंडा उभा केला की, विरोधी पक्ष तयार होतो ही कल्पना बालिश आहे; तसेच प्रचलित सरकारच्या ध्येयधोरणावर सतत टीकास्त्र सोडल्यामुळे विरोधी पक्ष बलवान होतो ही समजूतही भ्रामक आहे. प्रचलित समाजव्यवस्थेयील अन्याय कोणते हे ओळखून, ज्यांना न्याय मिळत नाही अशा दलित समाजाच्या संघटना उभ्या करून, कधी संघर्ष तर कधी सहकार्य करून न्यायासाठी सतत झगडत रहाणे, हे विरोधी पक्षाचे खरे ब्रीद आहे. आपल्याकडे हे ब्रीद जागविण्यासाठी एवढा प्रचंड वाव असताना आपले विरोधी पक्ष दिवसेंदिवस अधिक दुवळेच होत चालले आहेत, याचेही कारण हेच की, विरोधाचा पाया त्यांनी शास्त्रशुद्धीरीत्या जनमानसात खोलवर घातलेला नाही. काही, तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकी पातळीवरून विरोध करीत असतात तर काही सत्ताधान्यांच्या आसनाभोवती घुटमळत राहून विरोधाचे तुणतुणे वाजत ठेवण्यात गर्क असतात. जनतेच्या चालू परिस्थितीशी संपर्क असा कोणाचाच नसतो. लोकजीवनाशी व ठिकठिकाणच्या भौगौलिक-आर्थिक परिस्थितीशी अधिक समरस होऊन विरोधी पक्षांनी ठायीठायी आपल्या लोकसंघटना उभ्या केल्या आणि सशर्त सहकार्याच्या किंवा प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वानुरूप सत्ताधारी पक्षाशी संबंध ठेवले तर आजचे औदासिन्याचे ढग दूर होण्यास फारसा अवधी लागणार नाही.

डोळस सहकार अवश्य

फैजपुरातच या दृष्टीने काम करण्यास आज भरपूर वाव आहे. येथील विणकर समाज, शेतमजूर, गरीब जमीनमालक किंवा कुळे यांच्या संघटना तयार करून त्यामार्फत या समाजघटकांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न होणे जरुर आहे. पंचवार्षिक योजना किंवा इतर कायदेकानू यामुळ प्राप्त होणाऱ्या हक्कांची या समाजाला जाणीव देणे, जे जे लाभ घेता येतील ते ते घेण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे हे काम जबाबदार विरोधी राजकीय पक्षाने करावयास हवे. या सहकार्यमुळे जनता सरकारी पक्षाच्या आहारी जाईल ही भीती व्यर्थ आहे. प्रत्यक्ष काम करीत असलेला पक्ष टाकून पैशाचे वाटप करणाऱ्या पक्षाला मते देण्याइतकी जनता केव्हाही खुळी नसते. आज तसा पक्षच डोळचासमोर नसल्याने जनता हवालदिल होऊन कोणाच्याही पेटीत मते टाकीत असते. त्यात जनतेचा दोष नसून राजकीय क्षेत्रात निर्माण झालेली अजची पोकळीच याला जबाबदार आहे. योजनेच्या व कायदेकानूच्या कार्यवाहीशी अशा पद्धतीने डोळस सहकार्य केल्याशिवाय त्यांच्यातील नेमक्या उणीवाही ध्यानात येणे कठीण आहे. सहकार्य करीत असताना कायदेशीर तरतुदी जेथे अपूर्ण वाटतील तेथे कायद्यात सुधारणा घडवून आणण्याचे वाहेरचे लोकशाहीप्रणीत मार्ग खुले आहेतच. अशा परिस्थितीत संघर्षाचा किंवा झगडण्याचा प्रसंग जरी उद्भवला तरी त्यामुळे विरोधी पक्षाचे सामर्थ्य कमी होण्याएवजी उलट वाढीस लागलेलेच आपणास दिसून येईल. लोकजागृतीतही अशा संघर्षामुळे निश्चित भरच पडेल. आज विरोधी पक्षांतर्फे लोकमत जिकण्यासाठी होणारे झगडे हे अनेकदा शुद्ध राजकीय 'स्टंट' स् असतात. वास्तवाशी संबंध सुटला की, 'स्टंट' स् सुचू लागतात व त्याने ना पक्षाचे बळ वाढते ना लोकांचे औदासिन्य दूर होते. परिस्थितीच्या अपरिहार्यतेतून निष्पत्र होणारा झगडाच समाजाचे पाऊल पुढे नेणारा ठरतो. त्यासाठी परिस्थितीचे योग्य आकलन जरुर आहे. या सम्यक् आकलनासाठीच योग्य त्या प्रमाणात चालू सरकार, सरकार-तर्फे सुरु असणाऱ्या भिन्नभिन्न योजना यांच्याशी डोळस सहकारी संबंध असणे अगत्याचे आहे.

नित्यकार्याचा अभाव

फैजपुरात हे कार्य आज कोणताही पक्ष पद्धतशीरपणे करीत नाही. समाजवादी पक्षातर्फे गेल्या वर्षात चालू परिस्थितीच्या विवरणासाठी दोन जाहीरसभा आयोजित करण्यात आल्या. एक वांवु कामगार सोसायटी या पक्षातर्फे स्थापन झालेली आहे. एक दवाखानाही या पक्षाची मंडळी चालवीत असतात; परंतु नित्य राजकीय कायची भांडवल पक्षाजवळ नाही. जनसंघाची चौकशी करता असे समजले

की, रा. स्व. संघाची शाखा येथे चालू नसल्याने जनसंघाचे कार्य सुरु करण्यास वरिष्ठांची अनुमतीच मिळाली नाही. कम्युनिस्ट पक्षासंबंधीही काही वार्ता समजली नाही. केन्द्रीय आदेशांची वाट पहाण्याची वृत्ती ठेवली तर फैजपुरातच काय, कोठे-ही राजकीय पक्षांची वाढच होणार नाही. स्थानिक पातळीवर स्थानिक प्रश्न हाती घेऊन कार्यकर्त्यांनी पक्षाच्या व्यापक तात्त्विक वैठकीच्या भूमिकेवर त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी नित्य झटले पाहिजे. गेल्या काही महिन्यातच फैजपूरच्या पंचक्रोशीत निर्माण झालेले हे दोन-तीन प्रश्न पहा; पक्षकार्याला येथे किती वाव आहे याची यावरूनच सहज कल्पना येऊ शकेल.

पंचक्रोशीतील तीन प्रश्न

१ : फैजपुरात आजपर्यंत स्वतंत्र उर्दू हायस्कूल नव्हते. येथल्या माध्यमिक शाळेतच उर्दू शिक्षक नेमून उर्दू भाषिक मुसलमानांची सोय केली जात होती. नुकतेच येथे स्वतंत्र उर्दू हायस्कूल निघाले व सर्व मुसलमान मुले या हायस्कूलात दाखल झाली या घटनेची योग्य ती दखल कोणीच घेतली नाही. ‘इतकी वर्षे स्वतंत्र हायस्कूलची गरज भासली नाही, मग आताच ती का निर्माण व्हावी? हायस्कूलसाठी लागणारा पैसा कोठून येतो? उद्या म्युनिसिपालिटिकडेच मदत मागितली जाणार नाही कशा-वरून? ही स्वतंत्र हायस्कूल्स काढण्याची प्रवृत्ती सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेस हानिकारक नाही का?’ इत्यादी अनेकविधि प्रश्न या एका घटनेतून निर्माण होतात आणि राजकीय पक्षांनी याविषयी निश्चित भूमिका घेऊन वेळीच योग्य ती कृतीही करणे अवश्य असते. परंतु या प्रश्नाकडे कोणाचे लक्षही गेल्यासारखे दिसले नाही.

२ : नुकतीच खानदेशात केळथांच्या पावडरीचा कारखाना निघण्याची शक्यता निर्माण झाली. फैजपूरची पूर्वपरंपरा ध्यानात घेता कोणत्यातरी स्वरूपात येथे पुन्हा छोटी कारखानदारी सुरु झाल्याशिवाय येथील जनतेची भरभराट होणार नाही हे उघड आहे. केळीच्या पावडरीच्या कारखान्याला सरकारच उत्तेजन देत आहे ही वार्ता कानी येताच तो फैजपूरलाच निघावा असे प्रयत्न का होऊ नयेत? आज तो जळगावला निघणार आहे. वास्तविक भौगोलिक व आर्थिकदृष्ट्या तो फैजपूरलाच प्रथम निघणे जनतेच्या दृष्टीने फायदेशीर आहे. यासाठी अवश्य ती आकडेवार माहिती पक्षाच्या कचेरीत हजर असावयास हवी. शिष्टमंडळे, निवेदने या मार्गाचा अवलंब न्हावयास हवा होता; परंतु फैजपुरातून ही बाजू मांडण्यासाठी कोणीही पुढे सरसावल्याचे ऐकिवात नाही. असे पर्याय सरकारसमोर प्रत्यक्ष हजर करण्याची जबाबदारी विरोधी पक्षांचीच आहे. असे पर्याय पुढे आलेच नाहीत तर सरकारला समोरच्या दडपणाला बळी पडण्याखेरीज गत्यंतरच उरत नाही, ही गोष्टही आपण ध्यानात घेतली पाहिजे.

समतोलाचा अभाव

३ : फैजपूरला कॉलेज निघाले. एका दृष्टीने ही मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. परंतु ज्या ओढगस्तीने व घिसाडघाईने हे कॉलेज निघत आहे ती प्रवृत्ती अंतिमदृष्टचा समाजाला घातकच आहे. फैजपूरमधील शाळेला आज चाळीस वर्षे उलटून गेली; परंतु शाळेला स्वतःची इमारत नाही; चार ठिकाणी भाडचाच्या जागा घेऊन शाळा भरवावी लागत आहे. प्राथमिक शाळांची स्थिती याहूनही शोचनीय आहे. ओल असणाऱ्या जमिनीवर मुले वसत आहेत; अंधाऱ्या खोल्यातून वर्ग चालू आहेत. एका टोकाला शिक्षणाची ही दुर्दशा तर दुसऱ्या टोकाला कॉलेज सुरु करण्याची उतारील, हा काय समतोल विकासाचा आदर्श आहे? मुख्यमंत्री श्री. चव्हाण कॉलेजचे उद्घाटन करावयास आले असता त्यांना ही परिस्थिती कोणी समजावून दिली नाही. कोणीही त्यांना 'प्राथमिक शाळा पहायला चला' असे सांगितले नाही. या निमित्ताने विकासातील विषमता त्यांच्या नजरेसमोर आणता आली असती. लोकांनाही आपल्या प्रयत्नातील विसंगती उमगली असती व सर्वांचा नियोजन-विषयक दृष्टिकोन सुधारण्यास मदत झाली असती; पण यापैकी काहीही फैजपूरात घडल्याचे ऐकिवात नाही.

सत्ताधारी कांग्रेसपक्ष आत्मसंतुष्ट आणि विरोधी राजकीय पक्ष अल्पसंतुष्ट ही आहे चालू परिस्थितीतील खरी कोंडी. या दोन्हीही आघाड्या निवडणुका आल्या की, जाग्या होतात आणि पुन्हा दीर्घकाळ सर्वत्र सामसूम असते. लोकशक्तीच्या नित्य उपासनेचे महत्त्व कोणीही ध्यानात घेत नाही. या उपासनेला प्रारंभ केल्याशिवाय जनशक्ती जागृत होईल हे संभवनीय नाही. ही उपासना कुणी काशीविश्वेश्वराच्या महाद्वारात घंटानादाच्या सहाय्याने करावी. तर कुणी फैजपूरसारख्या लहानशा गावातील एखाद्या राऊळात एकांताने करावी. खरे सामर्थ्य उपासकात आहे. असे उपासक गवोगाव निर्माण होण्याची आज गरज आहे. या उपासकांमागे पैशाचे, पक्षांचे, स्थानांचे पाठबळ असो वा नसो, तो जेथे आपले कार्य सुरु करील तेथे या सर्व गोष्टी उपस्थित होतील. निझंरांनी आपले प्रवाह स्वच्छंद खळखळत ठेवावेत; त्यांना नदीचे दर्शन घेता येईल. नद्यांची महानदी आणि महानद्यांचा महासागर निर्माण करण्याचे कार्य निसर्ग करीतच आहे. त्याची चिता कशाला?

आगस्ट १९६१

लेवा बांधवांना विनंती

फैजपूर येथे कांग्रेसचे अधिवेशन भरविणे हे लेवासमाजाला किती घातुक आहे, हे लेवासमाजातील प्रत्येक विचारी मनुष्याला माहीत आहे. असे समाजविधातक कार्य श्री. धनजी नाना चौधरी व त्यांच्या भोवतालचे तीन—चार इसम यांनी समाजाची मुळीच इच्छा नाही तरी जाणून बुजून हटूने व वेपरवार्द्दने करण्याचे ठरविले आहे. या कार्यात लेवा समाजाची व इतरांची सहानुभूती मिळविण्याकरिता फैजपूर येथे कांग्रेसचे अधिवेशन भरविण्याचे वावतीत लेवा समाजाची पूर्ण मदत आहे, असे हे लोक वेजबाबदारपणे जिकडे तिकडे खोटेच प्रसिद्ध करीत आहेत. या त्यांच्या प्रसिद्धी करण्यामुळे सर्वांना गैरसमज होण्याचा फार संभव आहे. म्हणून आम्ही मुद्दाम प्रसिद्ध करीत आहोत की, लेवा समाज व विशेषत: लेवा समाजातील कोणीही सुशिक्षित व समंजस मनुष्य फैजपूर येथे कांग्रेस भरवावी या मतावा नाही. फैजपूर येथे कांग्रेस भरविण्याकरिता कोणी आपल्या जमिनी दिल्या असतील र त्यांनी अत्यंत अविचार केला असे म्हणावे लागेल. तरी त्यांनी व इतरांनी समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने नीट धोरण ठेवावे. श्री. धनजी नाना चौधरी यांनी अंगिकारलेल्या समाजविधातक कायला कोणीही मदत करू नये; अशी आमची सर्वांना आग्रहाची विनंती आहे.

ता. २५-७-१९३६

आपले नम्र

के. के. पाटील चेअरमन म्यु.; एम. पी. चिरमाडे; आर. एल. पाटील म्यु. स्कूल बोर्डचे चेअरमन; डी. एन. भोळे, म्यु. मेंवर; एन. वी. चौधरी; के. एस. पाटील, जळगाव; जी. जी. पाटील, प्रोप्रायटर खानदेश आयुर्वेदिक फार्मसी, जळगाव; तुळशीराम शंकर महाजन; डॉ. आर. वी. पाटील; एस. वी. चौधरी, मॅ. महाआनंद प्रेस; व्ही. सी. नेहेते, संपादक, बातमीदार; वॅ. व्ही. एन. पाटील, एम. एल. सी., जळगाव; एस. के. राणे, वी. ए. एल. एल. वी. प्रेसिडेंट ता. लो. वो., डि. लो. वो. व स्कू. वो. मेंवर, जळगाव; एल. डी. पाटील, वी. ए. एल. एल. वी. प्रेसिडेंट ता. लो. वो. जळगाव; एच. एस. पाटील, वी. ए. एल. एल. वी. वकील, जळगाव; वी. डी. इंग्लॅ पेन्शनर

सुपरवायज्ञर, डि. स्कू. बो. पू. खा.; व्ही. के. भालोदे, वी. ए. एल. एल.
वी. वकील; एन. एस. पाटील, मैं. शिवाजी प्रेस; टी. जी. गाजरे,
प्रो. शिवाजी प्रेस, जळगाव; एम. आर. चौधरी सुपरिटेंडेंट, फ. ह.
लेवा बोडिंग, जळगाव; नामदेव माधव नेमाडे, प्रोप्रायटर श्रीकृष्ण प्रेस;
न. एस. महाजन, मैं. श्रीकृष्ण प्रेस; नारायण पांडू पाटील, म्यु. मेंवर;
जी. डी. खडके, जळगाव; विठू तानाजी चौधरी, नशिराबाद; ह. भ. प.
दिगंबर चावदस पाटील; इच्छाराम आसाराम, पो. पाटील, चिनावल;
गणू महादू कोल्हे, जळगाव; डी. एस. भिरुड, वी. ए. एल. एल. वी.
वकील जळगाव; के. एम. महाजन, म्यु. मेंवर, यावल; एन. ए. चौधरी,
मुलकी पाटील, भालोद; राजाराम श्रावण महाजन, असोदे; तुकाराम
चांगो चौधरी; धर्मा यादव अत्तरदे, जळगाव; सोनू उखर्डू काळे,
जळगाव; श्रीधर बोंदरु खडके, म्यु. मेंवर, जळगाव; आनंदा फकिरा
महाजन, विदुगाव; एस. झेड. अत्तरदे, भादली बु; विठू गणू पाटील,
कुटुवनायक पाड़छसे; सेनू कानजी महाजन, म्यु. मेंवर, भुसावळ;
नामदेव नथू फेगडे; संपत ओंकार भंगाळे, वामणोद; हिरामण लखु
सराफ, वी. ए. एल. एल. बो. वकील, यावल; महारू धोंडू महाजन
फैजपूर; तुकाराम धोंडू महाजन, डोंगरकठोरे; रावसाहेब वी. डी.
पाटील, प्रे. म्यु. सावदा; रावसाहेब पी. आय. पाटील, प्रे. ता. लो.
बो. रावेर; श्रीमंत विष्णु हरी पाटील, डि. लो. बो. मेंवर सावदा;
भागवत खुशाल पाटील; डी. व्ही. पाटील; आर. व्ही. पाटील;
भागवत नारायण पाटील, सावदा; ओंकार परशराम महाजन,
विरोदे; देवचंद वुधो चौधरी, कठोरे; गणपत दगडू चौधरी, व्हा. प्रे.
म्यु. फैजपूर; शिवराम डिवू महाजन, हिंगोणे; श्रीपत धना चौधरी,
किनगाव; महादू नंदा चौधरी, पाड़ल्से; जैराम नारायण पाटील;
दशरथ रामचंद्र महाजन; महादू वापू पाटील, हिंगोणे; पुरुषोत्तम
लहानू वढे; धना तोताराम भंगाळे; रामकृष्ण दत्तात्रेय चौधरी,
सावदा; मनसाराम नारायण चौधरी; तुकाराम लक्ष्मण चौधरी,
फैजपूर; गणेश रामजी; एल. डी. भारंबे; गिरधर नाटू महाजन;
तोताराम वधु महाजन, प्रेसिटेंट म्यु.; वामन धोंडू महाजन, म्यु. मेंवर,
फैजपूर; घनशाम सांडू चौधरी, सावदा; मोहन दारकू चौधरी;
ओंकार आत्माराम चौधरी, फैजपूर; सोनजी कनाशी; जैराम सदु
चौधरी; यादव मिठाराम चौधरी, फैजपूर; पी. एस. पाटील, वकील;
व्ही. ई. सरोदे वकील, भुसावळ; आर. एस. पाटील, वकील; हरी
सुपू चौधरी; निवा लालू महाजन, न्हावीकर; बळीराम वापू

वाघुळदे; महारू एको सरोदे, फैजपूर; गोविंद लहानू चौधरी,
खिरोदे; सोनु तुकाराम पाटील, कुटुंबनायक, पाडळसे; डी. एम.
राणे, वकील, यावल; डी. टी. चौधरी, वकील, भुसावळ; बी. डी.
राणे, ब्हा. प्रे. भुसावळ म्यु. बरो.

(वरील पत्रक फैजपूरचे श्री. कुलकर्णी यांच्या छापखान्याच्या माळचा-
वर शोधाशोध करीत असताना मला सापडले. माणूस अंकात लेखा-
सोबत मी या पत्रकाचा ठसाही छापला. त्यामुळे कांग्रेसच्या नावावर
स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात सत्तास्थाने उपभोगणाऱ्या पण छत्तीससाली
कांग्रेसला विरोध असलेल्या अनेक मंडळींना राग आला. त्यांनी
फैजपुरात सभा घेऊन लेखाचा निषेध केला व अंकाची होळी केली
असे नंतर समजले.

--लेखक)

लोकशाही विकेंद्रीकरण

एक विचार

ज्या योजनांमुळे जीवनमान सुधारणार आहे, जनतेच्या सुखसोयीत वाढ होणार आहे, त्या योजनांशी जनतेने सहकार्य करू नये ही गोष्ट सकृदर्शनी मनुष्य-स्वभावाच्या विरुद्धच नाही का? पण विकासयोजनांच्या वावतीत हा अनुभव गेली १०—१२ वर्षे आपल्याकडे सर्वंत्र येत आहे. प्रत्येक सरकारी वा बिनसरकारी अहवालातून ही गोष्ट दिसून आलेली आहे की, सर्वसामान्य जनता या योजनां-विषयी उदासीन आहे. या अडचणीतून काही मार्ग निघावा, जनतेने या विकास-योजनांशी सहकार्य करावे, सध्याप्रमाणे केवळ सरकारी यंत्रणेच्या बळावर त्या दामटल्या न जाता, लोकांनी पुढे येऊनच यशस्वी कराव्यात, या हेतूने गेली दोन वर्षे देशात अनेक राज्यातून विकेन्द्रीकरणाचे नवे प्रयोग सुरु झालेले आहेत. महाराष्ट्रातही आता या महिन्यापासून या महत्त्वाच्या कालखंडाला प्रारंभ होणार आहे. प्रश्न असा आहे की, अपेक्षित ते जनतेचे पुढारीपण या प्रयोगातून जन्मास येणार आहे का? का केवळ हा सरकारी यंत्रणेच्या सुधारणेचा प्रयत्न आहे? यंत्रणा सुधारली तर आजच्यापेक्षा विकासकार्याचा वेग थोडा वाढेल हे खरे; दोन-चार लहान-मोठचा स्थानिक योजना लवकर अमलात येतील. पण यापेक्षा काहीतरी अधिक घडावे, लोकजागृतीचे एक नवे पर्व यातून निर्माण व्हावे अशी अपेक्षा आहे. ती या विकेन्द्रीकरणामुळे कितपत साध्य होणार आहे यावरच या प्रयोगाचे यशापयश मोजून पहाणे केव्हाही श्रेयस्कर ठरणार आहे.

अनुरंजन आणि जागृती

या दृष्टीने विचार करताना एक गोष्ट फार तीव्रतेने खटकते. आपल्याकडे 'जनता' हा शब्द फारच मोघम, भावड्या व उथळ अर्थाने सरसहा वापरण्याची एक अशास्त्रीय सवय लिहिण्यावोलण्यात रुढ होऊन बसली आहे. त्यामुळे जनजागृती म्हणजे काय, ती कोणी व कशी साधावयाची असते, तिचे उद्दिष्ट काय यासंबंधी

वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन न स्वीकारता, आपण जनतेच्या अवास्तव अनुरंजनालाच 'जागृती' समजून अपेक्षित यश त्यातून का निर्माण होत नाही म्हणून संध्रमात पडतो. वास्तविक असंघटित व अप्रबुद्ध जनता केवळ आपल्या संख्येच्या जोरावर कोणतेही महत्कार्य सिद्धीस नेऊ शकत नाही असा इतिहासाचा अनुभव आहे. काही विशिष्ट ध्येयदृष्टीने भारलेल्या व्यक्ती वा संघटना, आपल्या अचल श्रद्धेच्या आणि असीम परिश्रमाच्या अग्नीने जेव्हा जनतेच्या शक्तिबुद्धी प्रदीप्त करतात तेव्हाच हा प्रचंड समाजपुरुष जागा होतो व इतिहासात अजरामर ठरावे असे एखादे परिवर्तन घडून येते. प्रभु रामचंद्राचे दर्शन घडेपर्यंत तो महारुद्र हनुमान अरण्यातील इतर वानरणांप्रमाणेच नाही का या झाडावरून त्या झाडावर उडचा मारण्यात आपले प्रचंड सामर्थ्य वेचीत होता? त्याच्या डोळाचादेखत लंकाधिपती रावणाच्या राक्षस-सेना ऋषिमुनींच्या यज्ञवेदी उध्वस्त करीत होत्या; अनेक स्वर्गस्थ देवगण रावणाच्या बंदीखान्यात कोंडले गेले होते; अनेक आर्यस्त्रिया भ्रष्टविल्या जात होत्या. पण या सान्या अन्यायाची व अत्याचारांची जाणीवही या वानरणांना नव्हती. ती निर्माण झाली प्रभु रामचंद्रांच्या दंडकारण्यप्रवेशामुळे; आणि मग शक्तिबुद्धी एकवटल्या; नीती आणि गती यांचा संगम झाला; सागरावर सेतू बांधले गेले; प्रचंड द्रोणागिरी हलले; अन्यायांचे परिमार्जन झाले; न्यायाची संस्थापना झाली; रामराज्याची गुढी उभारली गेली.

ज्याचा ध्येयवाद नव्या काळाची गवाही देतो, ज्याची संघटना त्यागी कार्यकर्त्यांच्या नैतिक बळावर उभी आहे, असा एखादा पक्ष सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचून तेथे लोकजागृतीचे कार्य करीत नाही, तोपर्यंत शासनविषयक सुधारणा कितीही केल्या तरी अपेक्षित असे लोककर्तृत्व येथे फुलणार नाही ही गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे. आधुनिक काळात चीनमध्ये मोठ्या प्रमाणात असे लोककर्तृत्व उपजले व तेथील अनुभवांवरूनच आपल्या योजनाकारांना जनतेच्या सहकायची निकड अधिक तीव्रतेने भासू लागली. परंतु तेथील कम्युनिस्ट पक्षाची जागा घेणारा एखादा पक्ष वा संघटना भारतात सिद्ध नसताना, आपणाकडे त्या प्रमाणात हा प्रयोग यशस्वी होईल ही अपेक्षा वाळगणे चूकच नाही का? सत्ताधारी कांग्रेसपक्ष जनतेशी संपर्क ठेवून असला तरी ध्येयवादी, प्रामाणिक व निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची त्यात उणीव आहे. इतर पक्षांचा जनतेशी केवळ निवडणुकांपुरताच संबंध येतो. 'जनता' हा शब्द प्रत्येकाच्या तोंडी. कोणी शेतकऱ्याला अस्मानात चढवितो तर कोणी कामगाराला अश्वारूढ करतो. परंतु सामाजिक जीवनाची पातळी उंचावणारे, जनतेला कर्तव्याची जाणीव देणारे, त्याग आणि साहसाला प्रवृत्त करणारे जबाबदार व विधायक नेतृत्वाचे आदर्श जनतेसमोर कोणीही उभे करीत नाही. अशा नेतृत्वाला प्रसंगी जनतेची नाराजी पत्करून कर्तव्याची शिकवण देण्याचे कार्य करावे लागते; परंतु हे नाराजी पत्करण्याचे कटु कर्म या लोकशाहीच्या राजकारणात सहसा

कोणीच करीत नसल्याने लोकानुनयाखेरीज मार्ग उरत नाही. प्रश्न आहे तो हाच की, या लोकानुनयाला आपण लोकनेतृत्व मानणार काय ?

सव्वीस नवीन ग्रामीण नगरपालिका

विकेन्द्रीकरणामुळे जनतेच्या हाती सत्ता येईल व ही सत्ता रावविष्णुसाठी योग्य ते नेतृत्व जनताच पुढे फेकील ही समजूतही वरोवर नाही. आज पुणे—मुंबई इत्यादी ठिकाणी महानगरपालिकांच्या हाती सत्ता आहे. गेल्या १०—१५ वर्षांत या नगर-पालिकांनी कोणत्या नव्या नेतृत्वाला जन्म दिला ? सामाजिक व नागरिक नीतीचे कोणते नवीन वळण लावले ? विकेन्द्रीकरणामुळे अस्तित्वात येणाऱ्या जिल्हा परिषदांची यंत्रणा व अधिकार या महानगरपालिकांप्रमाणेच आहेत. किंवडुना असे म्हटले तरी चालेल की, विकेन्द्रीकरणामुळे महाराष्ट्रात नवीन सव्वीस ग्रामीण नगर-पालिका अस्तित्वात येत आहेत. पुण्या—मुंबईसारख्या यापूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या, थोर परंपरा पाठीशी वाळगणाऱ्या महानगरपालिकांकडून जर नव्या नेतृत्वाचा प्रश्न सुट नाही तर नव्यानेच अस्तित्वात येणाऱ्या या ग्रामीण नगरपालिकांकडून तो आपोआप सोडविला जाईल ही अपेक्षा वाळगणे कितपत योग्य ठरेल ? ग्रामीण समाज हा शहरी समाजापेक्षा उपजत व निसर्गतःच चांगला आहे अशी सर्वोदयी धारणा वाळगली तर गोष्ट वेगळी ! पण एरवी दोन्ही ठिकाणच्या कारभारात काही मौलिक फरक दिसतील असे वाटत नाही.

राजस्थान व आंध्र येथील प्रयोग

राजस्थान, आंध्र या प्रदेशातून यापूर्वी विकेन्द्रीकरणाचा प्रयोग सुरु झालेला आहे. या ठिकाणचे अनुभव काय सांगतात ? साऱ्या देशात ज्या प्रवृत्ती आहेत त्यांचेच प्रतिविव विकेन्द्रीकरणामुळे खेड्यापाड्यात उमटले हा या ठिकाणच्या अनुभवांचा सारांश आहे. श्री. आर. के. पाटील यांच्या निरीक्षक समितीने यासंबंधी काढलेले काही निष्कर्ष पहाण्यासारखे आहेत. राजस्थानमध्ये पंचायत राज्याच्या स्थापनेनंतर पंचायत समित्यांच्या कार्यकर्त्यांच्या मनात जबाबदारीची व जनहिताची एक नवीन जाणीव निर्माण झाली होती ही गोष्ट या निरीक्षक समितीने मान्य केली आहे. परंतु ग्रामपंचायतींनी वर मंजुरीसाठी पाठविलेल्या योजनांना मान्यता देणे किंवा न देणे यापेक्षा जागृतीचे कोणतेही नवे प्रवर्तन या समित्यांकडून झालेले नाही. समिती म्हणते, 'वास्तविक एकटचा ग्रामपंचायतींना स्वतंत्रपणे हाती न घेता येण्या-जोग्या क्षेत्रविकासाच्या योजना (Area Plans) कार्यवाहीत आणण्याची जबाबदारी कायद्याने पंचायत समित्यांवर टाकलेली आहे. परंतु पंचायत समित्या ही जबाबदारी पार पाडीत नाहीत. अनेक ठिकाणी ग्रामीण जनतेच्या उत्पादनक्षमतेत सुधारणा

करतील अशा पाणीपुरवठचाच्या क्षेत्रयोजना आम्हास दाखविल्या गेल्या. परंतु पंचायत समित्यांच्या तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतही त्यांचा अंतभाव झालेला नव्हता. यामुळे ग्रामपंचायतीनी हाती घेतलेल्या योजनांना पैसे वाटप करणारी वरिष्ठ संस्था एवढेच स्वरूप या पंचायत समित्यांना येथे प्राप्त झाल्यासारखे दिसते. जुन्या विकासयोजनांपेक्षा हे स्वरूप काही फारसे भिन्न आहे असे वाटत नाही.' (Report of a study team on Democratic Decentralisation in Rajasthan, P. 12) ^

हाती सत्ता आहे, साधनेही आहेत. मग ग्रामीण जनतेला हवी असणारी व देशाच्या उत्पादनसामर्थ्यात वाढ करणारी पाणीपुरवठा योजनांसारखी थोडी धाडसाची व जवाबदारीची कामे पंचायत समित्यांनी अंगावर का घेऊ नयेत? उत्तर स्पष्ट आहे. नवे कसदार नेतृत्व विकेन्द्रीकरणामुळे पुढे येईल ही अपेक्षा होती ती पूर्ण झालेली नाही. त्यामुळे शाळांच्या इमारती, दवाखाने, रस्ते इत्यादी विनधोक्याची जी कामे ग्रामपंचायतीकडून वर आली तेवढी उरकली गेली. तसेच तगाईवाटप वरैरेत सुधारणा झाली. परंतु 'स्थानिक उपक्रमशीलता' (Local Initiative) वाढली नाही. कारण 'उपक्रम' म्हटला की, त्यात यशापयश आले, धोका आला. जनतेशी घनिष्ठ व आंतरिक जिव्हाळ्याचे सच्चे कृणानुबंध असतील तरच असे धोके पत्करण्याचे नैतिक धैर्य पुढाऱ्यांच्या ठायी निर्माण होते. ते पंचायत राज्यातील पुढाऱ्यांनी दाखविले नाही. याचा अर्थच नव्या पातळीवरचे नेतृत्व तेथे उदयास आले नाही असा होतो.

आंध्रमध्ये महाराष्ट्रप्रमाणेच जिल्हा परिषदांना अधिक महत्त्व देण्यात आलेले आहे. या ठिकाणचा अनुभव सांगताना निरीक्षक समितीच्या आंध्र प्रदेशाच्या पहाणीच्या अहवालात एके ठिकाणी म्हटले आहे—

The Zilla Parishad in Andhra Pradesh is looked upon by non official opinion as providing the least opportunity for participation in development activities. As one member of the Parishad expressed himself, what work would they have, after the non-Block areas are converted into regular Blocks, except passing the budgets of Panchayat Samities and distributing monies received from the Government amongst them? (P. 33-34).

'विकास योजनांच्या कामात पुढारीपण घेण्याच्या दृष्टीने आंध्र प्रदेशातील जिल्हा परिषदांना केवळ नाममात्र संघी उपलब्ध आहे, अशी एक जाणीव या परिषदांच्या सर्वसाधारण लोकप्रतिनिधीच्या मनात घर करून बसलेली आहे. एकाने अगदी

सहज शब्दात ही जाणीव व्यक्त करताना सांगितले, ‘एकदा जिल्ह्यातील सर्व विभागांची गटवार पुनरंचना झाली की, त्या त्या गटाच्या पंचायत समित्यांकडून येणारी अंदाजपत्रके मंजूर करणे आणि बऱ्हन सरकारकडून आलेला पैसा या समित्यांना वाटून टाकणे या व्यतिरिक्त या परिषदांना कामच काय उरणार आहे?’ (पृ. ३३-३४)

वास्तविक हा दृष्टिकोन वरोबर नाही. जिल्हा परिषदांना स्वतंत्रपणे अंगावर घेता यावी अशा अनेक विकासयोजनांची जबाबदारी कायद्याने त्यांच्यावर टाकलेली आहे. किंवडुना अशा कामांची संख्या वाढावी, जिल्हा परिषदांनी जिल्ह्यातल्या सर्वांगीण विकासासाठी झटावे असाच तर विकेन्द्रीकरण कायद्याचा मूळ उद्देश आहे. या दृष्टीने त्यात महत्वाच्या तरतुदीही करण्यात आलेल्या आहेत. असे असताना ही उदासीनता जिल्हा परिषदांवर निवडून आलेल्या सभासदांनी व्यक्त करावी हे कशाचे द्योतक आहे? जे राजस्थानमधील पंचायत समित्यांच्या बाबतीत म्हटले ते येथेही जिल्हा परिषदांच्या बाबतीत खरे आहे. उद्या सर्वोदयी विचारक सुचितात त्याप्रमाणे सर्व प्रकारची साधने व सत्ता थेट ग्रामपंचायतींच्या स्वाधीन केली तरी आज पंचायतसमित्या किवा जिल्हा परिषदांच्या बाबतीत येणाऱ्या अनुभवात बदल घडणार नाही. कारण प्रश्न आहे तो मूळ समाजप्रवर्तनाच्या ध्येय-दृष्टीची व त्यासाठी अवश्य असणाऱ्या समर्थ लोकसंघटनेचा. जोपर्यंत या गोष्टींचा आपल्याकडे अभाव आहे तोपर्यंत विकेन्द्रीकरणाचा मूळ उद्देश सफल होण्याची शक्यता कमी आहे. रस्ते, शाळा, विहिरी बांधल्या जातीलही. निवडणुकांच्या धमाली माजतील. पण या सर्वांतून जनतेची सुप्त कार्यशक्ती व देशहिताच्या जबाबदारीची जाणीव जागृत होणार का? ‘नव्या नेतृत्वाच्या’ यशापयशाची ही एकमेव कसोटी आहे. विकेन्द्रीकरणाचाही हा मूळ उद्देश आहे. नाईक समितीच्या शब्दातच सांगायचे तर ‘स्थानिक नेतृत्वाला अधिक जबाबदारी स्वीकारण्याचे शिक्षण देणे आणि जरूर तेथे अग्रहक देऊन उपबळध साधनसामग्रीतून जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने व काट-कसरीने आणि कमीत कमी त्रास होईल अशा रीतीने लोकांच्या वाढत्या गरजा भागविणे हेच या विकेन्द्रीकरणाचे मूळभूत उद्देश आहेत व आमच्या मते विकेन्द्री-करणाचा खरा गाभाही हाच आहे.’ (पृ. ५६). कुठलाही, कसाही पैसा जमा करून विकास साधणे हा हेतु नसून काटकसरीने व कार्यक्षमतेने स्थानिक साधनसामग्री राववून लोकांना कार्यप्रवृत्त करणे व यातून सामाजिक नेतृत्वाची जोपासना करणे श्रमशक्ती यांची सांधेजोड कोण साधणार हा खरा प्रश्न आहे आणि या प्रश्नाच्या उत्तरावरच विकेन्द्रीकरणाच्या प्रयोगाचे यशापयश अवलंबून आहे.

पोचमपल्लीकडे

लांबवरूनच दहाचे टोल ऐकू येत होते. वाजूच्या स्टेशनात गाडी घडघडत शिरत होती. बहुधा सिकंदरावाद एक्सप्रेस. याच गाडीने मी दहा वर्षांपूर्वी ओरिसातील ग्रामदान पहाणीचा माझा दौरा संपवला होता. आताही मी याच चळवळीच्या उगम-स्थानाकडे—गंगोत्रीकडे निधालो होतो. 'पहाणी' हा मात्र आता उद्देश नाही. कारण तिथे काय आढळेल याची पूर्वानुभवामुळे स्थूल कल्पना होतीच. आज मी यात्रिक होतो आणि यात्रेकरूने का कुठे काही 'पहायला' जायचे असते ! त्याने जायचे असते ते भावसमृद्धीसाठी, दृढतेसाठी—जे पहायचे असते ते त्याचेपाशीच असते. भूदान-ग्रामदान चळवळीमागील मला समजलेला, जाणवलेला भाग 'अंत्योदया' चा आहे. समाजातील अखेरच्या, तळच्या माणसाला स्पर्श करावा, तो वर उचलावा ही या आंदोलनामागील नैतिक प्रेरणा मला भिडते व अविरोधाच्या, सर्वात्मकतेच्या भूमिकेवरून करण्यात आलेली या आंदोलनाची मांडणी माझ्या भारतीय मनाला जवळची वाटते. अखेरच्या माणसाला जाग यावी ही या काळाचीच प्रेरणा आहे. हा आजचा युगविशेष आहे. जो विचार, जे आंदोलन, जो पक्ष, जे राजकारण या प्रेरणेतून उगम पावत नाही, या युगविशेषावर आधारित नाही ते आधुनिक नव्हेच. त्याची नैतिकताही सदैव शंकित आणि शबलित रहाणार आहे. कम्युनिझम (समाजवाद यात आलाच) हा या प्रेरणेचे प्रतिनिधित्व करतो म्हणून तो प्रभावी ठरतो. पुरोगामित्वाच्या नावाखाली कम्युनिझमने भीषण हत्याकांडे घडविली असतील, वंचनेची आणि विश्वासवाताची महापापे केली असतील. महापापे फॅसिझमही करतो, कम्युनिझमही करतो. पण कम्युनिझमच्या मुळाशी आधुनिक युगाची, समतेची तलस्पर्शी प्रेरणा जागी असते, फॅसिझमच्या मुळाशी ती नसते, एवढाच काय तो मौलिक, मूलभूत फरक. त्यामुळे इतिहास लेनिनला युगनेता मानतो, क्रांतीचा उद्गाता म्हणून गौरवतो, हिटलरला भस्मासुर ठरवतो. पण हत्याकांडांचा, हिसेचा, रक्तरंजित संघर्षाचा हा कम्युनिझमचा वारसा टाळून अखेरच्या माणसाला भारतात न्याय मिळवून देता येतो का ! भूदान-ग्रामदान आंदोलनाच्या मुळाशी ही भूमिका होती असे मला वाटते.

ओरिसात १४०० ग्रामदाने मिळूनही हे आंदोलन का फसले याची सविस्तर चर्चा मी त्या वेळी लिहिलेल्या 'ग्रामदानाची प्रयोगभूमी' या पुस्तकात केली होती. या पुस्तकाचे त्यावेळी खूप स्वागतही झाले. डॉ. धनंजयराव गाडगीळांनी सोळापानी प्रदीर्घ प्रस्तावना लिहून या पुस्तकाच्या यशाला मौलिक हातभार लावला. तर पां. वा. गाडगीळांनी दोन स्वतंत्र अग्रलेख लिहून या पुस्तकाचे महत्त्व बाचकांच्या मनावर ठसवले. अग्रलेखातील पहिलेच वाक्य असे होते— 'अवध्या शंभर पानांचे हे पुस्तक असूनही हा एक मराठीतील श्रेष्ठ दर्जाचा ग्रंथ ठरावा एवढी याची योग्यता आहे हे सुरुवातीसच आम्ही सांगून ठेवतो.' अर्थात ही अतिशयोक्ती होती हे उघड आहे. कारण पुस्तकाची योग्यता मी मनोमन जाणून होतो. पण स्तुती कोणाला आवडत नाही ! डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी कळविले होते, 'निवंध उत्कृष्ट झाला आहे. माहिती जमा करण्याची कसोशी, अवलोकन, त्यातून निष्कर्ष काढण्याची वुद्धी—सर्वच गुण यात दिसून येतात. पण याहीपेक्षा स्वतंत्रपणे चिंतन करण्याचे जे सामर्थ्य या लेखात दिसून येते ते विशेष अभिनंदनीय आहे. मला निवंध वाचन अत्यंत आनंद झाला.' यातील 'स्वतंत्र' या शब्दाचा मलाही अत्यंत अभिमान वाटला होता, हे नाकारण्यात काय अर्थ आहे ? 'मीज' ने आठदहा स्तंभ लिहून या पुस्तकाचा परामर्श घेतला होता, प्रा. ठाकुरदास वंग यांनीही 'साधने' त दोन-तीन लेख तेव्हा या पुस्तकासंबंधी लिहिल्याचे अंधुक्से आठवते. 'टाईम्स ऑफ इंडिया' मध्ये या एका मराठी पुस्तकावर कॉलमभर परीक्षण यावे याचे तर माझ्यासकट सर्वानाच आश्चर्य वाटले. आता, इतका काळ उलटल्यानंतर हे त्या वेळेचे पुस्तकाचे स्वागत आठवून वृत्तपत्रीय प्रसिद्धीची क्षणिकता तीव्रतेने जाणवते. आणि या क्षेत्रातच आपण गेली दहा वर्षे रमलो ! अजूनही रमत आहोत !

तसे सगळेच क्षणिक असते म्हणा ! तरीही सापेक्षतेने जे चिरंतन आहे असे वाटते त्याचे रहस्य कशात असते ? काळ कोणती अक्षरे विसरतो आणि कोणती जवळ बालगतो !

काळालाही प्रवाहाच्या मर्यादितच रहावे लागते.

ज्याला मर्यादा नाही, जे अनंत आहे, अतीत आहे, मुक्त आहे, त्याचा काही सुगंध ज्यांना लाभतो, तीच शब्दपुष्पे काळ आपल्या लाटांवर आनंदाने मिरवीत नेतो काय ?

का त्याचेच संगीत जो गातो, तेच सूर आणि तेच शब्द तो जतन करतो ! जाने. श्वरांचा 'परस्पर्श' की गोंविदाचा पावा ?

अतीताची ओढ की आंतमगानाची आवड ?

सत्याचा शोध की सुंदरतेचे ध्यान ?

हा शोध तरी कसा ध्यायचा ?

हे ध्यान तरी कसे करायचे ?

वाट कुणाला पुसायची ?

थकला आहेस ! छे: तसे काही नाही. सकाळपासून चार तास अखंड, एकटा चाललास म्हणून कंटाळला आहेस ! कवूल. स्वाभाविक आहे कंटाळा येण. कुठेही तोचतोच-पणा आला की कंटाळाही येतोच. पण थोडी कळ काढलीस तर ही महानगराची हृद आता संपतच आली आहे. ती एकदा ओलांड आणि मग कुठेही सावलीखाली थांब. विश्रांतीची तुला गरज आहे. विश्रांतीला तू आता पात्रही आहेस.

□

महानगरसीमा. शेकडो वेळा गाडीने, मोटारने या मार्गने पूर्वी प्रवास केला होता. पण याच वेळी या सीमारेषेवर मन असे रेंगाळत्यासारखे का करते आहे ? पायाखालून काहीतरी सुटते आहे, आपण कशाला तरी अंतरतो आहोत, अशी शंका आताच का वाटू लागली ? यापुढचा मार्ग एकटचाचा, वराचसा अनिश्चित. काही प्रमाणात धोक्याचा, म्हणून ही भीती तर उभी राहिली नाही ! पण निदान आज-तरी भीतीचे कारण नव्हते. एकवेळची शिंदोरी वरोवर घेतलेली आहे. पुढच्या वाटेवर बन्यापैकी १-२ हॉटेल्स आहेत आणि रात्रीचा मुक्काम तीस मैलांवर असलेल्या एका ओळखीच्या पेट्रोलपंपावर करायचा हे सकाळी निघताना ठरलेले आहे. धोका, अनिश्चितता आणि त्यातून उद्भवलेली काळजी असली तर ती उद्यापासून वाटायला पाहिजे. आताचा हा थरकांप काही वेगळाच आहे. का सुरक्षित दिनक्रमात बदल होणार ही जाणीव या क्षणी तीव्रतेने झाल्यामुळे आपण अस्वस्थ झालो ? नाही. दिनक्रम बदलेल, बदलावा म्हणून तर आपण मुद्दाम हा वेगळा प्रवास योजला. ही अवस्था अधिक सूक्ष्म दिसते. हातचे काहीतरी सुटत असल्याची, पण पळते दृष्टिपथातही अले नसल्याची ही वेदना अळावी ? तसे हातचे पूर्ण सुटतही नव्हते. कारण पंधरा-वीस दिवसात, फार तर महिनाभरात मी परतणार होतो. प्रवास जेवढा जमेल, झेपेल, आवडेल तेवढाच पायी होता. शरीराचे अकारण हाल करून घेण्याची मुळीच तयारी नव्हती. पण वीस वर्षे अंगवळणी पडलेली चाकोरी, आचारविचारांचा साचा थोडा बदलता आला तर पहावा, प्रयत्नांना कांही स्वतंत्र नवी दिशा, वेगळा अर्थ आणि आशय प्राप्त करून देता आल्यास पहावे, हा या पदयात्रे मागे जरूर उद्देश होता. निदान तशी प्रेरणा होती. ही प्रेरणा अपुरी राहिली, उद्देश असफल झाला तर ! आपली विघटना थांबवणारी, आपल्या सान्या शक्ती केन्द्रीभूत

करून आपल्या हालचालीत, प्रयत्नात एक व्यापक सुसंगती निर्माण करणारी, आपल्याला तळापासून वर उचलणारी एखादी जाणीव, एखादे सूत्र, एखादा आधार या पदयात्रेमुळे प्राप्त झाला नाही तर ! तर हा आटापिटा, श्रम वायाच जाणार, नुसती पायपीट होणार. यात्रा निष्कर्ळंच ठरणार.

□

वास्तविक सगळे सुरक्षित पार पडत गेले असते तर या वेळी मला असे पंधरा—वीस दिवस घराबाहेर काढताही आले नसते. सुव्याच्या 'माणूस प्रतिष्ठान'च्या विहिरीचा उद्घाटन सोहळा याच सुमारास केव्हातरी करण्याचे ठरत होते. पाडवा म्हणा, शिवजयंती म्हणा. पण विहिरीचे काम ठराविक मुदतीत पुरेच होऊ शकले नाही. दिवाळीच्या पाडव्याला कामाला सुरुवात झाली. दोन महिने काम अगदी नेटाने झाले. नाताळाच्या सुटीत विद्यार्थ्यांचा श्रमसप्ताहाहाचा कार्यक्रम योजला, तोही अपेक्षे-पेक्षा जास्तच यशस्वी ठरला. पण पुढे कामाचा वेग मंदावला. कारणे दोन : एक सुरुवातीस लागलेले पाणी वरेचसे आटले व नवीन झरेही लागले नाहीत. त्यामुळे कामावरच्या मजुरांचा, जमिनीच्या मालकमंडळींचा उत्साहही थोडा ओसरला. दोन : शेतीचा हंगाम सुरु झाल्यामुळे विहिरीवर काम करणाऱ्या संचाची पांगापांग झाली. वाहेर अधिक रोजगार मिळत असल्याने माणसे मिळेनाशी झाली. हे काम ठेकेदाराला देऊन व्याप व त्रास वाचवावा असे सुरुवातीपासूनच अनुभवी लोकांचे म्हणणे होते. पण केवळ विहिरी खणून देणे एवढाच 'प्रतिष्ठान'च्या कार्यामागचा उद्देश नव्हता. अन्नोतपादन वाढीला हातभार लावण्यावरोबररव छोटा शेतकरी व शेतमजूर यांच्याशी प्रत्यक्ष संबंध यावा, त्यांच्या स्थितीचे आकलन व्हावे, त्यामुळे ग्रामीण जनतेचा व शहरी सुशिक्षितांचा श्रमाचा व बुद्धीचा तुटलेला दुवाही जोडण्यास मदत न्हावी असे अनेक उद्देश या प्रकल्पामागे होते. नाहीतर विद्यार्थ्यांचे तसे महाग ठरलेले शिविर योजण्याचे काय कारण होते ? विद्यार्थी हैसेने आले, तळमळीने आले, त्यांनी कामही उत्तम केले. पण त्यांच्या येण्याजाण्याचा खर्चन कामाच्या किमतीपेक्षा जास्त होणार, हे उघड दिसत असूनही हा कार्यक्रम योजला, तो, वरील सामाजिक उद्देश डोळचांसमोर होते म्हणूनच. हा श्रमसप्ताहाहाचा कार्यक्रम पूर्ण यशस्वी ठरला याचा एक पुरावा म्हणजे कार्यक्रम संपल्यावर विहिरीवर काम करणाऱ्या अडाणी मजुरांनाही चुकल्याचुकल्यासारखे वाटू लागले. काही दिवस करमेनासे झाले आणि विद्यार्थ्यांनीही कबुली दिली, ' काम थिर्लिंग होते. सुव्याला काहीतरी नवीन पहायला, अनुभवायला मिळाले. '

विहिरीचे काम ठरल्याप्रमाणे पूर्ण झाले असते तर या उन्हाळी सुटीत एखादा वेगळा कार्यक्रम सुपे भागात पुन्हा योजलाही असता; पण वरच्या दोन अडचणींच्या जोडीला

तिसरी आणखी अडचन उभी राहिली. वीस-एकवीस फूट खोदाई ज्ञाल्यावर खडक
 इतका कठीण लागू लागला की, तयार गडधांनाही साध्या सुरुंगाने तो निघेना. मग
 ब्लास्टिंग मशीनची योजना, सरकारी शेतकी खात्याशी संवंध. योडीफार दिरंगाई.
 याहीपेक्षा काळजी वाटू लागली अनिश्चित पाणीपुरवठ्याची. एवढे अवघड खोदकाम
 करून, मूळ ठरलेल्या बजेटपेक्षा खर्च वाढवून, शेवटी विहिरीला पाणी लागानार
 की नाही ! आणि लागले तरी किती ! किती एकर जमीन या पाण्यावर भिजू
 शकेल ! हा सगळा परिसरच दुष्काळी. आसपासच्या बन्याचशा विहिरी उन्हाळचात
 नेहमीच कोरड्या असतात. मग एकाच विहिरीवर खूप खर्च वाढविणे कितपत
 योग्य आहे ? त्यापेक्षा छोट्या छोट्या पावसाळी विहिरींची योजना अशा दुष्काळ-
 ग्रस्त भागासाठी अधिक उपयुक्त ठरणार नाही का ? शेवटचा एक पाऊस झाला
 नाही तर छोट्या शेतकऱ्याची हातची पिके जातात असा पुणे जिल्ह्यातील या
 भागाचा नेहमीचा अनुभव. मग पावसाळी विहिरीमुळे तो हे पीक तर वाचवू
 शकेल ! वारमाही वागाईत नाही तरी उपासमार तर टळेल ! साठवण म्हणून
 त्याला अशा पावसाच्या पाण्याने भरणाऱ्या छोट्या छोट्या विहिरींचा खूप
 उपयोग होऊ शकेल असे वाटते ; किंवा दुष्काळी भागाच्या पाण्याची, जमिनीची
 शास्त्रशुद्ध पहाणी करून या भागासाठी योग्य अशी काही वृक्षयोजनाही आवता
 येईल. या वृक्षारोपणासाठी व संवर्धनासाठी अवश्य असणारा पाण्याचा साठा म्हणूनही
 या छोट्या पावसाळी विहिरी चांगले काम देऊ शकतील. असे अनेक पर्याय
 'प्रतिष्ठान' च्या विहिरीच्या कामाच्या अनुषंगाने डोळ्यासमोर येतात. यावर
 साकल्याने, सातत्याने विचार क्वायला हवा, विधायक चळवळच यासाठी उभारावी
 लागेल. नाहीतर दर दोन वर्षांशाड एक वर्ष दुष्काळाचे उजाडते, सरकार घाई-
 घाईने दुष्काळी कामे काढते, ती वर्ष-सहा महिन्यातच वाहून जातात, पुन्हा दुष्काळ-
 पुन्हा कामे-हे चक काही थांवत नाही. तात्पुरत्या उपायांनी व दुष्काळ पडल्यावर
 केलेल्या आरडाओरडीने हा प्रश्न कधीही सुटणार नाही. दुष्काळ कायमचा हट-
 विण्याची प्रतिज्ञा हवी, शेत्रनियोजनाची व्यापक शास्त्रीय दृष्टी हवी आणि लोक-
 मताचा पाठिंवा हवा, तरच महाराष्ट्राच्या व देशाच्याही पाचवीला पुजलेला
 दुष्काळाचा प्रश्न दहा-पंधरा वर्षात निकालात निघेल. सुपे-विभागाचे असे नियोजन
 होऊ शकेल का ? हा विचार तेथील काही कार्यकर्त्यासमोर बोलून ठेवला आहे.
 'माणूस प्रतिष्ठान'च्या एकट्याच्या बळावर हे कार्य होणे अर्थातच अशक्य आहे.
 पण या कार्याला महत्व देणाऱ्या काही खासगी किंवा निमसरकारी संस्थांनी एकत्र
 येऊन, सरकारशी विचाराविनियम करून असे शेत्रसंयोजनाचे प्रयोग हाती घेणे
 निकडीचे आहे, असे जरूर वाटते. 'माणूस प्रतिष्ठान' यातील आपला वाटा
 उचलायला केव्हाही सिद्धच आहे.

पण या पुढच्या गोष्टी आहेत. तूर्त हाती घेतलेले विहिरीचे काम पूर्ण करणे, निदान पावसाळी विहिरीचे उद्दिष्ट गाठणे अवश्य आहे. पंचवीस फूट खोल विहीर खणून झालीच आहे. या पावसाळचात एवढचा साठवणाने गरज भागते असे दिसून आले तर उत्तमच. साठा कमी पडतो असे वाटले तर पावसाळचानंतर पुन्हा काम सुरु करता येईल. कुठे थांबायचे यासाठी तज्ज आहेतच. शिवाय 'प्रतिष्ठान'चे या विहिरीसाठी ठरलेले वजेटही !

आता प्रश्न आहे 'माणूस प्रतिष्ठान'चा. या पावसाळचाअखेरचा—येत्या चार महिन्यातला—कार्यक्रम काय ! सुप्याला काम नाही, मग जिकडे काम आहे, सुप्याच्या धर्तीचिच काम आहे, तिकडे 'माणूस प्रतिष्ठान' आपला मोर्चा का वळवीत नाही ? 'माणूस'च्या असंख्य वाचकांनी विहारचा निर्देश केला आहे. 'माणूस प्रतिष्ठान'ने आपल्या शक्तीच्या प्रमाणात या तातडीच्या व निकडीच्या कार्यातील आपला वाटा उचलावा अशी आग्रहाची सूचना करणारी अनेक पत्रे गेल्या काही दिवसात 'माणूस' कडे येत होती. पण एकदर विहारसाठी लागणाऱ्या किमान निधीच्या मानाने सुप्याच्या विहिरीचा खर्च भागवून शिल्लक रहाणारा 'माणूस प्रतिष्ठान'चा निधी अगदीच किरकोळ आहे. वाचकांना व सर्वसामान्य जनतेला आवाहन करून 'माणूस प्रतिष्ठान' कडे देणगी वा मदतरूपाने नवा निधी गोळा करावा तर या सार्वजनिक पैशाचा किमान हिशेब वगैरे व्यवस्थित ठेवण्यासाठी लागणारी कार्यालयीन यंत्रणा 'माणूस' कडे नाही. अशा अवस्थेत हा निधी उभा करण्याची व विहारसाठी त्याचा व्यय करण्याची अवघड जोखीम 'माणूस'ने स्वीकारावी की नाही, यावर कार्यालयात वरीच भवती न भवती सुरु होती. सर्वांच्या आधी, आपला खास प्रतिनिधी पाठवून 'माणूस'ने विहारविषयीचे आपले वृत्तपत्रीय प्राथमिक कर्तव्य पार पाडलेले होते—यावदून कौतुकादराची शेकडो पत्रे वाचकां-कडून आलेली होती. अधिक जबाबदारी उचलावी की नाही यावावत मतभेद होते. मधूनच सुप्याच्या श्रमसप्ताहात सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांकडून निरोपही येत होते, 'उन्हाळचाच्या सुटीसाठी काय कायंक्रम योजता आहात ! विहार दुष्काळ निवारणासाठी काही काम करण्याची इच्छा आहे. परीक्षा संपल्यावरोवर येतो आहोत.'

पंचाईत होती ! युवकांची शक्ती संयोजित करणे किती अवघड असते याचा थोडा फार अनुभव श्रमसप्ताहात घेतलेला होता. त्यांच्या उसळत्या रक्ताला, साहसी वृत्तीला वाव राहील असा कार्यक्रम हवा. त्यांच्या स्वाभाविक चंचलतेने कार्यहानी होणार नाही याकडे पहावे लागते. वातावरण आनंदी हवे. शेवटपर्यंत सर्वांचा उत्साह टिकून राहिला पाहिजे. विहार लांब आहे तोवर ठीक. तेथे गेल्यावर भाषेची अडचण जाणवेल, हवामान सोसवणार नाही, किमान स्वच्छता राखता,

येणार नाही, खाण्याचेच काय, पिण्याच्या पाण्याचेही हाल होतील ! ओरिसात ग्रामदान पुनिनर्माण कार्यासाठी देशातील विविध भागातून जमलेल्या शेकडो ध्येयवादी पदवीधर तरुण कार्यकर्त्यांची मानसिक अवस्था मी जवळून पाहिली होती. केवढी उच्च स्वप्ने उरावी वाळगून ते तेथे आले होते ! आणि महिनाभरातच तेथील गोंधळाला कंटाळून पार मरगळून गेले विचारे ! तशीच अवस्था आपल्या विद्यार्थ्यांची होऊ नये ! कारण छायाचिंपे पाहून व वर्णने वाचून दुष्काळाचे एक भयानक भेसूर चित्र कल्पनेने रेखाटलेले असेल व विहारात गेल्यावर यांना उघड्या डोळ्यांना प्रथम वस्तुस्थिती दिसेल ती धान्याच्या काळ्या वाजाराची, राजकारण्यांच्या सत्तास्पर्धेची, सुशिक्षितांच्या उदासीनतेची, विद्यार्थ्यांच्या दंगलखोरीची, शहरातल्या चैनवाजीची. 'माणूस 'मधील वार्तापिंचे वाचल्यावर विहार'मध्ये 'पहाणी' करून आलेले एक नामवंत पत्रकार मला म्हणाले देखील, 'तुमच्या प्रतिनिधीने लिहिले आहे, तेवढा दुष्काळ मला काही कुठे दिसला नाही.' वरोवरच आहे. सुखसोयी असणाऱ्या ठिकाणी आरामशीर वाहनातूनच त्यांनी प्रवास केला तर दुष्काळ त्यांना दिसणार कसा ? दोन्हीही चित्रे वास्तवतेला धरूनच आहेत. चैन, काळावाजार, आळस, सत्तास्पर्धाही आहे आणि भूक-भूक-भूकही आहे. कार्यकर्ता केवळ भूकनिवारण कार्याला जातो, त्याला हे दुसरे काळे चित्र पाहून हादरा वसतो. 'कशासाठी आपण जीव धोक्यात घालून, हालअपेष्टा सोसत येथे रावायचे?' असा त्याला प्रश्न पडतो आणि निराश होऊन, बधीर होऊन, संशयात्मा बनून तो परतीच्या वाटेकडे डोळे लावून वसतो. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या उत्साहाची अशी परवड होऊ नये, त्यांच्या शक्तीचा असा अपव्यय, त्यांच्या भावनांचा असा अनादर आपल्याकडून होऊ नये, अशीही टोचणी होतीच.

पण महिन्याभराचा अवधी होता विचार करायला. पहिल्या आठवड्यात विद्यार्थी मोकळे होणार ! तोपर्यंत जरा भटकून तर येऊ ! 'माणूस प्रतिष्ठान'च्या उद्दिष्टांशी सुसंगत व युक्तीना प्रेरक असा एखादा कार्यक्रम योजता आला तर उत्तमच ! नाही-तर आपले 'अपरोक्ष' काम चालू आहे तेवढ्यावरच तूर्त समाधान !

अरे हो हो हो ! पण ही गाडी चालली आहे कुठे ? महानगराची सीमा कुठे, 'माणूस प्रतिष्ठान' कुठे, विहार कुठे, विद्यार्थी कुठे ? आता ही यांवलेली वरी. शिदोरीची वेळ झाली आहे. उजव्या हाताला शेतात, रस्त्याच्या कडेला विहीरही आहे. फक्त समोरून येणाऱ्या मुलाला विचारून घेऊ, या विहिरीचे पाणी पिण्यासाठी कसे आहे !

घर सोडल्यापासून उच्चारलेले पहिले शब्द ! साडेचार तासांचे मौन...पण यावेळी कोंडल्यासारखे मुळीच वाटले नाही...

ज्या मातीच्या जागरणासाठी सर्वांचा आज एवढा आटापिटा सुरु आहे, निदान असला पाहिजे, तिचा प्रत्यक्ष स्पर्श, अंगसंग इतका खुपणारा, रुतणारा असावा ? जिला माता म्हणून एवढधा भक्तिभावाने वंदिले जाते ती वास्तवात एवढी कडवट, एवढी जाडीभरडी वाटावी ? हिला मातृत्व केव्हा व कसे प्राप्त झाले ? सर्वच मानवांना, सर्व कालात ही सारखीच पवित्र वाटत आली आहे काय ? आज इथे तर उद्या तिथे भटकणाऱ्या लमाणांच्या तांडचांना जमीन ही 'काळी आई' वाटते का ? आदिवासी समाजाची जमिनीकडे पहाण्याची भावना वेगळीच असते असे त्या समाजाचा विशेष अभ्यास केलेले लोक सांगतात. का मानवी समाज भटक्या टोळांच्या अवस्थेतून शेतीवाडीच्या अवस्थेत उत्कांत झाल्यानंतरच भूमी ही त्याला देवतास्वरूप भासू लागते आणि कृषिसंस्कृतीच्या अस्तानंतर ही भावना लोप पावते ? उद्या वैज्ञानिक प्रगतीमुळे अवश्य ते अन्नपाणी समुद्रातून किंवा केवळ वातावरणातूनच मनुष्यमात्राला उपलब्ध होऊ शकले किंवा अन्य काही मागानि भुकेचा परिहार झाला तर आज जसे आकाशाकडे आपण पाहातो, तसेच जमिनीकडे ही पाहू लागू काय ? वेदातला कृषी म्हणतो, 'माता भूमी, पुत्रोऽहं पृथिव्या'—'भूमी माझी माता आहे, मी तिचा पुत्र आहे.' आपण 'वंदे मातरम्' म्हणतो. पण आपल्या केवळ पादस्पर्शानि ती अवमानित होईल, दुखावेल, म्हणून वेदातील कृषी प्रातःकाळी उठल्याउठल्याच क्षमस्व मे ! क्षमस्व मे ! म्हणून जिला विनम्रभावे वंदन करतो ती माता पृथ्वी आणि रिपुदलसंहारार्थ जिला आपण सभासभातून आवाहन करतो ती सुजला, सुफला, माता भारती—मातृत्वकल्पना समान असली तरी आशय किती भिन्न आहे ! प्राचीन काळची ती विशाल कल्पना आधुनिक काळात अशा लहान रूपात का प्रकट व्हावी ? ही सगुणरूपे लहानमोठी का होतात, का बदलत असतात ?

प्रहर उलटला होता. उठावेसे वाटत नव्हते पण उठणे भाग होते. कितीही वेग घेतला असता तरी तीस मैलांचे सकाळी ठरवलेले उद्दिष्ट यापुढे गाठणे शक्य नव्हते. निदान वीस मैलांवरचे ठिकाण तरी गाठावे म्हणून चाल सुरु केली होती; पण वेग हळू हळू मंदावतच होता. ठणका वाढत होता. येणाऱ्या जाणाऱ्यांचे कुतूहलही सकाळपेक्षा वाढले होते, कारण पोशाखात आणखीनच क्रांती घडली होती. डोक्यावर उन्हाळी टोपी चढली होती. डोळांचावर गाँगल होता, बुशकोट निधाला होता—कुणी हौशी अमेरिकन टीनएजर ! रंग फक्त खास भारतीय ! माझा खिसा चांगलाच गरम असणार या कल्पनेने एक इसम चहासाठी पैसे मागून मागून दमला; पण मला काही पाझर फुटला नाही. शेवटी त्याची सहानुभूती जागी झाली व 'निर्वासित का ? कुठून निधालात ?' अशी त्यानेच मला पृच्छा केली. मी 'हो' म्हटले आणि व्याद कटवली. वेग आणखीनच मंदावला. वीस मैलांचा मुळकामही दूरचा वाटू लागला.

निदान वाटेवरची एखादी वऱ्यापैकी वस्ती तरी ! नाही. एकदमच हातपाय गळले. जिवाची तगमग सुरु झाली. असे एकदमच त्राण का जावे ? ऊन वाधले का ? ज्या वेळात घरी आपण आरामात वर्तमानपत्रे वाचीत लोळत पडायचे त्या वेळी आपण भर ऊन्हातून चालत राहिलो हे चुकले का ? कुणास ठाऊक. आपल्याकडे यावर गोळी वगैरे काही नाही, औषध नाही. थांवले पाहिजे. जेमतेम रस्त्याच्या कडेला लागलो. बांध ओलांडून पलीकडे शेतात जाणेही अशक्य झाले. दिले उंचवटचावरच अंग झोकून. एवढेच पाहिले की, हाकेच्या अंतरावर एक-दोन माणसे शेतात काम करताहेत, पलीकडे दोन खोपटी आहेत, विहीरही असावी. रात्र काढायचीच झाली तर अगदीच चिटपाखरांच्या संगतीत नको.

लोळणच घ्यावी लागावी एवढी उलधाल झाली होती ! आठवले. राजगडावरचा आचार्य भागवतांचा शेतीप्रयोग पहायला गेलो होतो तेव्हा ऊन्हाने असाच कलमल्लो होतो. कोलमडलो होतो. खरोखर भागवतांच्या प्रयोगाचा अधिक विचार आणि विस्तार का होत नाही ? त्यांना संपूर्ण वेड्यात काढणारे जाणकार मला भेटलेले आहेत, त्यांना लाभलेली तज्जांची प्रशस्तीही मी पाहिलेली आहे. पावसाचे पाणी वाहू जाऊ न देता जमिनीत मुरवून शेतीच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविणे हा जर भागवतांच्या प्रयोगाचा मुख्य आशय असेल तर त्यावर अधिक संशोधन का होऊ नये ? वर्व समितीचा अहवाल सांगतो की, आहे ते पाण्याचे सर्व साठे उपयोगात आणले तरी महाराष्ट्रातील फक्त तेवीस टक्के जमिनीला पाणीपुरवठा होऊ शकेल. म्हणजे आपला मुख्य प्रश्न कोरडवाहू शेती पिकवणे हाच आहे. धरणे, कालवे यांच्या-मुळे होते आहे असे की, ८० टक्के कोरडवाहू शेतीत काहीच प्रगती नाही आणि ऊसाच्या, तंबाखूच्या व इतर नगदी पिकांच्या बागायती मात्र विषमतेची साक्ष पटवीत अधून मधून वर येतात ! कोरडवाहू दुर्लक्षितच राहते. आणि हा कोरडवाहूचा मुख्य प्रश्न पावसाच्या पाण्यालाच साठवून, मुरवून ठेवण्याच्या चळवळी हाती घेतल्याशिवाय अन्य कशाने सुटेल असे वाटत नाही. बांधबंदिस्ती, वृक्षारोपण या चळवळी सुटीत विद्यार्थ्यांना, गावकन्यांच्या मदतीने हाती घेण्यास खूप वाव आहे. एरवी गाव उदासीन असते. पण अशी वाहेऱून कुमक आली, ताजे विचार आले, नव्या प्रेरणा आल्या तर गावकन्यांची साथही मिळते, असा वहुतेक ठिकाणचा अनुभव आहे. सरकारी यंत्रणा नेमकी येथेच अपुरी पडते. योजना चांगल्या असतात, अधिकारीही कित्येकदा प्रामाणिक असतात. पण सारा व्यवहार निर्जीव असतो. गावाचे मन प्रथम तयार करण्याचे, आपलेसे करण्याचे महत्त्व पटलेले नसते, पटले तरी सरकारी चाकोरीतून तसा प्रयत्न करण्यास फारसा वावही नसतो. म्हणून कित्येकदा असे वाटते की, हे काम आता खाजगी संस्थांनी, वजनदार व्यक्तींनी हौस आणि गरज म्हणूनही हाती का घेऊ नये ? सरकारने अवश्य ते सर्व

सहाय्य, सामग्री तत्परतेने पुरवावी. थोडेफार नियंत्रणही असावे. पण उभारणीची-जबाबदारी समाजातल्या इतर सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक संस्थांवर टाकण्याचा प्रयोग जऱ्हर करून पहावा. कोल्हापूरला कुठल्यातरी एका कालेजने विद्यार्थ्यांच्या मदतीने गेल्या काही वर्षपासून नवीन जमीन लागवडीखाली आणण्याचा प्रयोग चालवला आहे, असे वर्तमानपत्रात वाचल्याचे आठवते. हा प्रयोग पहायचा, हेही ठरले. योग अद्याप आला नाही एवढेच. असे प्रयोग इतरत्र व्हायला काय हरकत आहे? नाही तरी एन. सी. सी. वर नऊशे कोटी रुपये खर्च केले आणि ते पाण्यात गेले असे होतेच. शिक्षणसंस्थांनी काळाची गरज ओळखून, फारशी सक्ती न करता जेवढे विद्यार्थी आपणहून तयार होतील त्यांच्या मदतीने, गावकन्यांना वरोवर घेऊन असे शेतीविकासाचे प्रयोग करण्यासारखे आहेत. सगळ्यांसाठी सुंदर अशी कोणतीच योजना नसते. पण सक्तीने चांगल्या योजनांचेही मातेरे होते असा अनुभव आहे. म्हणून शक्यतो भर स्वयंप्रेरणेवर हवा, गुणवत्तेवर हवा. काम लहान का मोठे रहाते हा प्रश्न गौण समजला जावा. शास्त्रशुद्ध, टिकाऊ आणि काम करणाऱ्याच्या शक्तीबुद्धीचा विकास साधणे, हे उद्दिष्टच हवे. भले चार गोष्टी कमी होतील; पण होतील त्यांचा अभिमान बाळगता आला, त्यापासून इतरांना प्रेरणा लाभली तरी खूप साधले.

शिक्षणसंस्थांप्रमाणेच सामाजिक कार्याची हौस असणारे उद्योगपती—कारखानदारही प्रयोगक्षेत्रे उभारू शकतात! एकमेकांची तुलना, स्पर्धा, देवाण—घेवाण होईल. जरा काही नवे रक्त या क्षेत्रात सळसळू लागेल. विकासाची सर्व जबाबदारी सरकारने स्वतःच्या एकट्याच्या शिरावर घेऊन, या योजनांद्वारे, समाजाच्या मानसिक मामध्याची किती कोंडी करून टाकली आहे! ज्यात समाज माझ्यासारखा असा लोळागोळा होऊन निपचित पडतो त्याला म्हणायचे मात्र समाजवादी नियोजन! समाजवादी का सरकारी? समाजवाद वेगवेगळ्या ठिकाणच्या परिस्थितीप्रमाणे वेगवेगळ्या मार्गांनी, वेगवेगळ्या प्रकारांनी आणण्याची दृष्टी अधिक वास्तववादी ठरणार नाही काय! आमच्या समाजवादाच्या कल्पना रशियन ठोकळ्यावरून बनलेल्या आहेत. हे ठोकळ्यांचे आकर्षण केव्हा संपणार! आम्ही स्वतंत्र विचार, स्वतंत्र मार्ग केव्हा पत्करणार!

थोरामोठ्यांच्या विचारांवरही या परकीय आदर्शांचा पगडा! 'माणूस प्रतिष्ठान'-चा सुपे-प्रयोग सुरु झाला. स. गो. वर्वे यांचे तिकडे लक्ष नेले. मुंबईच्या निवडणुकीच्या धामधुमीतही थोडा वेळ काढून यासंबंधी त्यांनी आस्थेने चौकशी केली, त्यामागील भावनेचा आदर केला. पण सल्ला असा दिला, की 'ही कामे करायला सरकार आहे, तुम्ही कशाला निष्कारण तुमची आघीच तुटपूऱी असलेली आर्थिक शक्ती या कामासाठी खर्च करता?' मला त्यांच्याशी यासंबंधी सविस्तर चर्चा करायची होती.

नियोजनविषयक त्यांच्या खोल व्यासंगाचा माझ्या विचारांशी, अनुभवांशी ताळमेळ बवायचा होता. सारी सत्ता आणि मत्ता जर सरकारजवळ आहे तर पंचवार्षिक योजना अपेशी का? जनतेचे पाठवळ नाही म्हणून सरकारने खंतावऱ्याचे कारण काय? जनतेच्या पाठवळाशिवाय योजना यशस्वी होत नाहीत हे एकदा ध्यानात आल्यावर, हे पाठवळ मिळविष्णाची काय सोय केलीत? चीनमध्ये जनतेच्या आदरास व विश्वासास पात्र ठरलेला कम्युनिस्ट पक्ष होता म्हणून हा जनतेच्या पाठवळाचा प्रश्न तेथे सहज मुटला. रशियात सर्वच विकास सरकारने करण्याची पूर्वपारची परंपरा होती. तेथे भांडवळशाहीदेखील झारने आणलेली आहे. इंग्लंड-अमेरिकेप्रमाणे काही धाडसी, कल्पक व कष्टाळू व्यक्तींच्या स्वयंप्रेरित धडपडीतून ती विकास पावलेली नाही. आपल्याकडे या देशांच्या लोकशाहीच्या कल्पना रुजवण्याचा एकीकडे प्रयत्न करायचा आणि दुसरीकडे आर्थिक क्षेत्रात मात्र रशियाचे तंत्र उचलायचे, हे कसे जमानार? इथे जनमानस विचारात न घेता क्लेले नियोजन कसे यशस्वी होणार?

हे सगळे मला व्यांशी नीट बोलायचे होते. पण हा सुजन आता आपल्यात नाही, तेव्हा काय बोलणार?

हा सुजन पुरंदर्यांच्या शिवचिरित्राचा एक चहाता होता. 'It's a character building book' हे वर्वें यांच्या तोंडचे शब्द. घरोघर हा ग्रंथ जावा ही यांची तीव्र इच्छा. महाराष्ट्र शासनाने या ग्रंथाची स्वस्त आवृती काढावी यासाठी वर्वें यांनी खटपटही केली; पण यांचेच झाले थोडे आणि त्यात हे शिवचिरित्राचे थोडे! ते दिल्लीला गेले, इतर कुणालाच आस्था दिसली नाही, आम्हीही नसलेली आस्था निर्माण करण्याची पर्वा बाळगली नाही आणि अशा रीतीने शिवचिरित्राच्या स्वस्त आवृती योजनेची इतिश्री झाली. पण छत्रपतींच्या पुण्याईवर, नावावर राज्य करणाऱ्या शासनात छत्रपतींच्या चरित्र-चारित्र्यप्रसारकार्यसाठी खटपट करणारा वर्वे हा एकच मंत्री निघावा, इतरांनी दरवारी देखावे करावेत, हा एक लक्षात राहिलेला अनुभव आहे.

हा सुजन मुंबईच्या निवडणुकीत मेनन यांचे विरुद्ध निवडून यावा असे आपल्याला जऱ्हर वाटत होते. पण मेनन कम्युनिस्ट आहेत ही वर्वें यांची भूमिका 'माणूस' ला साफ नामंजूर होती. ज्या लोकशाही समाजवादाचे पाईक म्हणून वर्वें निवडणूक लढवीत होते तीच मेनन यांची विचारसरणी होती. फक्त मेनन यांची उपयुक्तता नेहरूनंतर व एकदा काँग्रेसचा त्याग केल्यावर संपली आहे, असे आपल्याला वाटत होते. मेनन आता लिहित का नाहीत? विशेषत: चिनी आक्रमणाबाबत, लंडनमधील भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीबाबत, त्यांच्या सहवासात आलेल्या जागतिक कीर्तीच्या

व्यक्तींवद्दल, स्वतःवद्दल ! त्यांच्या पालंमेटमधील खुर्चिपिक्षा या लिखाणाचा भावी पिढ्यांना अधिक उपयोग होईल.

हा सुजन रसिकही होता. पुरंदयांनी जेव्हा त्यांना सांगितले की, मस्तानी ही छत्रसालाने बाजी रावाच्या पराक्रमावर फिदा होऊन त्याला नजर केलेली एक खुवसूरत नाची पोर होती, तेव्हा भारताच्या नियोजन मंडळाचा हा सदस्य एकदम उद्गारला, 'नका सांगू बुवा पुरंदरे-हे ऐतिहासिक सत्य असले तरी ! It's a great romantic loss of history.'

पण शेतात काम करणारे हे दोन सुजन आपल्याकडे लक्ष का देत नाहीत ? उठून चालू लागण्यासाठी आपण दोन-तीन वेळा केलेली केविलवाणी धडपड यांनी पाहिली नसेल का ? नाही कशी ? पाहिली असणारच. पण 'धरतीची लेकर' आहेत ही. सहजासहजी विरघळणार आहेत थोडीच ! उलट आपण झिंगल्यामुळे झोकांडचा जाऊन या ओहोळात पडलो आहोत अशीच त्यांची समजूत झाली असणार ! आपल्यालाच जावे लागणारा तेथवर हे उघड आहे !

ठरले. ठीक सहावर काटा आला की उठायचे. नक्की !

ठरल्याप्रमाणे घडयाळाचा काटा सहावर आल्याआल्या मी निकराने उठून चालू लागलो होतो. पाच-पन्नास लटपटती पावले टाकून वस्ती गाठली होती. तिथे फक्त दोन म्हातान्या वायका. पाणी मागितले. वास्तविक हवा होता चहा. रात्रीचे जेवण, झोपण्याची सोय.

विचारपूस चालू होती, सकाळचीच पंचाईत पुन्हा. यात्रेला निघालो इथवर ठीक, पुढे काय ! भूदान काय, गंगोत्री काय, सांगून कळणार तरी काय इथे ? रामेश्वराचे नाव आठवले म्हणून सांगून टाकले. पण ही पायपीट का ? विषय बदलेल म्हणून आणखी एक सवब पुढे केली—आईची इच्छा. चांगलीच अंगलट आली. म्हातान्यांनी जो सुल केला आहे पट्टा तोंडाचा म्हणता—'असली कसली ही आई ! मुलाला काय हो कहार !' वस्तुस्थिती अशी होती की, मी पायी प्रवास करणार आहे याची आईलाच काय, इतर कुणालाही फारशी कल्पना नव्हती. बोललेले परत घेणे शक्य असते तर ! आपण उगीच खोटे वोललो याची रुखरुख काही केल्या जाईना. वस्तीवर एकूण तीन खोपटं. एका खोपटाचा मालक आला आणि चहा झाला. रात्री मी इथेच मुक्काम करणार आहे म्हणून सांगून टाकले. 'प्रवासात जेवणाची काय सोय ?' म्हातारीने विचारले.

'पैसे देऊन वाटेत भाकरी वगैरे करून घ्यायच्या.' तिने आजच्या रात्रीचे जेवण

घालावे व उद्यासाठी दोन—तीन भाकरी बरोबर त्याव्यात म्हणून मी दिलेले सूचक उत्तर.

‘रात्री जेवा आणि पडा. मी येतोच जरा खालून’ असे म्हणून मालक जो सायकल घेऊन गेला तो दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत मला दिसलाच नाही.

दुसऱ्या खोपटाचा मालक आला. आल्याआल्या वायकोवर तडकला. नंतर माझी विचारपूस. वायकोला पातळ भाकरी, पिठले टाकण्याचा हुकुम. ‘अंडचाची पोळी वगैरे चालेल का?’ म्हणून मला विचारणा. मी पहिल्याच मालकाकडे जेवणार आहे हे सांगितल्यावर हा आग्रह थांबला. या मालकाच्या खोपटावाहेर पलंग होता. तो स्वच्छ करण्यात आला. आतून गादी—उशी आणून त्यावर टाकण्यात आली. पांधरूण मात्र मला घेवेना. अंडीत काकडणे मी अधिक पसंत केले.

पहिल्या मालकाकडे जेवायला वसलो. ‘यात्रेला निघालेल्याला असा भाकरतुकडा खाऊ घालावा. पुण्य लागतं !’

पहिला घासच तोंडात फिरला. पाण्यावरोवर मी तो कसाबसा गिळला आणि उठलोच.

आवराआवर करून पलंगावर अंग टाकले. दुसऱ्या मालकाने उशाशी ट्रान्झिस्टर आणून ठेवला.

मी चक्रावून गेलो. कडव्याच्या पेंडचा उभ्या करून, वर ताडपत्री टाकून कसेवसे उभे केलेले खोपटे आणि त्यात ट्रान्झिस्टर ?

या मालकाची दोन—अडीच एकर शेती आणि दुधाचा धंदा होता. ‘पाणी मिसळून रोज दोन—तीन रुपये तर आम्ही कमावतोच,’ अशी मघाशीच त्याने फुशारकी मारली होती. महिन्याभरावर सोसायटीच्या निवडणुका आल्या होत्या. यात उभे राहून हजार—पंधराशे रुपये खर्च करण्याची याची तयारी होती. ‘पडलो तरी वरच्या लोकांशी संबंध येतो, कामे होतात,’ असा निवडणुकांमागचा साधा हिशेब होता. इतका पैसा हाती असताना हा असा खोपटात का राहतो? याच्या मुलांच्या, वायकोच्या अंगावरचे कपडे इतके फाटके का? चहा घेतला ते पहिले खोपट या-पेक्षा जरा वरे होते. त्या मालकाची वागायती जमीन ८—१० एकरांची होती. ऊस लावणारा हा शेतकरी गुळाचा चहा का पितो? घरात सायकल आहे, धाकटचा भावाच्या हातात घडचाळ आहे, भाऊ पाच मैलावरच्या गावातील शाळेत शिकतो आहे. तरी पण घर असे का? शिक्षणाचा, आर्थिक सुवर्ततेचा प्रभाव घरा—दारावर, वागण्या—बोलण्यावर का नाही? हा विकास आहे की केवळ उचल? सांस्कृतिक प्रबोधनाशिवाय होणारी ही शैक्षणिक व आर्थिक वाढ समाजाला वर नेऊ शकेल

काय ? सांस्कृतिक प्रबोधन ही कोणाची जवाबदारी ? आम्ही शहरी सुशिक्षित काय करीत आहोत ? खेड्यात विद्या नाही, शहरात श्रम नाहीत, हा सांधा जुळणार कसा ? जोडणार कोण ? केवळ रहाणीमान वाढण्याचा, वाढविण्याचा हा प्रश्न नाही. ते वाढतेच आहे. खोपटात रेडिओ आहे आणि दुधात पाणी मिसळण्यात संकोचही वाटेनासा झाला आहे. प्रश्न आहे जीवनाचा समग्र स्तरच वर उचलण्याचा. हे कार्य राजसत्ता करू शकते काय ? केवळ उत्पादन साधनांची मालकी बदलली की समाजाचा स्तर उंचावतो हा समाजवादी विचार तरी कितपत शास्त्रीय आहे ? मग संपूर्ण राजसत्ता हाती आल्यावर, मालकी हक्कावर आधारित अशी अर्थ-व्यवस्था नष्ट केल्यावरही माओला चीनमध्ये 'सांस्कृतिक क्रांती'चे शस्त्र नव्याने पुन्हा का उपसावे लागत आहे ?

खोपट, ट्रान्जिस्टर, लक्तरे, घड्याळ, निवडणुका, शिक्षण.....चित्रात कुठलाच सलगणा जाणवत नव्हता. येथे समृद्धीची आयात दिसत होती; पण ती चिकटवल्या-सारखी, उपरी वाटत होती. शिक्षण होते पण त्याचा घरादारावर, वातावरणावर प्रभाव नव्हता. रहाणीमानातील वाढ दाखविणारी काही नवीन ठिगळे जुन्या लक्तरांवर लोंवत होती एवढेच. कुठेही आंतरिक सूत्र नव्हते, आतला आणि वाहेरचा मेळ नव्हता. समान पृष्ठभूमी नव्हती. एखाद्या ढासळणाऱ्या ऐतिहासिक वुरुजाला सिमेंट काँकीटचा पिलर आधार म्हणून उभा रहावा, पवित्र गाभाऱ्यात विजेची ट्यूब चकाकावी, 'सा' नीट जमला नसतानाच कुणी इकडून तिकडून ऐकलेले तानपलटे गळचातून काढीत रहावेत, तसा हा स्वातंत्र्यानंतरचा सारा विकास त्या तीन खोपटांच्या वस्तीत, त्या चांदण्या रात्री मला भेडसावीत होता. विकासाचे हे बेगडी आणि अनुकरणग्रस्त स्वरूप मला अस्वस्थ करीत होते. हा बेगडीपणा, ही भ्रष्टता आमच्यात कुणी आणली ? याला जवाबदार आम्ही सुशिक्षितच नाही काय ? आमचे समाजातील कार्य काय ? आमच्या अस्तित्वाचा अर्थ कोणता ? चार कथा-कांदवंया-नाटके लिहून लोकांची करमणूक करणे, ज्ञानाच्य-नावाखाली शाळाकालेजातून, वृत्तपत्रातून, पाठ्यपुस्तकातून माहिती पुरविणे, गाईडे लिहून, क्लास काढून शिक्षणाचे कारखाने चालविणे, एवढेच आमचे इतिकरंतव्य ? वास्तविक अन्वयार्थ सांगण्याची, कार्याकार्य निश्चित करण्याची, समतल वैचारिक पाईवंभूमी निर्माण करण्याची जवाबदारी समाजातील बुद्धिजीवी वर्गांकडे. पण गेल्या सतरा वर्षांत आमच्यापैकी काही फुटकळ विचारविनिमयावर संतुष्ट राहिले, वहुसंख्येने उदासीनतेचा वा सुखासीनतेचा मार्ग पत्करला. गरज होती मुळापासून हादरण्याची, हलण्याची. एका समग्र आचारविचारदर्शनाची. एक भूदान-ग्रामदान अंदोलनाचा अपवाद सोडला तर स्वातंत्र्यानंतर हे तत्त्वजिज्ञासेचे आणि करंतव्यात

कर्तव्याचे थैमान आमच्यात निर्माणचळाले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. विनोबांच्या व सर्वोदय सांप्रदायिकांच्या अव्यवहारी आणि अशास्त्रीय मांडणीमुळे आम्ही सुशिक्षिर त्या आंदोलनापासून दूर राहिलो आणि नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचे वरवा गोडवे गात रहण्यापलीकडे आमच्या ध्येयवादाच्या अपेक्षा आणि कक्षा वाढविण्याची आम्हाला कधीच गरज भासली नाही. सरकारी यंत्रणेने सतरा वर्षांच्या समाजवादी वाटचालीत देशातील मलेसियाचे जसे निर्मूलन केले तसे आम्ही सुशिक्षितांनी फार तर एवढे जरूर केले, की शाळा-कॉलेजांचा व वृत्तपत्र-पुस्तकांचा प्रसार वाढवन ज्ञानाच्या गोणी शहरातून खेड्यांपर्यंत वाहून नेल्या. तेथेल्या बन्याचशा आळशी आणि निरुद्योगी समाजाला तशी फारशी गरज नसताना, करमणुकीची व छानछोकीपणाची चटक लावली. समाज बन्याच प्रमाणात साक्षर केला, सज्जान आणि सुसंस्कृत नाही. परिषदा आणि परिसंवाद भरवून शुष्क काठ्याकूट केला, विद्वत्तेचे प्रदर्शन मांडले, शिफारशीचे आणि अहवालांचे ढीग रचले; पण जिवंत विचार आणि प्रामाणिक आचार लोकांसमोर ठेवला नाही. करमणुक केली, माहिती पुरवली; विवेकाचे खडे बोल ऐकवले नाहीत. ज्या काळात एखादा रामदासाआणि शिवाजी जन्मास यायला हवा त्या काळात थिल्लर तमासगिरांच्या, शुष्क शास्त्रीयंडितांच्या आणि शून्य बाजीरावांच्या पलटणी येथे उभ्या राहिल्या.

होय ! पेशवाईची अखेर आणि आजचा काळ यात खूपच साम्य आहे. उभी मराठी दौलत इंग्रजांच्या घशात जात असता एका शब्दाने कुणी ब्राह्मणंडिताने समाजाला जाग आणली नाही. कुचाळक्या करण्यात, अनुष्ठानांची आणि होमहवनांची प्रदर्शने मांडण्यात येथेले पांडित्य गढून गेले होते आणि येथील कलावंतांची प्रतिभा वावनखणीतील बाजीरावांच्या रंजनात गुरफटून राहिली होती. 'इंग्रज समुद्रातून येतो' यापलीकडे 'भले बुद्धीचे सागर' असलेल्या नाना फडणीसांचे भूगोलाचे ज्ञान जाऊ शकत नव्हते. आणि गोऱ्यांचे राज्य कलियुगात अटल असल्याची शिकवण खुद पेशव्यांना लहानपणापासून दिली जात होती. इंग्रज सत्तेची मर्मस्थाने हुडकून, ती हस्तगत करून, आपल्या समाजाची प्रतिकारशक्ती व संघटित सामर्थ्य यांची नवी मांडणी करण्याची पुस्तटी जाणीवही त्या काळात निर्माण झालेली दिसत नाही. तोंड फाटेपर्यंत नव्या राज्यकर्त्यांचे स्तुतिपाठ गाणे, त्यांच्या शिस्तप्रियतेचे कोडकौतुक करणे, त्यांच्या शास्त्रीय शोध-बुद्धीमुळे चकित होणे, ही त्या वेळच्या सुशिक्षित शास्त्रीयंडितांची कामे होऊन बसती होती. इंग्रजांनी आणलेल्या कायद्याच्या राज्यामुळे, चार सुधारणांमुळे हा सारा समाज भारून गेला होता, दिपून गेला होता, बावरला होता, वावचळला होता. लाचारी, गुलामी, मुखासीनता, लांगूलचाल-नाची वृत्ती प्रथम या सुशिक्षित वरगाने धारण केली आणि इतरेजनांनी नंतर तिचे अनुकरण केले.

आज दुसरे काय चालू आहे ? रशिया-अमेरिकेकडे डोळे लावून बसलेला, या परदेशातील ज्ञानविज्ञानांवर व कलासाहित्यावर निर्वाह करणारा, त्या देशात

शिक्षणासाठी आपली मुले लहानपणापासून पाठवून त्यांना कायमचे गुलाम बन-
विण्यास उत्सुक असलेला, रहणीमान वाढविण्याऱ्या आदर्शामुळे झपाटून जाऊन
कोणतीही बौद्धिक प्रतारणा करण्यास संकोच न वाळगणारा, परदेशप्रवासात
जीवनाची इतिकर्तव्यता मानणारा, परकीय मदतीवर येथेल्या विकासाचा डोलारा
उभा करून देश स्वयंपूर्ण करू पहाण्याऱ्या अज्ञानाला अर्थशास्त्र समजणारा,
श्रीमंत देशांनी आपली पकड आणि वर्चस्व कायम राखण्यासाठी सुरु केलेल्या
अनेक सांस्कृतिक देवाणधेवाणीच्या कार्यक्रमात स्वतः स गुंतवून, गुरफटवून घेऊन
'मानवी स्वातंत्र्या'वर भरल्यापोटी प्रवचने झोडणारा, भ्रष्ट आणि चारित्यशून्य
राजकर्त्याच्या चरणी लीन होऊन त्यांच्या स्तुतिसुमनांनी वर्तमानपत्रांचे स्तंभच्या
स्तंभ भरून काढणारा आजचा सुशिक्षितांतील वहुसंख्य वर्ग आणि इंग्रजी राज्या-
पुढे वाकलेला पेशवाईतील ब्राह्मणवर्ग यात फरक कसा करावा ते समजत नाही.
फारतर पोशाख बदलले एवढे म्हणता येईल; पण वाकण्याची, झुकण्याची, गुडघे
टेकण्याची, दिपून जाण्याची, तात्कालिक सुखलाभ पाहण्याची वृत्ती तीच आहे.
हिटलरच्या आक्रमणापुढे नेपालियनचा फान्स दोन आठवड्यात प्रतिकाराचा एक
आवाज न उठवता लोळण घेतो याचे लास्कीने दिलेले कारण फेंच सुशिक्षित वर्गाची
सुखासीनता आणि नैतिक अधःपात, हे आहे. लोकसत्तेच्या, जनतेच्या शक्तीच्या
कितीही गप्पा मारल्या तरी सामाजिक, सांस्कृतिक पुरुषार्थाची जबाबदारी विशिष्ट
शक्तीने व बुद्धीने युक्त असलेल्या निवडक वर्गाला पार पाडावी लागते असा
इतिहास आहे. ही जबाबदारी सकळिकांसाठी, अखिलांसाठी—त्यातल्या त्यात जे
रंजले—गांजलेले असतील त्यांच्या उद्घारासाठी—स्वीकारणे एवढीच पुरोगामित्वाची
जन्मखून असते. म्हणून 'बुद्धिस्तु मा गान्‌मम' असे चाणक्य म्हणतो. हा आपल्या
स्वतंत्र बुद्धीचा प्रत्यय, अभिमान, ताठपणा ही तर सुशिक्षितांची खास मिरासदारी !
आणि पैशाच्या मागे धावण्याऱ्या आजच्या सुशिक्षित वर्गात असे प्रत्ययाचे पौरुष
प्रकट करणारे मिरासदार किती सापडतील ?

□

चैत्राच्या अलिकडचा मास. तीथ असावी अष्टमी किंवा नवमी. चंद्र थांवला होता
आणि 'बिलोरी रजताने रात्र शिपडली जात होती.' निळावंती प्रसन्न होती,
आकाशाचा सौधितल तारकांनी खचून गेला होता. किती युगे उलटली, व्याधाला
यजून आपला नेम साधता येत नव्हता, अरुंधतीला सप्तर्षीच्या समीप जाता येत
नव्हतं. आकाशगंगा फेसाळून वहात होती आणि तिच्या तीरावर सुरु असलेली
धूवाची तपश्चर्या अजून संपलेली नव्हती. अथांग रुपेरी दर्या, संध उंभी असलेली
चंद्रनौका आणि मी! एकटा, मस्त, धुंद !

वारा जोराचा होता. थंडीचा कडाका एकदम वाढला होता. उघड्यावर निजण्याची वन्याच वर्षात संवय नव्हती. पांघरूण एकच होते.

खोपटाच्या मालकाने उशाशी ट्रान्झिस्टर आणून ठेवलाच होता. 'विविध भारती'वर अमीरखां गात होते. मारव्याचा क्रपभ अशी काही आर्त कळ उठवून जात होता- कट्यारीचं टोकच जणू अंतराला झोंगवत होतं, अंतर वर उचलीत होतं.

ज्या जगात दिवस इतके श्रमाचे आणि रात्री इतक्या आनंदाच्या असतील ते जग स्वगमिक्षाही सुंदरच आहे.

रात्र सरली होती. थंडी संपून गारवा जाणवत होता. तुरा असलेला एक कुर्वाज मित्र जवळ आला आणि त्याने तुतारी फुंकून जाग आणली. उजाडले होते.

[भूदानाचे जन्मठिकाण पोचमपल्ली. हैद्राबादजवळचे. या गावाकडच्या यात्रेतील पहिला दिवस. मार्च १९६७.]

पुढे काय ?

संपादक 'माणूस,' स. न. वि. वि.

गेल्या पंधरा ओँगस्टला 'माणूस प्रतिष्ठान' कायचा संकल्प आपण जाहीर केल्या-पासून, किंवृना त्याच्या आधीपासून, 'बाळ-बाळंतिणीची' सारी उन्नती घरातल्या माणसासारखी पहाण्याचे भाग्य मला लाभले. विशेषत:, हे सारे कोडकौतुक पुरवित असताना आपल्या कृतिनिष्ठेचे आणि अलिप्तपणाचेही कौतुक करणे अनावश्यक असले तरी याप्रसंगी अनुचित ठरणार नाही.

आमच्या गावात आपण हा सारा पसारा मांडीत असताना प्रथमप्रथम असणारी जनतेतील 'सरकारी काम' म्हणूनची उदासीनता आता ओसरली आहे. ही निराळीच भानगड, विशेषत:, आम्ही ग्रामीण मंडळी जिला 'खाज' म्हणतो ती, आता थोडीफार लोकांच्या डोक्यात शिरू लागली आहे. आता ते विचारतात, 'पुढे काय ?'

खरंच 'पुढे काय' हा प्रश्न दोन शब्दात संपत असला तरी त्याला शाळकरी पोरांसारखे कागदावर उत्तर देऊन भागणार नाही. आमच्या भागातल्याच नव्हे तर भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्यांनी सांत्या राष्ट्राचेच भवितव्य अंदारलेले असल्यामुळे येथून पुढे ही लावलेली दिवटी घेऊन अशीच वाटचाल करावी का? यात आता काही सुधारणा करणे आवश्यक आहे? 'माणूस प्रतिष्ठान'च्या या पद्धतीच्याच कायचा व्याप अधिक वाढवावा काय? वाढवावयाचा झाल्यास हा परिसर निश्चित करावा काय? या कामातील भलेवुरे अनुभव गाठीशी वांधन 'माणूस प्रतिष्ठान'ची उमेद खचणार नाही ना? असल्या अनंत प्रश्नांचे कौंडाळे स्वतः-भोवती निर्माण होत जाते. यातून मार्ग निघेल असा आत्मविश्वास मनात तर खूप आहे. वाटते ही सारी काळजी बाळ रांगते होईपर्यंतच करावयाची. पुढे कायची धुरालकीचे नाही. तुम्ही या प्रश्नावर काही विचार केला असल्यास कळावा म्हणून हा पत्राचा प्रपंच...

रत्नलाल भंडारी, सुपे

पुढे काय ? हा प्रश्न आपल्याला पडला आहे तसाच तो मलाही गेले ४-६ महिने फार सतावतो आहे. गेल्या दिवाळीला आपण विहिरीचे काम सुरु केले. नाताळात विद्यार्थ्यांचे श्रमशिविर घेतले. त्यानंतर महिनाभर विहिरीचे काम जोमाने सुरक्षीत चालू राहिले. जानेवारीच्या मध्यापासून मात्र हळूहळू खंड पडू लागला. निवडणुका हे एक कारण. दुसरे कारण वाहेरच्या व आपण देत असलेल्या मजुरीतील तफावत. वाहेरचे दर वाढले होते व सहाजिकच माणसे आपल्याकडे येईनाशी झाली. असे घडू नये, मजुरांनी वाहेरच्या आकर्षणामुळे विहिरीचे काम अर्धवट टाकून जाऊ नये म्हणून आपण काळजी घेतली होती. सुरुवातीलाच वाढते दर दिले होते व चार महिन्यात, वाहेरचे दर कमीजास्त झाले तरी, यात कुठलाही बदल होणार नाही, कोणी काम सोडून जाता कामा नये, हे चार वडील मंडळींच्या देखतच स्पष्ट केले होते. पाडव्याच्या दिवशीची, वाडीवर्स्वी ती सकाळची बैठक. त्यातल्या वाटाघाटी, ती घासाघीस अजूनही माझ्या चांगली स्मरणात आहे. तात्यावासारखे काही थोडे आपला शब्द पाळणारे होते; पण वरेच्से दोन-चार आण्यासाठी दुसरी-कडे जाऊ लागले. त्यात पुन्हा आपली अपेक्षा होती तेवढे पाणी लागणार की नाही, याचीही शंका उत्पन्न झाली. या अनिश्चिततेत पुढचे आणखी १-२ महिने गेले. मग आल्या जिल्हापरिषदेच्या निवडणुका. आपल्या कामाचा विपर्यास होऊ नये म्हणून या निवडणुकीच्या गडवडीत तर आपण मुद्दामच स्वस्थ रहाण्याचे ठरवले. शेवटी हीही गडवड संपली. तुम्ही मोकळे झालात आणि पाण्यानेही आशा दाखवली. पुन्हा माणसे जमू लागली, काम मागू लागली. पण या वेळी लिमये जलसंशोधकांनी आपल्याला पाण्याचा निश्चित अंदाज दिला असल्याने आपण सावध होतो. पुन्हा काम सुरु करण्यापूर्वी थोडी मोजमापे आता घेऊ झाली आहेत. उन्हाळी वागायत काही या विहिरीवर तूरंच्या परिस्थितीत होऊ शकणार नाही. पण दुष्काळ हटण्याला मदत निश्चित होणार. पिके, शेवटच्या एक-दोन पावसांनी तोंड न दाखवल्यामुळे जी हातची जातात, ती वाचणार. आजवर ओसाड पडलेल्या जमिनीत चार दाणे येणार एवढी शाश्वती आज निर्माण झाली आहे. यापेक्षा अधिक त्या भागात सुरुवातीलाच होणे अवघड आहे. सगळा भाग दुष्काळी. आहेत त्याच विहिरीना बारमाही पाणी नाही. तास-दोन तास मोटा जेमतेम चालतात. मग आपल्याच विहिरीला खूप पाणी लागणार तरी कसे ? त्यासाठी ओहोल अडवून काही ठिकाणी वंधारे वांधण्याचे काम हाती घ्यायला हवे, तर सर्वच विहिरीतील पाण्याची उंची थोडीफार वाढेल. जमिनीचा ओलसरपणाही टिकेल. पण आज हे काम आपल्या कक्षेच्या वाहेर आहे. पहिल्या विहिरीवरील काम आता आटोपते घेऊ आपण दुसऱ्या विहिरीच्या तयारीला लागणे चांगले. वांधवंधान्यांच्या कामा-

संबंधी चार ठिकाणी वोलत रहाणे एवढेच तूर्त आपल्या हाती आहे. ते आपण करतोच आहोत.

पण एवढ्याने आपले समाधान होत नाही हे खरे. आपण अडखळ्लो आहोत दोन कारणांसाठी. एक : पहिली विहिर झाली, दुसरी झाली, तिसरी झाली आणि असेच पुढे तुटक काम करून वर्षा-दोन वर्षांनंतर आपण एक दिवस थांवलो— हे आपल्याला प्रशस्त वाटत नाही. आपल्याला बेरीज नको आहे, गुणाकार हवा आहे. जे काही आपले पैसे येथे खर्च होत आहेत ते भांडवल ठरावे, त्यातून सुप्याच्या दुष्काळी भागाच्या परिवर्तनाची काहीतरी कायम सोय होत रहावी, अशी आपली दृष्टी आहे. आपल्याला दानधर्म मुळीच अभिप्रेत नाही. विकास हवा. यासाठी कामाची घडी कशी वसवावी, आर्थिक व्यवहार कसे आखावेत हे अद्याप आपले ठरत नाही. ज्यामुळे तुमच्यासारख्या तेथे कामावर प्रत्यक्ष लक्ष ठेवणाऱ्या व्यक्तींचाही मेहनताना सुटावा, एका विहिरीमुळे वाढणाऱ्या उत्पन्नातील काही भाग नवीन विहिरी बांधण्याकडे वळविता येऊन वाहेरच्या पैशाची आवक ठराविक वेळेला थांवावी व आवक झालेली सर्व रक्कम आपल्यापेक्षाही अविकसित भागा. कडे पुन्हा पाठविण्याची शक्यता व प्रवृत्ती वाढावी—एवढे सर्व आपल्याला घडायला हवे आहे. आपल्या कामाचे मोल गुणात्मक असले पाहिजे. नाहीतर सरकार ही सगळी कामे करीतच आहे. आपण कुठवर पुरे पडणार? आपले निराळेपण-योजकता ती काय दिसणार? आपले श्रम व पैसा तेथेच अडकून रहाता कामा नये, तो सतत फिरला पाहिजे, वाढत राहिला पाहिजे, अशी काही व्यवहाराची मांडणी लवकर साधणे अगदी अवश्य आहे.

दोन : हे झाले फक्त सुप्यावावत; पण आपण अधिक व्यापक विचारही केला पाहिजे: 'माणूस प्रतिष्ठान' सुरु केले तेब्दा आपण कोणता हेतू मनाशी वाळगला होता? आपल्याला काही शेतकरी व्हायचे नाही, विहिरींच्या कामाचे ठेकेदार व्हायचे नाही की, दानशूर व्यक्ती किंवा संस्था म्हणूनही नावलौकिक मिळवायचा नाही. १५ जुलै १९६६ च्या अंकात प्रवासाचे प्रस्थान ठेवताना लिहिले होते ..

'माणूस'ची प्रकृती विधायक राजकीय-सांस्कृतिक आचारविचारांची आहे.

'आज अन्नस्वावलंबनाची निकड आहे. निदान 'माणूस'ला असे वाटते की, आज या एका प्रश्नावर तरी मतभेद नसावेत. सर्व विरोध वाजूस सारले जावेत, सरकारी प्रथतांना पूरक ठरतील असे धान्योत्पादनवाढीचे उपक्रम व्यक्तीव्यक्तीने, गटागटाने, पक्षोपपक्षाने आपल्या हिंमतीवर अंगावर घेऊन पूर्ण करावेत. स्वावलंबनाचे, स्वयंपूर्णतेचे देशव्यापी उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठी अशा छोटघाछोटचा, लहान-लहान स्वयंप्रेरित उपक्रमांचेही खूप सहाय्य होऊ शकेल. निदान एक वेगळी हवा निर्माण होईल.'

म्हणजे स्वावलंबनाची हवा देशात सर्वत्र निर्माण करणे हे आपले उद्दिष्ट आहे. सर्वांनाच आज हे उद्दिष्ट मान्य आहे; पण कोणीही यासाठी प्रत्यक्ष कृती करण्यास पुढे येत नाही. मग ते पक्ष उजवे की डावे असोत, राज्यकर्ते वा विरोधी असोत. अन्नप्रश्नाच्या सोडवणुकीतून या स्वावलंबनाची सुरुवात व्हावी असे आपण मानले आणि त्या दृष्टीने शेतकर-शेतकर्यांकडे गेलो. प्रचलित कोंडी फोडण्यासाठी आपण हे क्षेत्र निवडले. त्यातही गेल्या वीस वर्षांत सरकारी व सहकारी यंत्रणेच्या सहाय्याने गवर बनलेला मूठभर श्रीमंत वागायतदार शेतकरीवर्ग आपण वगळला व २-४ एकरात, जिराईत जमिनीवर नशीव घासणा-या बहुसंख्य शेतकरी-मजूर-वर्गाचा प्रतिनिधी आपण कामासाठी निवडला. याला कार्यप्रवृत्त करावे, अवश्य असणारी साधनसामग्री त्याला पुरवून अन्नोत्पादनवाढीला चालना द्यावी अशी आपली दृष्टी होती. यासाठी आपला प्रत्यक्ष संपर्क हवा म्हणून थोडा धोका, अधिक खर्च व त्रास सोसून ठेकेदाराएवजी आपण स्वतःच काम अंगावर घेतले. यामुळे प्रथम सुप्याच्या आसपास, नंतर इतरत्रही स्वावलंबनाची एक हवा निर्माण व्हावी अशी आपली अपेक्षा होती. यात मात्र आपल्याला यश लाभले नाही. 'दुसऱ्या विहिरीचे काम केव्हा सुरु करता' असे आपल्याला प्रथम विचारले जाते याचा अर्थ काय? वास्तविक, 'तुम्ही एवढे केले, आम्ही आता एवढे पुरे करतो, मग पुढचे ठरवू'—अशा स्वरूपाची काहीतरी भाषा हवी होती. म्हणजे आणखी हुरूप आला असता. एक अपवाद आहे आणि तो आपल्या तेथील कामामुळे घडला असे तुम्ही म्हणता हे ठीक आहे. सरकार इतकी वर्षे वांधावर लावण्यासाठी एरंडी मोफत वाटीत होते; पण सुपे भागात कोणीही वांधावर लावण्यासाठी एरंडी सरकारकडे मागितली नव्हती. यंदा आपल्या विहिरीच्या रस्त्यावरील शेतकर्यांनी हा उपक्रम केला. थोडाफार रस्ताही सुधारला; पण काही झाले तरी हा अपवादच-वर्षभरातील प्रयत्नातून यापेक्षा अधिक काहीतरी उगवायला हवे होते. आपले सातत्य कमी पडले हे तर खरेच; पण कामाच्या पद्धतीत थोडी सुधारणा करणेही अवश्य आहे असे वाटते.

ही सुधारणा अशी : एकीकडे आपले विहिरीचे ठराविक काम सुपे भागात चालू राहीलच; पण त्याचवरोवर लोकशिक्षणाचा एक स्वतंत्र व निराळा कार्यक्रमही आपल्याला हाती घेतला पाहिजे. प्रत्यक्ष विधायक कार्य व आंदोलनात्मक उठाव अशा दुहेरी कार्यपद्धतीचा अवलंब केल्याशिवाय आपली कोंडी फुटणार नाही असे वाटते. त्या दृष्टीने मी शोधाशोध व हालचाल सुरुही केली आहे. गेल्या जुलैतच मी 'सातुडा सर्वोदय मंडळा'चे काम पहाण्यासाठी धुळे जिंद्यातील अकाणी

महालात गेले होतो. सात वर्षे हा गिरिजन भाग दुष्काळाच्या छायेत वावरतो आहे—त्याची ना दाद, ना फिर्याद. ‘सातपुडा सर्वोदय मंडळा’ने सरकारच्या तोडीस तोड असे काम तेथे उभे केले म्हणून आज काहीतरी जागृती तेथे दिसत आहे; पण याही जागृतीचे स्वरूप आपल्यासारखेच आढळते. लोक कोणाच्या तरी मदतीकडे सारखे डोळे लावून वसलेले. स्वतः उठायची प्रेरणाच नाहीशी झालेली. आपल्या सर्व योजनांमुळे, मदतकार्यामुळे ही परद्वार्जिणेपणाची, आत्मविस्मरणाची वृत्तीच सर्वत्र वाढीस लागणार असेल, तर मला नाही वाटत हा देशस्वतंत्र, स्वावलंबी व समर्थ राष्ट्र म्हणून केव्हाही जगात मानाने उभा राहिलेला दिसेल. जनतेचे डोळे सरकारकडे आणि सरकारचे श्रीमंत परदेशांकडे ! ही जर वीस वर्षांनंतर आपल्या विकासयोजनांची फलश्रुती असेल तर इथेच थांवून आपण सर्वांनी मुळापासून विचार करण्याची वेळ आली आहे असे मला वाटते. ‘उपाशी, अर्धपोटी राहू, गरिबीत आणखी काही वर्षे काढू; पण परदेशी मदत घेणार नाही’ हा निग्रह लोकांनी, लोकनेत्यांनी आणि राज्यकर्त्यांनी केला आणि त्या दिशेने आहे त्या साधन-सामग्रीतच देशउभारणीचे कार्य अंगीकारले तरच काही नवे तेज येथे दृष्टीस पडेल असे वाटते. सातपुड्याच्या जंगलातून, गावांतून हिंडत असता निदान मी तरी हाच विचार मांडीत होतो—‘जंगलच्या राजांनो ! तुम्ही तरी भिकेची झोळी पसरू नका. स्वतःच्या पायावर उभे रहायला शिका. खरेखुरे राजे व्हा ; राज्य करा ! ’

आणि लागली मंडळी कामाला ! हात पसरण्याएवजी सरकारशी देवाणघेवाणीची भाषा बोलण्याएवडे धैर्य त्यांच्यापाशी कुठून आले याचे मला आश्चर्यच वाटते. १५ आँगस्टला जवळजवळ हजार-बाराशे माणूस अक्राणीविभागाचे मुख्य तालुका ठिकाण धडगाव येये जमले होते. ग्रामस्वराज्य परिषद भरली. तीन मुख्य ठराव झाले. १ : सरकारने जंगले पूर्वीप्रमाणे गिरिजनांच्याच मालकीची केली तर कुठलीही मदत सरकारकडे मागू नये. २ : शिक्षणाची संपूर्ण जवाबदारी गावांगावाने उचलावी. ३ : या विभागावर आज शिक्षणासाठी जो सरकारी पैसा खर्च होत आहे तो रस्त्यांच्या कामासाठी सरकारने वापरावा. तीन तास या ठरावावर मोठी हमरीतुमरीची खुली चर्चा झडली. परिषदेला उपस्थित राहिलेले काही सरकारी अधिकारी चाट पडले की, अशा पावसाच्या दिवसात, तीस-तीस मैल चालून इतके लोक जमले कसे, एवढचा समजुतदारपणाने वागले-बोलले कसे ? सात वर्षांची ‘सातपुडा सर्वोदय मंडळा’ची व विशेषत : मंडळाचे अध्यक्ष श्री. दामोदरदासजी मुंडडा यांची तपश्चर्या, हेच या प्रश्नाचे खरे उत्तर. दुसरे काय ? आणि आता ही मंडळी स्वस्थ राहू इच्छित नाहीत. जंगले स्वाधीन करा, शिक्षणातून दूर व्हा आणि शिक्षणाचा खर्च रस्त्यांकडे वळवा, हा तीन ठरावांचा त्रिशूल

घेऊन मंडळी आता गावोगाव प्रचाराला निघू लागली आहेत. सध्या फक्त सातपुडा भागातील आदिवासी समाजातच ही हालचाल उत्पन्न झाली आहे; पण लवकरच या विचाराला व्यापक कृतीचे रूप देण्याचेही प्रयत्न सुरु आहेत. परवाच म्हणजे ३० नोव्हेंबरला, धुळे येथे निवडक कार्यकर्त्यांची बैठक भरली होती. मीही होतोच. परिषदेची उद्दिष्टे, घटना, निधी, पुढील कार्यक्रम यासंबंधी वराच खल झाला. 'ग्राम-स्वराज्य परिषद' ही मुख्यतः स्वावलंबी समाजनिर्मितीची चळवळ असल्याने तिचे कार्य व कक्षा फक्त आदिवासी भागापुरतीच मर्यादित असू नये, शक्यतो लवकर इतरही ग्रामीण व नागरी भागातही तिचा प्रसार होणे अगत्याचे आहे; दुर्लक्षिलेला, मागासलेला समाज फक्त सातपुडा भागातच नाही, शहरात-खेड्यांतही तो पसरलेला आहे; एकतृत्यांश लोकसंख्येला स्वातंत्र्याची फले चाखावयाला मिळाली आहेत. भारतातील जवळजवळ दोनतृत्यांश समाज हा अन्न-वस्त्र-निवाराशिक्षणाच्या वावतीत वंचितच आहे—मग तो शहरातला असो, खेड्यातला असो-वा डोंगरातला असो, हरिजन असो, गिरिजन असो, वा नागरजन असो; या सर्वांचा संयोग होऊन काही प्रवळ उत्थापन घडून आले तरच आदिवासीचेही प्रश्न सुटील. एरवी वेगवेगळ्या प्रयत्नांनी, तुकड्या-तुकड्यांनी प्रश्न सुटणार नाहीत. आपल्याला सध्यातरी सरकारच्या दाराशी जायचे मुळीच कारण नाही. प्रथम हिंदुस्थानभर पसरलेल्या आपल्या भाऊवंदांना भेटू, त्यांची दुर्खे ऐकू, आपली त्यांना सांग आणि समान आशाआकांक्षांच्या वंधनांनी एकत्रित येऊन प्रगतीची पुढची पावले टाकू हा विचार उपस्थितांना वहूत मानवलेला दिसला.

धुळे बैठकीची ही माझ्या मते मुख्य फलश्रुती. आदिवासी समाज हा वेगळा समजून त्याच्या उच्चतीसाठी प्रयत्न हा दृष्टिकोन बदलून, तो व्यापक समाजपुरुषाचा अवयव या दृष्टीने त्याकडे पाहिले गेले व इतर अवयवांशी त्याचा संबंध जुळून, अवघ्या राष्ट्रीय उत्थानाचा येथे प्रथमच विचार झाला. धडगाव परिषदेत तीन ठाराव जरी संमत केले, त्याच्या प्रचारासाठी मंडळी जरी वाहेर पडली तरी यांना आज, आत्ताचा मुख्य भेडसावणारा प्रश्न आहे अन्नधान्याच्या दुष्काळाचा; परंतु आम्ही सात वर्षे अर्धपोटी—उपाशी आहोत, यंदाही उपासमार चालू आहे, आम्हाला अन्न हवे एवढीच या बैठकीसाठी जमलेल्या मंडळींची पूर्वप्रिमाणे मागणी नव्हती. पाच-दहा किलो धान्य या जिल्ह्यातून त्या जिल्ह्यात नेले तर गोरगरिबाला पोलीस छळतात आणि शेकडो पोती या प्रांतातून त्या प्रांतात उघडपणे, बिनबोभाट जात-येत रहातात, हे कसे? आज काश्मिरात चाळीस पैसे किलो दराने तांदूळ मिळतो आणि आमच्या भागात तीन रुपयांचा भाव का? केरळात माणशी सहा-सहा किलो तांदूळ आणि मुंबईच्या सर्वसामान्य जनतेला ऐन दिवाळीतही मूळभर तांदूळ का नाही? बिहारात एकीकडे दुष्काळाचे थैमान चालू असताना, परवया देशांतून

कोट्यवधी रुपयांची मदत विहारमध्ये ओतली जाऊन तेथील समाज अधिकच दीनवाणा, लाचार वनवून टाकला जात असताना, इकडे पंजाबमध्ये गहू गुरांना खायला घातला जात होता, ही विसंगती का? हे सवाल बैठकीत उपस्थित झाले हे मला विशेष महत्त्वाचे वाटते. ही मंडळी यांना ग्रासणाऱ्या अन्नप्रश्नाचा असा व्यापक बैठकीवरून विचार करू लागली की, लवकरच यांचा आजचा तुटकपणा, वेगळेपणा संपेल, इतर समदुःखी उपेक्षितांना व वंचितानाही वरोबर घेण्याची गरज यांना भासू लागेल व स्वावलंबनासाठी ('ग्रामस्वराज्य' म्हणजे तरी आजच्या संदर्भात वेगळे काय असू शकते?) एकीकडे करावयाच्या दीर्घमुदतीच्या विधायक प्रयत्नांवरोबरच (जे प्रयत्न ही मंडळी सातपुडा सर्वोदय मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली गेली ५-७ वर्षे करीतच आहेत) काही अडथळे, विसंगती दूर करण्याचे अल्प-मुदतीचे आंदोलनाचे मार्गही यांना हाताळावेसे वाटतील अशी शक्यता आहे. दोन्ही अंगांनी असा उठाव होत असेल तर आपणही साथ दिली पाहिजे. कारण आपल्याला तरी वेगळे काय अभिप्रेत आहे?

'पुढे काय?' या आपण विचारलेल्या प्रश्नाचे माझे उत्तर सध्या इतकेच. तरी वरेच सविस्तर लिहिले. कारण तुमची शंका व तगमग मी समजू शकलो. धुळचानंतर आता डिसेंबरात औरंगाबादला पुन्हा सर्व मंडळी एकत्रित येणार आहेत. मीही जात आहे. पुढचा मार्ग आणखी स्पष्ट झाला तर पाह्याचे. आल्यावर भेटूच. तोपर्यंत दुसऱ्या विहिरीचे ठरवून ठेवण्यास हरकत नाही. कळावे.

आपला

श्रो. ग. मा.

डिसेंबर १९६७

चला . . .

आपला देश गरीब आहे हे एक सत्य आहे.

आपला देश 'मागासलेला' आहे हे एक अर्धसत्य आहे.

आमचे उद्योगधंडे मारून, पुन्हा ते कधीही वर येऊ नयेत म्हणून इंग्रजांनी 'हा देश शेतीप्रधान आहे' हा भ्रम दीडशे वर्षापूर्वी आपल्या साम्राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी येथे हेतुपुरस्सर पसरवला, दृढमूळ केला. आमचेही पुस्तकी पोपट बोलू लागले, 'खरंच, हा देश शेतीप्रधानच आहे.' म्हणजे आपला औद्योगिक वारसा विसरून आम्ही चिरकाल कच्चा माल निर्यात करून, पक्क्या मालाची वसाहत बनून नियचीत पडून रहावे हा परकीयांचा उद्देश आम्हीच सिद्धीस नेऊ लागलो.

आज इतिहासाची अशीच पुनरावृत्ती सुरु आहे. स्वतंत्र होऊन वीस वर्षे झाली तरी अजून आम्ही 'मागासलेले' आहोत हे ऊठसूट आम्हाला ऐकंवले जात आहे. हा शब्द फारच बोचत असेल तर घ्या, 'विकसनशील देश' हा जरा सभ्य किताब ! अर्थ एकच. स्वतःला विसरा, आपल्या नैसर्गिक साधनसामग्रीची आबाळ करा, परक्याला घरात हातपाय पसरू दा. श्रीमंत राष्ट्रांच्या तयार मालाची कायमची बाजारपेठ बनून रहा. आयात जास्त, निर्यात कमी. तूट भरून काढण्यासाठी भीक; पण स्पर्धेसाठी मैदानात उतरू नका. हा विकसनशील देश असल्याने याला वराच काळ आधुनिक यंत्रंत्रासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून रहावे लागणारच ! यासाठी मदत घ्या, कर्ज मागा, काही सहयोग-सहकार्य वगैरे जमवा, वाटल्यास भीकही मिळेल. या आश्रितपणाची लाज-खंत कशासाठी ?

अशाने आमची गरिबी हटेल, मागालेपणाचा आमच्यावरचा डाग पुसला जाईल, अशी ज्या विद्वानांची समजूत असेल त्यांची असो बापडी. वास्तवात ही एक शुद्ध फसवणूक आहे. स्वतःची कदाचित् नसेल; पण देशाची निश्चित आहे.

गरिबी हटवण्याचा, पुढारलेले राष्ट्र म्हणून जगण्याचा राजमार्ग म्हणजे प्रयत्न आणि परिश्रम. स्वावलंबनाशिवाय गरिबाला दुसरा आधार नाही, हा एक अपरिवर्तनीय निसर्गनियम आहे. हे सत्य दृष्टीआड करून, परिश्रमांचा राजमार्ग सोडून गेली वीस वर्षे आपण कुठल्या मृगजळामागे भरकटत आहोत, याचा काही विवेक?

दारिद्र्याशी समोरासमोर झुंज घ्यावी, त्यासाठी अवश्य असणारे ज्ञानविज्ञान, यंत्रतंत्र येथे जन्माला घालावे, येथली शक्तीबुद्धी आणि नैसर्गिक साधनसामग्री यांचा काही मेळ साधावा, वासूनपुसून, वेळप्रसंगी पणाला लावून येथले स्वाभाविक सामर्थ्य वाढवावे, येथली प्रतिभा जागी करावी, खुलवावी, विस्तारावी आणि जगाच्या कानाकोपन्यापर्यंत तिचा लौकिक नेऊन भिडवावा ही जिह्दच येथे नाहीशी ज्ञाली. आयते तंत्र आयात करून झटपट गवर होण्यात येथील कारखान-दारांना भूषण वाटू लागले, आयते अन्न आणून येथील दुष्काळ आणि उपासमार थांवण्यात येथील राज्यकर्त्यांना कसलाही कमीपणा वाटेनासा ज्ञाला. आडमार्गने दुसऱ्याच्या ज्ञानावर व श्रमावर डल्ला मारून झटपट सुखी व श्रीमंत होण्याची स्वन्जे दिल्लीपासून गल्लीपर्यंत सर्वांनाच पडू लागली. श्रम नाहीत, साहस नाही. आयते जगण्याजेवणाची चीड नाही. पौरुषाचा न्हास अठळ होता आणि आता तर तो सर्वत्र अगदी गृहीतच धरला जातो.

परवाची घटना. 'भारतीय साहित्या'वर व्याख्याने देण्यासाठी नुकतेच एक बंगाली विद्वान-लोकनाथ भट्टाचार्य-फ्रान्समध्ये गेले होते. पॅरिसमध्यतया त्यांच्या व्याख्यानाच्या शेवटी अठरा वर्षांच्या एका तरुणाने (पदार्थविज्ञानाचे नोंदवेल पारितोषिक मिळवणाऱ्या एका शास्त्रज्ञाचा तो नातू होता) नम्रपणे विचारले, 'आपले धान्यही न उत्पादणाऱ्या देशास कल्पना-विचार-साहित्य प्रांतात म्हणण्यासारखं काही निर्मिता येईल असं तुम्हास खरंच वाटतं ?'

बंगाली वावूचे रवींद्रपुराण तिथेच संपले.

सर्वच क्षेत्रातील आमचे परावलंबन वाढविणारे कसले हे नियोजन ! पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात अन्नधान्याव्यतिरिक्त आपण दीडशे कोटी रुपयांची परकीय मदत घेतली. दुसऱ्या योजनेसाठी नऊशे कोटी रुपये उचलले. तिसरीच्या कालखंडात आकडा गेला दोन हजार कोटींच्या घरात. चवथी, परकीय मदत किती मिळणार हे नक्की कळल्यावाचून सुरुच होऊ शकत नाही ही अवस्था ! मागच्या योजनेत खरेदी केलेली यंत्रसामग्री दुरुस्त राखण्यासाठी पुढच्या योजनेतील नवीन तरतुदी आणि त्यासाठी पुन्हा नवीन परकीय मदत, असे हे न थांवणारे चक्र आहे. गेल्या दहा वर्षांत देशात प्रस्थापित ज्ञालेल्या मूलभूत उद्योगधंडांपैकी वहुतेक सर्व उद्योगधंडे अजूनही त्यांच्या उत्पादनाच्या २५ ते ५० टक्केपर्यंत परदेशी आयातीवर अवलंबून आहेत. हे देशाचे औद्योगीकरण की परदेशीकरण ?

येतीची व अन्नधान्याची कहाणी तर यापेक्षाही लाजिरवाणी. कृत्रिमरीत्या देशातील अन्नधान्याचे भाव खाली ठेवून समृद्धीची व वैपुल्याची खोटी व फसवी भावना देशात निर्माण करण्यासाठी ही परकीय अन्नमदत घेण्याची क्लृप्ती निघाली.

गरजेपेक्षा तेव्हा पाच टक्के अन्नधान्य देशात कमी होते. भाव वाढले असते, गरीब वर्गात कदाचित् असंतोष फैलावला असता या भीतीने तृट भरून काढण्याचा हा आडमार्ग तेव्हा स्वीकारण्यात आला. सरळ मार्ग हा होता की, एकतर गरज कमी करणे किंवा उत्पादन वाढविणे; परंतु यासाठी शेतीव्यवस्थेच्या संपूर्ण पुनर्घटनेची जोखीम पत्करावी लागली असती. ही आव्हाने कोण स्वीकारतो? त्यापेक्षा आयातीचा विनधोक मार्ग सोयीस्कर. पुढे या मार्गाची इतकी सवय ज्ञाली की, इकडे समस्या उद्भवली की, झोळी मोठी पसरायची, इतकेच काम राज्यकर्त्याना शिल्लक उरले. कधी वाढत्या लोकसंख्येला जवाबदार धरायचे, कधी चीन-पाकिस्तान युद्धाची निमित्ते सांगायची; काहीच नसेल तर निसर्गाची अवकृपा आहेच. उत्पादन वाढले तरी तृट कायमच; त्या वेळी पाच टक्के होती, आता ती दहा टक्क्यावर आली. यंदा तर पीकपाणी भरघोस आहे. आपल्या मानेवर बसलेला हा भिकेचा समंध उठवण्याची ही नामी संधी आहे. तरीही आम्ही अमेरिकेकडे पंचाहत्तर लाख टन अन्नधान्याची मागणी केलीच आहे. अमेरिका यातली निम्मी मागणी पूर्ण करणार आहे. प्रांतवंदी उठवलीत तर यापेक्षा अधिक भीक वाढ असे अमेरिकेकडून सूचित केले गेले असल्याची वार्ता आहे. आपल्या अंतर्गत कारभारात इतका उघड-उघड हस्तक्षेप करून, आमच्या उरल्या-मुरल्या प्रतिष्ठेचे अमेरिकेने अगदीच घिडवडे काढू नयेत म्हणून मूळ पंचाहत्तर लाख टनांची मागणी साठ लाख टनांपर्यंत खाली आणण्याची केंद्रीय अन्नमंत्र्यांनी तयारी दाखवली आहे असेही कळते.

विवेकभृष्टांचा शतमुखांनी अधःपात होत असतो तो असा.

या प्रकारच्या नियोजनाला आता सुटी दिलीच पाहिजे. आमचे मनुष्यबळ, आमची साधनसामग्री गतिमान करणारे, रवावलंबनाच्या पायाशुद्ध आधारावर उभे असलेले स्वदेशी संयोजन आपल्याला हवे आहे. गरिबी निश्चित वाईट आहे व ती हटवली पाहिजे याविषयी दुमत नाही; पण रक्त, अशू आणि धाम याशिवाय गरिबी हटविण्याचा दुसरा पर्याय अद्याप कुणाला कुठेही सापडलेला नाही, हे आपण आता लोकांना आणि सरकारलाही हड्डसूनखडसून सांगितले पाहिजे. भांडवलशाही देश आर्थिक प्रलोभनाने हे कार्य साधतात, साम्यवादी देश हुक्मशाहीच्या बळावर श्रमशक्ती जागृत करतात. आपला अर्धवट समाजवाद यापैकी काहीच करू शकत नाही. श्रमाच्या काटेरी मार्गाएवजी भिकेचा आरामी आणि हरामी मार्ग आपण पत्करला; स्वाभिमान विकला, सोय पाहिली. परिणाम ज्ञाला देशाच्या पुरुषार्थ-शक्तीवरच. आपणच नाही, दोनतृत्यांश गरीब जग या सोयिस्कर पळवाटेने श्रीमंत होण्यासाठी वेभान धावत आहे. कदाचित् काही दिवस, यापैकी काहींना श्रोमंती लाभेलही; पण त्यांच्या हातून पुरुषार्थ कधीही घडणार नाही. कारण-

पुरुषार्थाच्या मुळाशी असणारी आत्मशक्तीच येथे प्रथमपासून खच्ची होत अलेली आहे, पद्धतशीरपणे केली जात आहे.

तेव्हा हे परदेशी मदतीचे नवे साखळदंड आपण खटाखट तोडले पाहिजेत. निदान अन्नाबाबत तरी आत्ताच, या क्षणीच निर्णय घेऊ. दहा टक्केच तूट आहे ना? हरकत नाही. भागवून घेऊ; पण तावडतोब परकीय अन्नमदत थांववा, असे शासनाला एकमुखाने सांगू. ती पावविस्किटे आणि दुधाच्या पावडरी तर समुद्रात फेकून द्या. लहान वयात, कोवळधा वालमनावर कसले गुलामीचे, लाचारीचे घाणेरडे संस्कार करता? एकही 'श्यामची आई' निघू नये की जिने या पसरल्या भोगावी?

एक वेळ भूकबळी होऊ; पण हे भीकबळी होणे नाही, हे आता सर्वांनी ओरडून सांगितले पाहिजे. शक्यता आहे की भूकबळी ठरण्याची वेळ येणार नाही. कारण दहा टक्के तूट आहे तर दहा टक्क्यांच्या आसपास नासधूसही आहे. जास्तीच पण कमी नाही. पाकिस्तानकडे, चीनकडे चोरटच्या मार्गानी किती धान्य जाते याचा काही हिशेब! साठेवाजांविरुद्धही लोकमत जागृत केले पाहिजे. मग ही साठेवाजी श्रीमंत शेतकऱ्यांची असो, व्यापार्यांची असो की शिलकी अन्नधान्यांच्या राज्यांची असो. प्रांतबंदी आडवी येत असेल तर ती उठवली पाहिजे, जिल्हाबंदी तोडली पाहिजे. एकदा परकीय मदतीचे दोर कापले की, पळ काढण्याला आपल्याला वाव रहाणार नाही; युद्ध-पातळीवरून सर्वच शेतीव्यवस्थेच्या पुनर्घटनेचा विचार आपण सुरु करू. लढा नाही तर मरा असे दोनच पर्याय तेव्हा आपल्यासमोर असतील आणि शक्यता आहे, एखाद्या सूर्यजीच्या नाही तर शेलारमामाच्या नेतृत्वाखाली गडावर स्वातंत्र्याचे आणि समतेचे निशाण फडकू लागेल.

यासाठी आम्ही निघायचे ठरविले आहे. ज्यांना शक्य आहे, येणे योग्य आहे असे वाटत आहे, ते येतील अशी आशा आहे. एक आवाज तर उठवू! संघटना, पक्ष येतील न येतील, शासन ऐकेल न ऐकेल. पण इतकी विटंबना चालू असताना आपण निपचीत पडून राहणे हे पाप तरी टाळू! वेळळच्या भव्य कैलासलेण्यापासून थेट मुंबईच्या चौपाटीपर्यंत चालत चालत, लोकांशी हे विचार बोलत बोलत, सभा घेत, प्रचार करीत जायचे आहे. निघण्याचा दिवस: २६ जानेवारी. तीस वर्षापूर्वी रावीच्या तीरावर स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्र होण्याचे महान् स्वप्न जेव्हा देशाला पडले तो दिवस! हे स्वप्न अजूनही अपुरेच आहे. स्वतंत्र झालो. सार्वभौम आहोत की नाही याची शंका आहे. या सार्वभौमत्वाच्या साक्षात्कारासाठी, समर्थ राष्ट्रीयत्वासाठी, प्रचीतीच्या पुरुषार्थसाठी, आत्मसन्मानासाठी हे संचलन

आहे. प्रवास थोडा जिकिरीचा आहे, सावकाशीचा आहे. हरकत नाही. हेच तर आपले म्हणणे आहे— सावकाश चालू, पण स्वतःच्या बळावर चालू. थोडा वेळ जास्त लागला तरी काही विघडणार नाही. दुसऱ्याचा आधार सोडला पाहिजे. फार काळ तो घेतला. आता घेतला तर कायमचे पांगळे राहू. ज्यांनी आधार दिला त्यांचे आभार मानू. यापुढे जे देऊ करतील त्यांना साभार नकार देऊ. म्हणू, ‘आमचे आम्ही पाहून घेऊ. धन्यवाद! ’

वाटेत होळीचा दिवस येईल. करू पुन्हा एकदा परदेशी वस्तूंची होळी. निदान त्या दूधभुकट्यांची नाही तर अमेरिकन गव्हाची तरी! सगळ्यांनी आले पाहिजे!

आणि २९ मार्चला मुक्काम मुंबई. वर्षप्रतिपदेला—नव्या वर्षाच्या नव्या दिवशी नव्या गुडच्या उभारू, नवे संकल्प उच्चारू. त्या अर्थांग दर्यात आपलीही स्वतंत्र अस्तित्वाची नाव निर्भयपणे लोटून देऊ. त्या वेळी आपल्या सर्वांच्या मुखात अस-तील ‘कोलंबसाची गर्वगीते;’ आपल्या अंतःकरणातील स्फूर्ती असेल ‘वंदे मातरम् वंदे मातरम्.....’

या गर्वगीतांच्या आणि स्फूर्तीमंत्रांच्या सामग्र्यनासाठी,

मित्रांनो ! चला

कैलास ते सिंधूसागर

एक-दोन, एक-दोन, एक-दोन, एक . . .

संचलन सुरु होत आहे.

स्वयंचलनाचे पहिले पाऊन उचलले जात आहे.

श्री कै ला स ते सि धू सा ग र . . .

डिसेंबर १९६७

वेल्होळी : जि. नासिक

एखादी मैफल रंगावी तशी वेल्होळीची सभा रंगली. कुठल्याही, कुणाच्याही अभिप्रायाची अशा वेळी गरज नसते. आपले आपल्यालाच कळत असते, जाणवत असते की, आज जम वसतो आहे, मेळ साधतो आहे, रंग भरतो आहे.

तरी पण 'आज सभा छानच झाली' असे सभा संपल्यावर मोकाशी म्हणाले तेच्हा सर्वांनाच समाधानाच्या दुधात साखर पडल्यासारखे वाटले. कारण आजवर पाचपन्नास सभा मोकाशींनी ऐकलेल्या होत्या. रोज तेच तेच विचार ऐकण्याचा त्यांनाही कंटाळा येणे स्वाभाविक होते. आम्हालाही कधीकधी येतच होता—नवीन असे सांगितले जाण्याची शक्यता कमी होती.

पण त्या दिवशी सुरुवातच नव्या पट्टीत, नव्या लकेरीने झाली. आजवर आमचा परिपाठ असा. आपण परदेशांकडून अन्न-मदत घेत राहिल्याने आपली 'पत' कशी घसरली आहे, अनेकदा मानहानी कशी पत्करावी लागली आहे हे राजाभाऊ कुलकर्णी यांनी प्रास्ताविकादाखल सांगयचे. यामुळे आम्ही राजाभाऊना किंवा त्यांची भूमिका पार पाडणाऱ्या प्राथमिक परिचयवक्त्याला 'पतवाले' म्हणत असू. यानंतर आमचे जोशीवुवा सरसावत. ते सर्वोदयी कार्यकर्ते. शेतीची, खतांची बरीच माहिती त्यांच्याजवळ तयार. 'आपली गेलेली पत परत मिळवायची असेल तर परदेशांवर अवलंबून रहाण्याची सवय आपण सोडून दिली पाहिजे. आपल्या आसपास जी नैसर्गिक संपत्ती वाया जात आहे तिचा आपण कटाक्षाने वापर केला पाहिजे.' अशी प्रस्तावना करून ते 'खते' या विषयावर बरीच माहिती शेतकऱ्यांना सांगत. सोनखत, शेणखत, हिराखत इत्यादी खतांचे प्रकार, ते जमा करण्याची पद्धती वर्गीरे त्यांनी सांगितलेले ज्ञान वहुतेक ठिकाणी शेतकऱ्यांनी उत्सुकतेने ग्रहण केले, तुरळक ठिकाणी त्यावर चर्चाही झाल्या. शिवाय जोशीवुवांच्या सांगण्यात एक प्रकारचा ठाशीवपणा असे, त्याचाही परिणाम होई. अमुक अमुक पद्धतीने खत गोळा करा, शेतात टाका. उत्पन्न इतके वाढेल. आम्ही प्रयोग करून पाहिले आहेत. नाही उत्पन्न वाढले तर मला विचारा. 'जोशीवुवांचे हे 'मला विचारा' इतक्यांदा होई'

की, आम्ही त्यांना विनोदाने म्हणत असू, 'जोशीबुवा, खरोखरच या लोकांनी तुम्हाला विचारायचे ठरवले तर त्यांनी तुम्हाला गाठायचे कुठे? तुमचा ठिकाणा काय? तुम्ही तर आज इथे उद्या तिथे. तुमचा काही कायमचा पत्ता आहे का?' पण जोशीबुवांना हे काही पटत नसे. त्यांचे आपले 'मला विचारा' हे शेवटपर्यंत चालूच राहिले. वर पुन्हा 'शेतकऱ्यांना हे असेच ठासून ठोकून सांगावे लागते. तुमची 'विचार करा' ही भाषा इथे चालायची नाही' हे त्यांचे आम्हालाच सांगणे असे.

यामुळे जोशीबुवांचे नाव 'खतवाले' असे पडले होते.

शेवटी मी 'शेती, उद्योगधंदे, शिक्षण या सर्वच क्षेत्रांत आज बोकाळलेली परावलंबी वृत्ती आपल्याला नष्ट केली पाहिजे. त्याशिवाय आपले कुठलेच प्रश्न सुटणार नाहीत. अन्नापासून ही सुरुवात आहे. 'परदेशी अन्न-मदत बंद करा' असे आपण सरकारला एकमुखाने सांगू—' असा समारोप करी व या आशयाचा एखादा ठराव समेपुढे ठेवून त्याला मान्यता घेई. यामुळे 'मतवाले' ही पदवी मला मिळाली होती.

असे आम्ही 'पत' वाले, 'खत' वाले आणि 'मत' वाले गावोगाव सभा घेत, नगर जिल्ह्यातील नेवाशाच्या पुढे 'बेलपिपळगाव' येथे पोहोचलो, तेव्हा गावातल्या एका भिंतीवर, आम्हाला या तिन्ही शब्दांचा उपयोग करून एक म्हण मोठ्या अक्षरात लिहिलेली आढळली—

गावात एकमत
शेतात सोनखत
सुधारा देशाची पत

नुकताच यागावी ग्रामगौरवसमारंभ पार पडला होता. ग्रामगौरव म्हणजे शंभर टक्के गाव साक्षर झाल्याची निशाणी. या समारंभापूर्वी गावातल्या भिंती निरनिराळ्या म्हणीनी रंगवून काढण्याचा एक कार्यक्रम वहुतेक ठिकाणी होत असतो. या म्हणीही गावकऱ्यांनी व विशेषत: गावशाळेच्या शिक्षकांनीच तयार केलेल्या असतात. महाराष्ट्रभर अशा गावातून हङ्गून कोणी या म्हणी नुसत्या एकत्रित केल्या तरी लोकसाहित्यात काही नवीन भर पडेल; निदान स्वातंत्र्योत्तर काळीतील, ग्रामीण महाराष्ट्राच्या विकासप्रवृत्तींचे काही रेखाटन तरी त्यावरून खचित करता येईल, असे काही भिंती पाहून तर तीव्रतेने वाटले.

वेल्होळीला राजाभाऊ कुलकर्णी नसल्याने घडी वेगळी बसणार, खत-पत-मताचे नेहमीचे त्रिकूट विस्कटणार याची कल्पना थोडीफार होतीच; पण नवीन घडी इतकी चांगली जमेल असेही वाटले नव्हते. संचलनाच्या सुरुवातीला काही दिवस बरोबर असलेले, नंतर गावी परतलेले व पुन्हा आज सामील झालेले मराठवाड्यातील

कार्यकर्ते श्री. गंगाधर नलावडे यांनी सभेची सुरुवातच वेगळ्या भाषणाने केली. ते म्हणाले—

‘काल दिवसभर आम्ही प्रवासात होतो. संचलन सोडल्यावर मधल्या महिन्याभरातही मराठवाड्यात कामासाठी सारखे हिडत होतो. आम्ही संचलनासोबत काही दिवस होतो, असे कळल्यावर लोक उत्सुकतेने माहिती विचारीत. ज्या भागातून संचलन गेले तेथे तर घरच्या मंडळींची चौकशी करावी, तशा आस्थेने संचलनाच्या पुढील मुक्कामांची हालहवाल, ख्यालीखुशाली विचारली जाई. संचलन कुठवर आले, कार्यक्रम कसे होतात, मराठवाड्यात जशी लोकांनी साथ दिली, तशी इतरत्र मिळते की नाही, सरकारवर याचा काही परिणाम होणार आहे का, संचलनानंतरचा कार्यक्रम काय, अशा अनेक शंका, प्रश्न आम्हाला विचारले जात आणि आम्हीही सुचतील तशी उत्तरे देत असू. यावरून इतके निश्चित की, निदान आमच्या भागात तरी या वेगळ्या विचारांविषयी कौतुक आहे. तो पसरावा, त्याचे परिणाम दिसावेत, अशी लोकांची मनापासून इच्छा आहे. मला स्वतःला हा विचार फार पटला. यात पक्षविक्ष काही नाही, निवडणुकांची दृष्टी नाही, म्हणून तो जास्त आवडला आणि म्हणून मी सुरुवातीलाच सामील झालो. मी स्वतः तिथे कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करतो. माझ्याप्रमाणेच इतरही पक्षांचे कार्यकर्ते याकडे ओढले गेल्याचे मला माहीत आहे. पुढे काय हे आज कोणीच सांगू शकणार नाही. यांनी विचाराची दिशा सांगितली, पुढची जबाबदारी वास्तविक आपली आहे—विशेषत: शेतकरीसमाजाची’...

आणखी बरेच काही नलावडे सांगत होते. त्यांच्या सांगण्यातला नवीनपणा, ताजेपणा जाणवत होता. त्यामुळे भाषण लांबले तरी ऐकावेसे वाटत होते.

यानंतर विनायकराव पाटील बोलले. शेतकऱ्यांनी जबाबदारी कशी उचलायची याचे उदाहरण म्हणून त्यांनी निफाड तालुक्यातल्या अकरा गावांची माहिती सांगितली. ‘निफाड तालुक्याला वास्तविक बाहेरून धान्य आणण्याची काही गरज नव्हती, नाही. खूप पिकवणारा हा भाग आहे; पण हजारो किंवटल परदेशी धान्य या तालुक्यात येतच होते, अजूनही येते. आमच्यापैकी अनेकजण हे धान्य स्वस्त मिळते, म्हणून गुराढोरांना खाऊ घालण्यासाठीही याचा उपयोग करतात. यात काही तरी चूक आहे, आपल्या देशाचे फार नुकसान होत आहे, याची कुणाला जाणीवच नव्हती. शिवाय आपल्या अबूचाही प्रश्न आहे. किती बदनामी परदेशात आपली होत आहे! म्हणून आमच्या तालुक्यातल्या अकरा गांवांनी ठरवले की, परदेशी अन्नधान्याचा एक कणही गावात येऊ चायचा नाही. जी काही त्रुट आहे ती आपापसात भरपाई करून वाटून घ्यायची. परदेशातील लहान मुलांनी आपल्यासाठी उपास काढावेत

आणि हे मुलांच्या तोंडचे घास आम्ही गिळावेत, याची शेतकरी म्हणून मला तरी लाज वाटली. आपल्या सर्वांनाच हे कळत्यावर ती वाटत्यावाचून रहाणार नाही. तूट-तूट ती आहे किती? फक्त दहा टक्के. मला वाटतं आपण मनावर घेतले तर ही अन्नतूट भरून काढणे मुळीच अवघड नाही. नुसते उंदीर मारले तरी हा प्रश्न मिटेल. शिवाय आपली उत्पादनाची ताकदही काही कमी नाही. आमच्या आजोवांना एकरी वीस टन ऊस निधाला की खूप निधाला असे वाटत असे. आज आम्ही एकरी शंभर शंभर टन पीक घेतो. गव्हाच्या, ज्वारीच्या वाबतीतही तेच. दोन वर्षांपूर्वी 'कुठूनही पाणी उचला' अशी सरकारने नुसती परवानगी दिली तर आमच्या तालुक्यातले गव्हाचे उत्पादन चौपट वाढले. आपण आता सरकारला सांगितले पाहिजे की, ही परदेशी अन्नमदत वंद करा, तूट भरून काढण्याइतकी ताकद आमच्यात आजही आहे ..'

'विनायकरावांनी निफाड तालुक्यातील 'परावर्मुक्त' अकरा गावांचे उदाहरण आपल्याला दिले. तुम्ही तेच गिरवा असे माझे म्हणणे नाही. स्थानिक परिस्थिती वेगळी असण्याचा संभव आहे, तुमचा आविष्कार तुमच्या परिस्थितीनुसूप वेगळा असला तर काही विघडणार नाही. स्वावलंबनाची प्रेरणा महत्वाची आहे, मार्ग वेगवेगळे असतील, नव्हे असणे चांगलेही. एकच चित्र सगळयांनी कशाला गिरवायचे? प्रत्येकाने वेगळे रंग भरावेत, नवे नवे प्रयोग करावेत. हे सारखं नवं नवं घडवण्याची, सतत धडपडण्याची वृत्ती आपल्यात निर्माण झाली नाही हे आपले गेल्या वीस वर्षांतील नियोजनाचे खरे अपयश आहे. परक्या, श्रीमंत देशांची नक्कल करून मोठे होण्याचा आपण प्रयत्न चालविला आहे. तो चुकीचा आहे. याने आपण केव्हाही मोठे होणार नाही, श्रीमंत होणार नाही. मोठेपणाचे व श्रीमंतीचे जे एक वेगळे तेज असते ते कधीही आपल्यावर चढणार नाही, हे सांगण्यासाठी आम्ही मंडळी येथे आलो आहोत. अन्ह हा एक निकडीचा विषय निमित्त म्हणून घेतला आहे; पण त्यामागची मुख्य भावना आहे स्वतंत्रतेची. या संचलनाला अन्ह स्वावलंबन संचलन असेही म्हणता आले असते; पण मुद्दामच स्वतंत्रता संचलन असे म्हटले आहे. वीस वर्षांपूर्वी राजकीय स्वातंत्र्य आपल्याला लाभले; पण आपल्या पायांवर उभे रहाण्याची विद्या आपण हस्तगत केली नाही म्हणून आज आर्थिक गुलामगिरीत पुन्हा पडण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. आपले तंत्र, आपली बुद्धी व आपली साधनसामग्री यांच्या बळावर, आपल्यालाच विकसित करावे लागते, शोधावे लागते. परदेशातून आयात करता येण्यासारखी ही वस्तू नाही हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. परदेशातून फार तर निर्जीव, जड यंत्रसामग्री येऊ शकते; पण यामागचे बुद्धिचैतन्य, ज्ञानविज्ञान येथेच खस्ता खाऊन, येथल्याच मातीत पिकवावे लागते. स्वाभाविक वाढ होण्यासाठी आपण प्रथम परदेशातील आयात कमी केली

पाहिजे. अन्नाची तर प्रथमच. वीस वर्षे आपण परदेशातून अन्न आणतो ही केवढी लाज आणणारी गोष्ट आहे! आणि म्हणे हा देश शेतीप्रधान आहे. एके काळी सुवर्णभूमी म्हणून या देशाचा लौकिक होता! पुन्हा हा लौकिक प्रस्थापित करणे शक्य आहे. निधरिाची, थोड्या आत्मविश्वासाची फक्त निकड आहे'—असा काही तरी मी केलेला शेवट होता. नवकी व सुसंगत आज इतक्या दिवसांनंतर काही आठवत नाही.

तसे नवकी आणि संगतवार असे या सभेचे, दिवसाचे काहीच आठवत नाही. आठवते ते इतकेच की, दिवस फार चांगला गेला, सभा खूप रंगली. रात्रीही गाढ शांतता वाटली. माणसे किती छान वागली! वेशीवर पाच पन्नास माणस तरी सकाळी घ्यायला जमला होता. उतरण्याची सोय शाळेत होती. जागा किती स्वच्छ सारखून ठेवली होती! पिण्याचे पाणी, वापरायचे पाणी दोन वेगवेगळ्या, घासूनपुसून चकचकीत केलेल्या पितळी पिपात ठेवलेले इथे प्रथमच आढळले. जेवायची वेळ चुकली नाही, जेवताना अवाजवी आग्रह झाला नाही. विश्रांतीच्या वेळात कोणी येऊन बोलत वसले नाही. धुळवडीचा हा दिवस होता. संध्याकाळ मुलांचे खेळ पाहण्यात गेली. खेळ संपल्यावर सभा. तीच मंडळी सभेसाठी येऊन वसली. वोन-तीन सरकारी अधिकारी सभेसाठी मुद्दाम आलेले होते. एका फळच्यावर हिंदुस्थानचा नकाशा काढून त्यावर 'वेरूल ते मुंबई' हा अन्नसंचलनाचा मार्ग खडून रेखित केलेला होता. कसलाही औपचारिकपणा सभेत दिसत नव्हता, तरीही एक आदब होती, शिस्त होती. स्वागताची भाषणे नाहीत, आभाराची लांबड नाही. सारे कसे रेखीवपणे चालू होते.

सभा संपल्यावर तीन मैलांवर असलेल्या सभापतींच्या गावी जाऊन त्यांच्याकडे जेवून आलो. सगळचांना वाटत होते या चांदण्यात लहानशी सहल काढावी. शेजारच्या टेकडीवर चढून जावे, लांबवर पसरलेल्या रस्त्याच्या काळ्या मातीत पडून रहावे, नाचावे, सूर लावावेत! मला मात्र स्वस्थ, एकटच्याने उघडच्यावर कुठे तरी वसून रहावेसेच फक्त वाटत होते. कारण एकान्तात गेल्याशिवाय हे समाधानाचे कढ मला आवरता येणार नव्हते.

तसे काहीच नवीन घडले नव्हते; पण ही झुळझुळणारी प्रसन्नता, ही सलसलणारी शांतता आज नवीन होती. इथे व्याकुळता होती; पण दुःख नव्हते. ओढ होती, आतुरता होती; पण अस्वस्थता नव्हती. एक रुखरुख मात्र जाणवून गेली. आपण कवी असायला हवे होते! ही अवस्था आपल्याला शब्दात साठवून ठेवता यायला हवी होती...

पॅरिस आणि पुणे

वेळ संध्याकाळची, एक शनिवार, दि. के. बेडेकरांच्या प्रशस्त गच्चीवर काही तरुण आणि मी 'अन्नस्वतंत्रते' विषयी चर्चा करण्यासाठी एकत्र जमलो होतो. या तरुणांची एक छोटीशी संघटना आहे. संघटनेचे नाव काय ते विचारायचे विसरलो; पण मार्कस हे या तरुणांचे दैवत असावे असे स्पष्ट दिसत होते. तशी संख्या फार नव्हतो. सुरुवातीला चार-पाचजण होते. नंतर आणखी चार-पाचजण आले. न आलेले, येऊ न शकलेले गृहीत घरून संघटनेची संख्या तीस-चालीसपेक्षा अधिक नसावी.

विद्यार्थी कामगारांनी पेटवलेली चळवळ आटोक्यात आणण्यासाठी द गॉलने सैन्याच्या काही तुकड्या, रणगाडे पॅरिस शहराच्या वेशीजवळ आणून उभे केले आहेत ही त्या दिवशीच्या वृत्तपत्रातील एक ठळक वार्ता होती.

आमच्याकडचा विद्यार्थी यामुळे किती प्रभावित झाला आहे, त्याच्या या उठाव-बदलच्या प्रतिक्रिया काय आहेत हे जाणून घेण्याची मलाही उत्सुकता होती.

'पॅरिसमध्ये सध्या काय घडत आहे असं तुम्हाला वाटतं?' मी सुरुवात करतो.

'महागाई, बेकारी यामुळे फ्रान्समधील कामगारवर्ग हैराण झाला आहे!' कोणी तरी उत्तर देतो.

'पण कामगारवर्गनि हा उठाव केलेला नाही. प्रथम विद्यार्थी खवळले. मागाहून कामगार संघटनांनी याणि त्यांच्या नेत्यांनी त्यांना साथ दिली आणि विद्यार्थी फक्त फ्रान्समध्येच खवळलेला नाही. तो पूर्व युरोपतही उठावण्या करतो आहे, प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हाने देतो आहे.' मी

तरीपण महागाई, बेकारी, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था हीच या असंतोषाची कारणे आहेत. पूर्वयुरोपातील व इतर कम्युनिस्ट राष्ट्रातील विद्यार्थी असंतोषामागील भूमिका वेगळी आहे. त्यांना अधिक स्वातंत्र्य हवे आहे; पण समाजव्यवस्था बदलावी अशी त्यांची मागणी नाही. 'कुणीएक.

‘फ्रान्समध्ये गेल्या दहा वर्षात भरपूर सुवत्ता नांदत होती. महागाई होती; पण वेकारीचे प्रमाण काळजी करण्यासारखे नव्हते. अमेरिकेसारख्या धनाहच्य भांडवल शादी राष्ट्राला शह देऊन द गॉलने फ्रान्सची प्रतिष्ठाही खूप उंचावली होती- फ्रान्सने ज्यांचा नक्षा उतरवला त्यांनी या असंतोषाला खतपाणी घालून द गॉल- वर आपला सूड उगवला, अशीही एक कारणमीमांसा आहे, ती कितपत वरोवर वाटते ! ’ मी.

‘सुवत्ता ही समाजवादाचा पर्याय ठरू शकत नाही. सुवत्ता असली तरी फ्रान्समध्ये विषमता होतीच. ’ विद्यार्थी.

‘खवळलेल्या विद्यार्थ्यांना समाजवादच हवा होता अशी तुमची खात्री आहे कां ? कारण इंग्लंडमध्ये समाजवादी राजवट असूनही तिथला विद्यार्थी खवळतोच आहे.

‘लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स’ वर कुणी तरी क्रांतीचा झेंडा फडकवला आहे. लंडनमधील फेंच वकिलातीसमोर विद्यार्थ्यांनी निर्दर्शने केलेली आहेत. ’ मी.

‘इंग्लंडमध्ये समाजवाद आहे असे आम्ही मानीत नाही. ’ विद्यार्थी.

‘मग पॅरिसमधल्या बंडखोर विद्यार्थ्यांना हवा असलेला समाजवाद कुठला? समाज- वाद म्हटला तरी त्याचा नमुना काही एकच नाही. हिंदुस्थानातही समाजवाद आहे असं म्हटलं जातं. पूर्वयुरोपात, रशियातही समाजवादाची निरनिराळी रूपे आहेत. यापैकी नेमकं कुठलं रूप पॅरिसमधल्या बंडखोरांना अभिप्रेत आहे ? ’ मी.

‘तसं काही सांगता येत नाही ; पण बंडखोरांच्या हातात विळाकोयत्याचा लाल झेंडा होता यावरुन त्यांना कम्युनिज्मकडे जायचे आहे हे स्पष्ट होते. ’ विद्यार्थी.

‘बंडखोरांच्या हाती लाल झेंडचावरोवरच अराज्यवादाचे (Anarchy) काळे झेंडेही खूप होते हेही आपण लक्षात घेतले पाहिजे. ’ मी.

‘विद्यार्थ्यांना डावीकडे जायचे आहे एवढे तरी स्पष्ट आहे. अराज्यवादाची परंपरा फ्रान्समध्ये जुनी असल्याने काहींनी काळे झेंडे नाचवले असतील. ’ विद्यार्थी.

‘मार्क्सच्या वरोवरीने अलीकडे पॅरिस-वर्लिनमधल्या विद्यार्थीविगावर मार्क्यूजच्या (Marcuse) विचारांचा पगडा आहे याचा उलगडा काय? आणि हा मार्क्यूज तर यंत्रसंस्कृतीच्या मुळावरच आघात करतो. आजकालच्या यंत्रसंस्कृतीने माण- साला गुलाम केलेले आहे असे त्याचे मत आहे. डावीकडे जायचे आहे एवढे नक्ती असले तरी कशाच्या डावीकडे हाही प्रश्न आहेच. मार्क्यूजचे भक्त तर मार्क्सच्याही डावीकडे जाऊ इच्छितात असे दिसते. ’ मी.

‘हे खरे असले तरी पुढची पायरी म्हणून भांडवलशाहीच्या नाशावर आधारलेली पूर्वयुरोपाप्रमाणे एखादी कम्युनिस्ट राजवटच स्थापन व्हावी असे पैरीसमधल्या बंडखोरांना वाटत आहे.’ विद्यार्थी एकमताने सांगतात.

‘बंडखोरांची प्रेरणा स्पष्ट आहे पण प्रचलित अशी कुठलीच डावी व्यवस्था त्यांना मान्य नसण्याची शक्यता मला अधिक वाटते. त्यांना प्रचलित उजवे नकोत आणि डावेही नकोत असे दिसते. त्यांचा राग सर्वावरच आहे. कुणावरच त्यांचा विश्वास दिसत नाही.’ मी.

कुणीच या माझ्या विधानाला मनापासून होकार देत नाही. माक्से-लेनिन परंपरा कांतिकारक असली तरी काळबाह्य ठरू शकते हा विचारच त्यांना कदाचित या वयात मानवण्यासारखा नसावा.

चर्चा पुढे चालूच राहते. पण तत्पूर्वी...

बाबीस मार्च १९६८. नांतेर या उपनगरातील पैरिस विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या एका कॉलेजमधील काही विद्यार्थ्यांनी उत्तर व्हिएटनामला पाठिंबा व्यक्त करण्यासाठी एक मोर्चा काढला. मोर्चात काही गैरप्रकार घडले, कॉलेज अधिकाऱ्यांचा विद्यार्थ्यावर रोष झाला, काहींवर शिस्तभंगाचा इलाज केला गेला. यातून परिस्थिती चिघळत गेली व शिस्तभंगाला बळी पडलेल्या विद्यार्थ्यांना पाठिंबा व्यक्त करण्यासाठी आणखी काही मोर्चे निघाले, निर्दर्शनांना सुरुवात झाली. प्रथम नांतेर, नंतर लॅटिन क्वार्टर्स, पैरिस आणि शेवटी फ्रान्सच्या इतर भागातही हे लोण हळूहळू पसरत गेले.

ही बाबीस मार्चची चळवळ सुरुवातीला एका लहानशा अतिजहाल डाव्या कांतिकारक गटापुरतीच मर्यादित होती. मुख्यत: या गटात अराज्यवादी, ट्रॉट्स्कीवादी, माओवादी विचारांच्या तरुणांचा भरणा होता. तेवीस वर्षांचा, याच कॉलेजचा ‘समाजविज्ञान’ शाखेचा कोहन बॅंडिट हा विद्यार्थी या गटाचा नेता होता. याचा जन्म फ्रान्समध्ये, आई-वडील निर्वासित जर्मन ज्यू. बोलण्या-चालण्यात, वागण्यात-विचारात ज्वलज्जहाल व डोक्यावरचे केसही लाल यामुळे हा ‘डॅनी दि रेड’ या टोपण नावानेच विद्यार्थीवर्गात जास्त प्रसिद्ध होता. हर्बर्ट मार्क्युर्ज (Marcuse) या अमेरिकन तत्त्वज्ञाचा हा आपल्याला शिष्य मानीत असल्याने माक्सेवादी विद्यार्थी-संघटनांना व कम्युनिस्टांनाही तो कधीच जवळचा वाटला नाही. त्याच्या ‘बाबीस मार्च’ चळवळीला तर या सर्वांनी प्रथमपासून विरोधच केला. उलट

येथील कम्युनिस्ट विद्यार्थी संघटनेने, एका प्रख्यात कम्युनिस्ट नेत्याला भाषणासाठी नांतरला पाचारण केले असता, या वावीस मार्चवाल्यांनी आरडाओरडा करून त्याचे भाषण वंद पाडले व आपण डाव्यातीलही डावे आहोत हे सिद्ध केले. नांतरचे महापौर कम्युनिस्ट पक्षाचे आहेत. त्यांच्या सल्ल्यावरूनच या वावीस मार्चवाल्या निदर्शकांचा वंदोबस्त करण्यासाठी पोलिसांनी हस्तक्षेप केला; व परिस्थिती चिघळत गेली अशी वस्तुस्थिती आहे. कम्युनिस्ट विद्यार्थीसंघटनांचे प्रमुख व कम्युनिस्ट वृत्त-पत्रे आपल्या अनुयायांना या वावीस मार्चवाल्यांपासून लांब राहण्याचे आदेश वारं-वार देत होते हेही ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

'ऑक्सिडेंट' नावाची उजव्या गटाची विद्यार्थी संघटनाही नांतरमध्ये अस्तित्वात होती व या ऑक्सिडेंटवाल्यांच्या आणि वावीस मार्चवाल्यांच्या मधूनमधून चकमकीही झडत असत. मे महिन्याच्या दोन तारखेला वावीस मार्चवाल्यांनी 'साम्राज्यवाद विरोध दिन' साजरा केला. परिस्थिती थोडीशी तंग झाली. कॉलेज अधिकाऱ्यांनी विद्यार्थ्यांना विश्वासात घेऊन वातावरण शांत करण्याएवजी सूडवुद्धीने कॉलेजच वंद करण्याचा निर्णय घेतला. परीक्षा जवळ आल्या होत्या. विद्यार्थ्यांचा वर्षाचा प्रश्न होता. अशा मोक्याच्या वेळी कॉलेज अधिकाऱ्यांनी आपली कोंडी करून आपल्याला शरण आणण्याचे ठरविले आहे अशी भावना विद्यार्थ्यांत बळावली व ते खवळले. दुसऱ्या दिवशी, तीन मेला कॉलेज आवारात अधिकाऱ्यांचा निषेध करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची सभा झाली. सभा संपून विद्यार्थी शांतपणे परतत असतानाच आवारात पोलीस घुसले आणि त्यांनी बडवाबडवीला व धरपकडीला सुरुवात केली. आवारात पोलीस बोलविण्याचा निर्णय कॉलेज अधिकाऱ्यांनी शिक्षणमंत्र्यांच्या सल्ल्याने घेतला होता असे म्हणतात.

तशी फ्रान्सच्या शिक्षणसंस्थांमधून असंतोषाची दारू फार पूर्वीपासून ठासून भरलेली होती. नेपोलियनच्या काळापासून चालत आलेल्या या पद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा हवी अशी मागणी सतत केली जात होती. इतर पाश्चिमात्य देशांच्या मानाने, फ्रान्स-मधल्या फारच कमी विद्यार्थीसंख्येला पदवीपरीक्षेपर्यंत शिक्षण घेण्याची संधी लाभत होती. परीक्षा फार कडक घेतल्या जात. संस्थेच्या मानाने प्राध्यापक कमी, जागा कमी, अभ्यासक्रम जुनापुराणा, सरकारची जाचक वंधने, नोकरशाहीचा वरचवशा अशा अनेक तक्रारी होत्या. विद्यार्थ्यांचा विकास साधणारी ही ज्ञानमंदिरे नसून त्यांची मने मारणारे हे कैदखाने आहेत अशी टीका सर्रास होत होती. या दारूच्या कोठारावर ठिणगी पडण्याचाच काय तो अवकाश होता, ते पेट घेणार हे उघड होते. ही ठिणगी तीन मे या दिवशी पडली आणि धडाड्यूमला सर्वत्र सुरुवात झाली. संघटना नाही, निश्चित योजना नाहीत, प्रस्थापित डाव्या-उजव्या कोणत्याच नेतृत्वाचा पाठिंबा नाही-तरी डंनी दि रेडचा आगलावा पंथ आता चोहीकडे भराभर

फैलावू लागला. चौकाचौकात, गावोगाव डॅनी गर्जत होता—‘अखेरचा! भांडवलशहा सुळावर चढला पाहिजे. त्याबरोवरच अखेरच्या नोकरशाहीची आतडी लोंबकळताना दिसली पाहिजेत. त्याशिवाय मानवजात सुखी होणार नाही.’ ‘मागे वळून पाहू नका, जुने जग कोसळत आहे.’ ‘रस्ते रोखून धरा. सोडू नका’ आणि खरोखरच सहस्रावधी विद्यार्थी रस्ते रोखून धरीत होते, हटत नव्हते, पोलिसांशी दोन हात करू लागले होते, शिक्षणसंस्थांवर चालून जात होते, वाहनांची मोडतोड करीत होते, वॉम्बस फेकीत होते, आणि कायदा धाव्यावर वसवून लाखालाखांच्या मिरवणुका-मोर्चे काढीत होते.

पॅरिसमध्ये व्हिएटनामच्या वाटाघाटींची तयारी पूर्ण झाली होती. अमेरिकन व व्हिएटकांग शिष्टमंडळांना विद्यार्थी-उठावाचा उपसर्ग पोचू नये म्हणून वाटाघाटींच्या स्थानाकडे जाणाऱ्या सर्व वाटा पोलिसांनी रोखून धरल्या होत्या. तरी एक विद्यार्थी-मोर्चा तिकडे निघुलाच. सेन नदीच्या एका पुलावर पोलिसांनी तो अडवला. विद्यार्थी पांगण्याएवजी तटबंद्या रचून त्यांच्या आड दडले व त्यांनी ‘खुनी द गॅलचे हस्तक’ म्हणून पोलिसांवरच हल्ला चढवायला सुरुवात केली. फूटपाठ-वरचे दगड उपसून, झाडे तोडून, वाहने अडवून विद्यार्थ्यांनी या तटबंद्या रस्त्यात उभ्या केल्या व त्याआडून पोलिसांशी आपले प्रतिकारयुद्ध जारी ठेवले. लॅटिन क्वार्ट्स विभागात रात्ररात्र या चकमकी चालू राहिल्या. ऐनवेळी या तटबंद्या रचण्याचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना कोणी दिले? तोडमोडीला लागणारे साहित्य कुठून जमा झाले? विद्यार्थ्यांची मानसिक तयारी केव्हा झाली? रुमाल आडवे धरून विद्यार्थी अश्रु-धुरापासून स्वतःचा बचाव करून घेत, काहींनी शिरस्त्राणे, ढाली यांचाही वापर केला, हे सारे त्यांना कोणी पुरवले? जखमी विद्यार्थ्यांना नागरिकच आपल्या घरात घेऊन उपचार करीत होते, पोलिसांचे लक्ष जाऊ नये म्हणून कोवळीकोवळी मुले आडोशाला लपून आपल्या जखमावर आपणच गुपचूप इलाज करीत होती.

पाच-सातशे विद्यार्थी जेव्हा जखमी होऊन इस्पितळात पडले, घराघरात शिरून जेव्हा पोलिसांनी अत्याचार केले, रेडक्रॉसासारख्या संघटनेला जेव्हा विद्यार्थ्यांच्या शुश्रूपेला व मदतीला जाण्यास सरकारतके बंदी करण्यात आली, तेव्हा संतापाची तीव्र लाट सा-या देशभर उसळली आणि शिक्षणसंस्था धडाधड बंद पडू लागल्या. काहींवर तर विद्यार्थ्यांनी आपला अंमलच सुरु केला. देशातील तेवीस विद्यापीठांवर विद्यार्थ्यांचा तावा होता, इतर अनेक विद्यापीठांनी सर्व सरकारी बंधने झुगारून आपली स्वायत्तता उद्घोषित केली होती. शिक्षक-प्राध्यापक वर्ग आता उघडउघड विद्यार्थ्यविरोवर मिरवणूक-मोर्च्यात, निर्दर्शनात सहभागी होऊ लागला होता. विद्यार्थ्यांच्या ताब्यात आलेल्या विद्यापीठातून, कॉलेजातून नव्या शिक्षणक्रमाविषयी, नव्या समाजव्यवस्थेसंबंधी घनघोर चर्चा झडू लागल्या. विद्यार्थी-कामगार

यांचे संबंध, विद्यापीठांचे समाजातील स्थान, संस्कृती आणि भांडवलशाही—अशा गंभीर विषयांवरही ही खबळलेली मुळे रात्ररात्र जागून विचारविनिमय करीत होती. जिने पॉल सार्ट्सारखे लेखक, मोनोडसारखे नोवल पारितोषिक विजेते कधी स्वतः उपस्थित राहून, कधी पत्रके प्रसिद्ध करून या विद्यार्थीना ‘आगे बढो’ म्हणून सांगत. सोरबोन विद्यापीठाच्या सभागृहात, उसळणाऱ्या विद्यार्थी-श्रोत्यांच्या सभेत भाषण करणाना सार्व ‘डॅनी दि रेड’ ला उद्देशून म्हणाले होते—‘तुझ्यातून असे काही वाहेर फेकले गेले आहे की, ते झपाटून टाकणारे आहे, आश्चर्य करायला लावणारे आहे. जे जे म्हणून आज या समाजव्यवस्थेत मान्यता पावलेले आहे ते ते तुझ्यातील ‘त्या’ मुळे झुगारले जात आहे. शक्यतेच्या मर्यादा तुझ्यामुळे विस्तारत आहेत. हे अर्धवट सोडू नकोस’...

□

संघटित पक्षाचे आणि त्यांच्या नेत्यांचे डोळे आता हळूहळू उघडत होते पोलिसांच्या अत्याचारामुळे सर्वसामान्य फेंच नागरीक विद्यार्थीना सहानुभूती दाखविण्यासाठी आमुसला होता. आता जागलो नाही तर ‘क्रांती’ची आपली बस चुकेल, आपल्याला वाजूस फेकून ही लोकगंगा कदाचित् पुढे उसळत निघून जाईल या भयाने आता सगळेच पक्ष, सगळथा संघटना—डाव्या, अतिडाव्या, अधल्या-मधल्या—अह-महमिकेने पुढे सरसावल्या. १३ मेला पॅरीस शहरातून पाच लाखांचा प्रचंड मोर्चा निघाला. त्यात हे सगळे पक्ष, सर्व संघटना सामील झाल्या होत्या. यात मेंडेस फान्स होते, मिटेरेंड होते, वॉल्डेंक रोचेट होते, काही गॉल्वादीही होते. पण गाजत गर्जत होते, डरकाळच्या फोडीत चालले होते विशी-पंचविशितले नवे चित्ते, नवे छावे. चाळीस चाळीसच्या रांगात, हातात काळे, लाल, दुरंगी, तिरंगी-सर्व प्रकारचे झेंडे नाचवीत, International हे प्रसिद्ध क्रांतिगीत गातगात, मुठी फेकीत, ‘गॉल चालते व्हा, म्युझियममध्ये वसा’ अशा घोषणा देत ही अक्राळविक्राळ लोकगंगा जेव्हा पॅरीसच्या राजपथावरून फेसाळत-फुसाटत धावू लागली तेव्हा दोनशे वर्षा-पूर्वीच्या फेंच राज्यक्रांतीच्या दिवसांची जाणत्यांना आठवण झाल्याशिवाय राहिली नाही. कुठल्याच जुन्या साच्यात ही क्रांती, हा उठाव बसू शकत नव्हता, कुठल्याच क्रांतिशास्त्राचा याला आधार सापडत नव्हता. सारेच नवे, सारेच उन्मादक-‘Youngest, most dynamic’—‘अत्यंत जोषपूर्ण अत्यंत वेगवान’ अशी या मोर्चाची वृत्तपत्रांतून वर्णने झळकली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रथमच पॅरीस शहराला असा चैतन्याचा स्पर्श होत होता. पाच लाखांचा मोर्चा पाच तास सतत वहात होता, एकही पोलीस वंदोवस्तासाठी ठेवला गेला नव्हता, तरीही अनुचित प्रकार घडला नाही याची सर्व निरीक्षकांनी आवर्जून नोंद केली आहे.

□

तीन मेला सुरु झालेल्या आंदोलनाचे पहिले विद्यार्थीपर्व कामगारांनी व सर्व-सामान्य जनतेने असे पुढे झेलत नेले—आणि हे असेच पुढे पुढे गेले तर आवरता आवरणे कठीण होईल, म्हणून राज्यकर्त्यांनी नमते वेण्याचे ठरविले. आपले परदेशदौरे अर्धवट सोडून पंतप्रधान पांपेदू, अध्यक्ष द गॉल पॅरीसमध्ये वाटाघाटीं-साठी दाखल झाले. 'डॅनी दि रेड' जर्मनीमध्ये हृष्पार केला गेला होता, तो जंगलातून वाट काढीत, आपले लाल केस काळेभोर करून, पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन फान्समध्ये उगवला, तरी त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. शिक्षणमंत्र्यांनी राजीनामा दिला, बंद करण्यात आलेली कॉलेजे, विद्यापीठे पुन्हा सुरु करण्याची तयारी दाखविण्यात आली, अटक झालेल्या विद्यार्थ्यांची बिनशत सुटका झाली, 'वाटाघाटींसाठी या' असे कामगारसंघटनांना आवाहन केले गेले. तरी वणवा भडकायचा तो भडकलाच. विद्यापीठे बंद पडली, तसे आता कारखाने बंद पडू लागले. पहिली काढी ओढली नांतिस (Nantes) येथील दोन हजार कामगारांनी. पोलिसांनी आत प्रवेश करू नये म्हणून त्यांनी कारखान्याची प्रवेशद्वारे वेल्डिंग करून पवकी बंद करून टाकली. व्यवस्थापकाला ओलीस म्हणून कोंडून ठेवले. कामगारांची मागणी अर्थात पगारवाढीची. पाठोपाठ सरकारी मालकीचा! रेनॉल्ट हा मोटार कारखानासमूह थंडावला—कामगारसंख्या दहा हजार! As Renault goes, working class go—'रेनॉल्ट पुढे कामगार मागे' अशी या कारखानासमूहाची स्थाती आहे. भराभर हे लोण इतरत्र पसरले. कुठे कुठे कामगारांनी कारखानेच ताब्यात घेतले. रेल्वे, बसवाहतूक थंडावली. विमानांची घरघर थांबली, बंदरावरची धावपळ संपली. शस्त्रास्त्रनिर्मितीचे कारखानेही संपात सामील झाले. एकूण दोन कोटी कामगारसंख्येपैकी जवळजवळ निम्मी संख्या संपावर होती. बँकांचे व्यवहार आम्बळे. परदेशी बँकांवर ताण पडला. अपंगावर, वृद्धांवर उपासमारीची पाळी आली. पेट्रोलचा तुटवडा जाणवू लागला. रस्तोरस्ती कचन्याचे ढीग मजल्यांवढे उंच चढले. शेतकरीही मागे राहिला नाही—रस्त्यात ट्रॅक्टर्स उभे करून त्याने ठिक-ठिकाणी वाहतुकीस अडयळे निर्माण करून ठेवले. शिक्षणसंघटनांनी पाठिंबा व्यक्त केला—शाळा बंद पडल्या. पॅरीसच्या 'नाईट क्लब्स' चे रंगही वितल्ले—आम्ही अंगप्रत्यंगप्रदर्दशन करणार नाही, असे त्या नतिकांनी जाहीर केले. कलावंत, चित्रकार सारेच या वावटळीत ओढले गेले—नाट्य चित्रपटगृहे ओस पडली. सरकारी मालकीचे बाराशे आसनांचे 'ओडियन' थिएटर तर विद्यार्थ्यांच्या ताब्यातच होते व तेथे विद्यार्थीचर्चांचा आणि वादसभांचा आखाडा चोबीस तास घुमत होत. विषय: 'समृद्धीची भूल' किंवा असेच दुसरे कोणतेतरी.

कामगार-किसान-शिक्षक-कलावंतांच्या असहकारामुळे साच्या फान्सच्या नाड्या अशा आवळल्या गेल्या असल्या आणि गॉल सरकारला नाक मुठीत धरून वाटा-

घाटींच्या मेजावर यावे लागले असले तरी विद्यार्थी आपली आघाडी सोडायला काही तथार नव्हते.

—लिअॉन्स येथे एका पोलीस कमिशनरच्या अंगावर दगडाने भरलेला ट्रक घालून विद्यार्थ्यांनी त्याला ठार केला.

—भांडवलशाहीचे प्रतीक असलेल्या पैरीसच्या शेअर वाजारावर हल्ला चढवून विद्यार्थ्यांनी तेथे जाळपोळ केली.

—फेंच सेनेटरवर वांव्स फेकले.

—कामगारवगांते साथ द्यावी म्हणून विद्यार्थ्यांच्या झुंडी काही कारखान्यांपर्यंत चालत गेल्या.

कामगारांनी साथ दिली; पण फार सावधपणे. ‘आमच्यात लुडबुड करू नका’ अशा काही ठिकाणी कामगारांकडून विद्यार्थ्यांना कानपिचक्याही मिळाल्या. ‘अती जहाल विद्यार्थीचिळवळींपासून दूर रहा’ असे कामगारनेत्यांकडून आदेशही सुटले. ‘स्टॅलीनचे संघीसाधू बगलवच्चे’ हा घरचा आहेर विद्यार्थ्यांनीही इमानेइतवारे कामगारनेत्यांपर्यंत पोचविला.

अहोरात्र मंत्रिमंडळाच्या वैठका चालू होत्या. कामगार नेते आणि पांपेडू मंत्रिमंडळ यांच्या वाटाधाटी संपतच नव्हत्या. पंचवीस मेला अखेरीस उभयपक्षी मान्य झालेली तडजोड कामगारांच्या गळी उतरविण्यासाठी सी. जी. टी. या प्रचंड कम्युनिस्ट संघटनेचे नेते जाँज सेगू विलिनकोर्ट येथील रेनॉल्ट कारखान्याकडे धावले. पण कामगार नमायला तथार नव्हते. संघाकाळच्या पन्नास हजारांच्या विद्यार्थी-कामगारांच्या संयुक्त सभेत ‘द गॉल चालते व्हा’ बरोवर ‘सेगू चालते व्हा, विश्वासधात करू नका’ अशा धोषणा दुमदुमल्या तेव्हा सगळ्यांचीच डोकी गरगरायला लागली. दहा लाख सभासदसंख्या असलेल्या कामगार संघटनेच्या नेत्याची यावेळची ही अवस्था पाहून एक समाजवादी विचाराचा स्तंभलेखक आपल्या समाजवादी विचार-सरणीच्या साप्ताहिकात लिहितो, ‘It was a most pathetic sight, most pathetic—ते दृश्य फार केविलवाणे होते, फार केविलवाणे.’ विद्यार्थ्यांना काय हवे ते कामगारांना कळत नव्हते, कामगारनेते कामगारांना समजू शकत नव्हते, द गॉलची राजवट तर सान्या फेंच जनतेपासून दूर दूर गेली होती. इकडे कम्युनिस्ट कामगारसंघटनेचा चिटणीस राजीनामा देत होता. तिकडे द गॉलच्या मंत्रिमंडळातील काही मंत्री बाहेर पडत होते. या गदारोळात सगळेच उलथेपालथे होत होते, जवळचे समजले जाणारे दुरावत होते. दूर वाटणाऱ्यात अचानक जवळीक निर्माण होत होती.

अखेरचा रामबाण सत्याला स्मरून सुटला. 'पक्षपाती वार्ता आम्ही प्रसारित करणार नाही,' असे सरकारी मालकीच्या रेडिओ-टेलिव्हिजन कर्मचाऱ्यांनी जाहीर केल्यामुळे द गाँल सरकारची प्रचार आघाडीच कोसळली. चुकीचा मथळा देऊ देण्यास कामगार-कर्मचाऱ्यांनी हरकत घेतली म्हणून पॅरेसचे सर्वाधिक खपाचे 'ला पॅरिशिअन लिवरे' हे प्रभातदैनिक प्रसिद्ध होऊ शकले नाही. 'आमच्या सदसद्विवेक बुद्धीला क्लेप होतील असे कृत्य करण्याची पाळी आमच्यावर येऊ देऊ नका,' असे पोलीस संघटनांनी शासनाला कळविल्यावर तर ही केवळ विद्यार्थ्यांची, कामगारांची, एखाद्या पक्षाची चळवळ नसून समग्र फेंच जनतेचा हा नैतिक उद्रेक आहे, कुठली तरी खोल मानवी व्यथा येथे चित्कारून उठली आहे, बन्याच काळ कोंडल्या, दडपल्या गेलेल्या भावनांना ही वाट सापडली आहे, एका राजवटीची ही केवळ मृत्युघंटा नसून पश्चिमेने प्रमाण मानलेली मूल्येच येथे उन्मळून पडत आहेत, हे स्पष्ट झाले. फान्सपूर्वी पश्चिम जर्मनीत हे घडले. फान्सपाठोपाठ सेनमध्ये हे घडले. स्वित्जर्लंड, डेन्मार्क, इटली, ब्राझील, अमेरिका, जपान, इंग्लिश, पोलंड, झेकोस्लो-व्हाकिया—कुठे ही लाट उसळायची राहिली आहे !

या लाटेचा अर्थ काय हे समजून घेण्यासाठी आम्ही सगळे बेडेकरांच्या गच्छीवर दोन तास चर्चा करीत होतो. विद्यार्थी सांगत होते : 'आम्हाला भांडवलशाही नको, कम्युनिझम हवा,' असा या लाटेचा आवाज आहे.

मी म्हणत होतो : 'डॅनी दि रेड' ज्याला गुरुस्थानी मानतो त्याची शिकवण वेगळी आहे. मार्क्युर्जचे सांगणे आहे—'To-day individuals are dominated and manipulated by big institutions of Government and business. Man has the obligation to oppose them'—'आज व्यक्ती ही प्रचंड संघटनांच्या हत्तेवाहुले बनली आहे. संघटनांचे व्यक्तिजीवनावरील हे आक्रमण थोपविणे प्रत्येक मनुष्यमात्राचे कर्तव्य आहे.'

डॅनी आणि त्याचे जगभरचे साथी हे कर्तव्य तर बजावीत नसतील ?

कम्युन्स आणि ग्रामराज्ये

‘फान्समधील घटनांची भारतात पुनरावृत्ती होणार नाही’ असे कॅंग्रेस महासभितीच्या अधिवेशनात अस्वस्थचित्त सभासदांना मोरारजीभाई देसाई छातीठोकपणे सांगत आहेत.

‘राज्यकर्त्यानी येथील असंतोषाची, वैकल्याची दखल घेतली नाही, तर पॅरीस काही दूर नाही,’ असा कॅंग्रेड मिरजकर यांचा एका जाहीर सभेतील इशारा आहे.

दि. के. बेडेकरांच्या गच्चीवर, आणखी एका संघ्याकाळी मी आणि काही मार्क्सवादी विद्यार्थी, पॅरीसमध्ये नेमके घडले तरी काय याचा कसून शोध घेण्याचा पुन्हा एकदा मनःपूर्वक प्रयत्न करीत आहोत.

‘विद्यार्थ्यांनी दंगली केल्या, कामगारांनी संप पुकारले, यापेक्षा फान्समध्ये यावेळी एक वेगळी घटना बन्याच प्रमाणात घडलेली दिसते, ती कोणती?’ मी विद्यार्थ्यांना खोदून खोदून हा प्रश्न विचारीत आहे.

बन्याच वेळानंतर, एक अगदीच कोवळ्या वयाचा तरुण मला सांगत आहे, ‘कम्युन्स! फान्समधील विद्यार्थ्यांनी आणि कामगारांनी यावेळी बन्याच ठिकाणी ‘कम्युन्स’ स्थापन केलेली आहेत.’

मला हवे ते उत्तर मिळते. माझा पुढचा प्रश्न असतो—

‘कम्युन्स’चा अर्थ काय?’

मला चटकन उत्तर मिळतं—‘सर्व समाईक मालकीचं.’

‘एवढाच ‘कम्युन्स’ चा अर्थ असेल तर अशी ‘कम्युन्स’ आपल्याकडे ही सर्वोदयवाद्यांनी पूर्वी स्थापन केलेली आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील काही गावातून अशी व्यवस्था आजही आहे. खाणे-पिणे-रहाणे सर्व सामायिक कोणाची मालकी कशावरच नाही. मग ही सर्वोदयाची ‘ग्रामराज्ये’ आणि पॅरीसची ‘कम्युन्स’ यात काही साम्य तुम्हाला आढळते का?’ मी.

‘मुळीच नाही. सर्वोदयाचे विचार अगदी जुनाट आहेत. ग्रामराज्ये म्हणजे औद्योगिक क्रांतीपूर्वीची जुनी व्यवस्था टिकवून धरण्याची दुबळी घडपड आहे.’ विद्यार्थी.

‘चीनमध्ये औद्योगिक क्रांती पूर्णत्वाला पोचली नसताना व साम्यवादी क्रांती खूप दूर असतानाच माओने ‘कम्युन्स’चा प्रयोग केला.’ मी.

‘चीनमध्ये भांडवलशाहीचा नाश केल्यानंतर हे प्रयोग माओने केले म्हणून ते यशस्वी ठरले. विनोबारप्रणीत ग्रामराज्ये म्हणजे कावळचाच्या छत्र्या वाटतात. त्या टिकणाऱ्या नाहीत.’ विद्यार्थी.

‘चीनमध्ये माओलाही कम्युन्सचा प्रयोग थांबवावा लागला असे माझ्या वाचनात आलेले आहे आणि पॅरीसमध्ये स्थापन झालेली ही कम्युन्स तरी किती दिवस टिकणार आहेत अशी तुमची कल्पना आहे? अशी कम्युन्स शंभर वर्षांपूर्वीही पॅरीसमध्ये स्थापन झाली होती व काही दिवसात ती कोलमडूनही पडली होती. तरीही मार्क्स-लेनिन यांना या ‘कम्युन्स’चे विलक्षण आकर्षण वाटत होते. किंवडुना ‘कम्युनिज्म’ हे ध्येय म्हणून युरोपात पुढे आले ते अशा तुरळकपणे उगवलेल्या कावळांच्या छत्र्यांमुळे, हेही आपण विसरता कामा नये. ध्येय म्हणून कम्युनिज्ममचा शोध मार्क्सने लावलेला नाही. हा शब्द, हे स्वप्न मार्क्सपूर्व-कालीन आहे. मार्क्सने हे स्वप्न कम्युन्सच्या अपयशी व तुरळक प्रयोगातूनच उचलले आणि ते सत्यसृष्टीत उत्तरवण्याचा मार्ग मात्र नवा सांगितला—शास्त्रीय समाजवाद. तेव्हा आपल्याकडील ग्रामराज्ये तुरळक, अपयशी व जुनी म्हणून टाकाऊ का ठरावीत?’ मी.

‘मार्क्सने जसा खाजगी मालकीहक्काचे विसर्जन हा कम्युनिज्मकडे जाण्याचा मार्ग सांगितला तसे विनोबांचे सांगणे कुठे आहे?’ विद्यार्थी.

‘सब भूमी गोपाल की’ या विनोबांच्या घोषणेचा अर्थ काय? घोषणा देऊनच विनोब थांबले नाहीत, त्यांनी भूदान—ग्रामदानाचा मार्गही दाखवून दिला.’ मी.

‘भूदान—ग्रामदान तर साफ फसले आहे. टाकाऊ जमिनी जमीनमालकांनी विनोबांना ‘दान’ म्हणून दिल्या आणि त्यांची फसवणूक केली.’ विद्यार्थी.

‘हे व्यावहारिक अपयश झाले. आपण तात्त्विक बाजूचा विचार करीत आहोत. विनोबांचा ‘दान’ या शब्दाचा अर्थ ‘संविभागः’, समान वाटप असा आहे. ‘कम्युन्स’ कोसळली; भूदान, ग्रामदान, ग्रामराज्ये ही कोसळण्यासाठी आहेत असे समजू. प्रश्न आहे तात्त्विक सारखेपणाचा.’ मी.

‘कम्युन्स’ आणि ‘भूदान—ग्रामदान—ग्रामराज्ये’ यात काही सारखेपणा असेलही पण तो फार थोडा व दुर्लक्षणीय आहे.’ विद्यार्थी.

‘डाव्या पक्षांनी या चळवळीकडे लक्ष पुरविले असते तर तो तसा ‘थोडा’ व ‘दुर्लक्षणीय’ राहिला नसता, असे नाही का तुम्हाला वाटत? माओने एके

ठिकाणी म्हटले आहे की, भूमीचा प्रश्न सुटल्याशिवाय हिंदुस्थानचे—सर्वं च मागास लेल्या देशांचे—कुठलेच प्रश्न सुटू शकणार नाहीत. विनोबांनी हा मूलभूत भूमिप्रश्न हाती घेतला. भूमिहीनांच्या प्रश्नांकडे सान्या देशाचे लक्ष वेधले, खान्या अथवी भारतीय मजूरचळवळीचा पाया घातला. कारण आजही वर्षातून सहा महिने अर्धपोटी आणि वर्षभर अर्धवस्त्र असणारा आपल्याकडील आदिवासी—हरिजन—भूमिहीन हाच मजूरसमाजाचा खरा तळ आहे आणि तो विनोबांनी ढवळून काढला आहे. दहा-बारा वर्षांपूर्वीच्या तेलंगण लढ्याने आणि कालपरवाच्या नक्षलबारी उठावाने तरी यापेक्षा अधिक काय साधले आहे? हे दोन्ही उठाव व्यावहारिक अथवी तर पूर्ण फसलेलेच आहेत. तरीही भूमिहीनांचे लढे म्हणून माकर्सवादी त्याकडे पाहतात. तसेच विनोबांच्या आंदोलनाकडे पाहिले गेले असते तर येथल्या परिस्थितीशी मिळता-जुळता असा एखादा नवा पर्याय पुढे येण्याची शक्यता होती.' मी.

'भूदान प्रयोग यशस्वी ठरला असता तर माकर्सवाद्यांना आनंद वाटला असता. पण तरीही तो उचलून धरून यशस्वी करावा असे त्याचे मोल अजूनही पटत नाही.' विद्यार्थी.

कोणाला त्याचे मोल पटो, न पटो मला मात्र फान्समधील कम्युन्सच्या प्रेरणा आणि आपल्याकडील गांधी-विनोबांच्या ग्रामराज्यप्रेरणा यामध्ये समानतेचे एक सूत्र सारखे जाणवत आहे. 'समाईक मालकी' ही आज फान्समध्ये उगवलेल्या व काही दिवसातच मावळणाऱ्या 'कम्युन्स' मागील प्रेरणा आहे असे मला वाटत नाही. तशी समाईक मालकीची व्यवस्था तर इस्ताईलमध्ये 'किबुत्स'च्या रूपाने आजही अस्तित्वात आहे व तिये ती चांगली स्थिरपदही झालेली आहे. फान्समध्ये विद्यार्थ्यांनी व कामगारांनी स्थापन केलेली 'कम्युन्स' ही समाईक मालकीच्या तत्वापेक्षाही स्वयंशासनाचा आग्रह व्यक्त करण्यासाठी स्थापन केली असावीत, असे मला वाटते. 'आमच्या जीवनावर परिणाम करणारे निर्णय आजच्या समाजव्यवस्थेत आम्हाला न कळत, आमच्यापासून फार दूर असणाऱ्या व्यक्तींकडून व यंत्रणेकडून घेतले जात आहेत. ही निर्णयव्यवस्था त्यामुळे आम्हाला परकी व निर्जीव वाटत आहे. या निर्णयव्यवस्थेत आमचाही काही वाटा, काही सहभाग असल्याशिवाय आम्हाला ती आपलीशी व जिवंत वाटणार नाही,' ही तेथील विद्यार्थीवर्गाची व्यथा आहे. यासाठी विद्यार्थ्यांनी केवळ दंगली माजवून स्वस्थ न रहाता शिक्षणसंस्थांतून आपला कारभार सुरु केला, कामगारांनी संपाच्या पलीकडे जाऊन कारखान्यांची यंत्रणा ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. हे खाजगी मालकीच्या कारखान्यातही घडले. फान्स-जर्मनी या भांडवलशाही देशात जशी ही प्रवृत्ती उफाळून वर आली तशीच ती युगोस्लाविह्या, ज्ञेकोस्लोन्हाकिया या कम्युनिस्ट देशातही व्यक्त झाली.

आपण एका निर्जीव अजस्त्र यंत्रणेचे गुलाम बनलो आहोत अशी ही सार्वत्रिक अगतिकता होती आणि 'कम्युन्स' हा या अगतिकतेचा विधायक उद्रेक होता. हुक्मशाहीमध्ये—मग ती डावी असो की उजवी असो— ही अगतिकतेची, परके-पणाची भावना पराकोटीला पोचते, म्हणून तेथील उद्रेकांचे स्वरूपही जहाल रहते. परंतु लोकशाही देशातही सर्वसामान्य नागरिकाला हा स्वयंशासनाचा प्रत्यय येईनासा झाला असल्याने तेथील जनतेत अराजकाचे आकर्षण वाढीस लागले आहे. फ्रान्समधील उठावाच्या कितीतरी अगोदर इंग्लंडमधील विचारवंत 'लोकशाहीचा साचा बदला, नाहीतर ती टिकणार नाही', असे प्रतिपादन करू लागले होते. आजच्या मजूर मंत्रिमंडळातील एक मंत्री, प्रख्यात मजूर नेते वेजवुड वेन यांनी शासनकर्ते, शासनव्यवस्था आणि जनता यांच्यामधील दुरावा हेच फ्रान्समधील उद्रेकाचे कारण आहे असे सांगून इंग्लंडमध्येही लोकशाही व्यवस्थेत काही मूलगामी बदल केले नाहीत, सर्वसामान्य नागरिकाला त्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या असणाऱ्या निर्णयात सहभागी होण्याची संधी आपण प्राप्त करून दिली नाही, तर परिस्थिती असुरक्षित आहे असा आपल्या सहकाऱ्यांना जाहीर इशारा दिला आहे. अमेरिकेतील परिस्थिती तर याहीपेक्षा असुरक्षित आहे. 'Wanted : Relevance and Involvement—' (संदर्भ हवा, नाते हवे) अशी तिकडची मागणी आहे. मॅन-हॅटनचे प्रसिद्ध कोलंबिया विद्यापीठ नुकतेच काही काळ विद्यार्थ्यांच्या ताब्यात होते.

लोकशाहीच्या माहेरघरात हे धक्के जाणवत असताना आपल्या नकली लोकशाही-तले मोरारजीसारखे नेते जेव्हा 'तसे काही हिंदुस्थानात घडणार नाही' म्हणत डोळचावर कातडे ओढून घेतात, तेव्हा या मनःशांतीचे कौतुक वाटल्यावाचून रहात नाही.

आणि मिरजकर जेव्हा आपल्या राज्यकर्त्याना पॅरीसचे इशारे देतात तेव्हा आपली क्रांतीही किती नकली आणि अनुकरणग्रस्त आहे याचा नकळत ते एक पुरावा देऊन जातात, असेही जाणवल्यावाचून रहात नाही.

स्वयंशासनाचा आग्रह हा तर आपल्याकडील ग्रामराज्यकल्पनेचा मुख्य आशय नाही का?

जून १९६८

अन्नपरावलंबनानंतर कृषीपरावलंबन

रशियाने पाकिस्तानाला शस्त्रास्त्रमदत केल्यामुळे देशभर पुन्हा एकदा वायफळ संतापाची व वांझोटचा निषेधाची एक जोरदार लाट उसळून गेली.

सर्व क्षेत्रात स्वावलंबी होणे हाच यावर एकमेव उपाय आहे यावावतही पुन्हा एकदा सर्वांचे एकमत व्यक्त झाले.

हा चक्रनेमिक्रम आता सर्वांच्या अंगवळणी पडलेला आहे.

अमेरिकेकडून ५१ साली अन्नधान्य आयात करण्याचा प्रसंग असो, पाकिस्तानला अमेरिकेकडून शस्त्रास्त्रांची मदत मिळाण्याची ५३ मधील घटना असो, ६२ मधील चीनचे आक्रमण असो वा ६५ मधील रशिया-अमेरिका यांच्या संयुक्त दडपणामुळे अर्धवट सोडावे लागलेले भारत-पाक युद्ध असो, अपमानाच्या जाणीवेने काही काळ कासावीस व्हायचे, फारतर थोडी आरडाओरड करायची, एकदा स्वावलंबनाचा जप, आणि जाग येऊनही पुन्हा झोप असा आपला गेल्या वीस वर्षांतला नित्यक्रम आहे.

खरोखरच आपल्याला स्वावलंबन हवे आहे का ?

शस्त्रास्त्रनिर्मिती, उद्योगधंदे या क्षेत्रातील स्वावलंबन हा लंबाचा पल्ला आहे म्हणून तृती सोडून देऊ. निकडीचा, प्राथमिक गरजेचा अन्नाचा प्रश्न आपण कसा सोडवीत आहोत ? तीन वर्षांत, म्हणजे १९७१ मध्ये परकी अन्नमदत बंद, ही आपली नवी घोषणा आहे. एकतर ही घोषणा आपली नाही. वॉर्ल्डनेच ती आपल्याला लादलेली आहे. तीन वर्षांनंतर अमेरिकन धान्याची किमत आपल्याला डॉलरमध्ये मोजावी लागणार आहे. स्वर्गातून कुवेर जरी खाली उतरला तरी चालू परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील आपली तूट भरून निघेल, आपल्याजवळ डॉलर साठील ही शक्यता मुळीच नाही. मग डॉलर नाही म्हणून अन्नधान्यायायात बंद केली, करावी लागली या नामुद्दीपेक्षा, आपणहून ती बंद करीत आहोत हा आभास निर्माण करणे श्रेयस्कर नाही का ?

तीन वर्षांनंतर जर अमेरिकन गहू वगैरे बंद होणार असेल तर आपले देशांतर्गत अन्नधान्योत्पादन झटपट वाढविणे हे ओघाने आलेच ! यासाठी आता खते व खत-

कारखाने आयात करण्याचे नवे पर्व सुरु होत आहे. वास्तविक तज्जांनी आता हे स्पष्ट केलेले आहे की, आपली अन्नतूट, आपले दुष्काळ यांचा संबंध कमी उत्पादनाशी असलाच तर तो थोडा आहे. मुख्य दोष आहे तो वाटपव्यवस्थेचा. विषम हितसंबंधाचा. जमीनवाटपासंबंधी कायदे केले, अंमलबजावणी झाली नाही. शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा केला, मूठभर सधन वागायतदारांपलीकडे तो पोचलाच नाही नवे कालवे खणले, जमीन वाजारी पिकांकडे गेली. सक्तीची धान्यवसूली यशस्वी होत नाही. झाली तर वसुलीचे धान्य साठवायला गुदामे तयार नाहीत. वहातूक निष्काळजीपणे सुरुच आहे. हे आपले जुनाट प्रकृतीदोष आहेत आणि यावर आघात करण्याचे आपण ठरवीत नाही तोवर उत्पादन किती ही वाढले तरी आपले परावलंबन कमी होण्याची शक्यता नाही. परदेशातून खते आणि खतकारखाने आयात करून येथे 'हरितक्रांती' होईल, हरितक्रांतीची तिकिटेही काढता येतील; पण दहा-पाच वर्षांतच ही क्रांती परकीयांनी गिळकूत केल्याच्या भयाण वस्तुस्थितीला आपल्याला तोंड द्यावे लागेल. आज परकीय मदतीच्या 'धी' वर ताव मारणे सोपे आहे. उद्या 'बडगा' दिसल्याशिवाय रहाणार नाही. जमिनीला लागलेली खतांची भूक भागवता भागवता नाकी नऊ येतील; अन्नासाठी गेली वीस वर्षे गेला नाही एवढा अमाप पैसा परदेशी घालवावा लागेल. आपली शेती आणि शेतकरी परदेशी यंत्रतंत्राच्या 'प्रगतिशील' गुलामगिरीत कायमचा जखडला जाईल. एकीकडून रशिया आपल्याला ट्रॅक्टर्स पुरवील—मग यापूर्वी खरीदलेले ट्रॅक्टर्स निरुपयोगी म्हणून गंजत पडलेले आहेत याकडे आपण दुर्लक्ष करू. दुसरीकडून अमेरिका आपल्यावर खते आणि खत कारखाने यांचा मारा करील. खरेदीसाठी पैसे नसतील तर कर्जाची सोयही करून देईल. कारण एवढी प्रचंड बाजारपेठ हाताची जाऊ द्यायला अमेरिका हा काही केवळ एक मानवतावादी देश नाही. ट्रॅक्टर्स आणि खतांच्या मागोमाग शीतगृहे येतील, फवारे मारण्यासाठी विमाने येतील, पाणी पुरवठाचासाठी कारंजीही येतील, आपले कोवळे व हुशार तरुण कमी पगारावर तिकडे रावत रहातील, तिकडचे भारी 'तज्ज' आपल्याकडे येऊन विद्यापीठात मार्गदर्शन करतील, विद्यापीठे काढूनही देतील. अन्नपरावलंबापेक्षा हे कृषीपरावलंबन धोक्याचे आहे. शत्रू ओसरीवर होता. यापुढे तो माजधरात ठाण मांडणार आहे. तीन वर्षांत या मार्गने अन्नस्वावलंबी होण्यासाठी तीस वर्षे गुलामगिरीची किंमत आपण मोजणार आहोत काय? शासनाने हे ठरविलेले दिसते. ज्या वेगाने परकीय मदतीचे, कर्जाचे नवे नवे करार होत आहेत, मंत्र्यांची—अधिकाऱ्यांची अशा करारांवर सह्या करतानाची हसरी छायाचित्रे प्रसिद्ध होत आहेत, त्यावरून यात काही धोका आहे असे शासनाला वाटतच नसावे, किंवा शासनाचा काही इलाजच चालत नसावा, परकीयांची दडपणेच जबरदस्त असावीत हे उघड आहे. महाराष्ट्रातच पहा ना! कृषी विद्यापीठाच्या जागेवावतचे वाद संपण्यापूर्वीच दहा-पाच अमेरिकन तज्जांची टोळी

हजर ! आपलेही काही विद्वान संशोधनासाठी तिकडे दाखल झालेले आहेत यावरून हे विद्यापीठ, त्यातून शिक्षण घेऊन वाहेर पडणारे पदवीधर, शिक्षक, संशोधक, शेतीतज्ज्ञ कुठल्या शेतीशास्त्राचा प्रसार करतील, या शास्त्राचा व संशोधनाचा लाभ कुणाला होत राहील याचा अंदाज वांधणे कठीण नाही. आपला मुख्य प्रश्न कोरडवाहू शेतीचा. ती कसणाऱ्या लहान शेतकऱ्याचा. या शेतकऱ्याकडे व त्याच्या जमिनीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे आपला अन्न प्रश्न विकट झाला. ही वस्तु-स्थिती सर्वमान्य असतानाही महाराष्ट्रातले हे कृषी विद्यापीठ बागायत भागातच का निघत आहे ? शास्त्रीय कसोट्या हे एक बुजगावणे आहे. शास्त्रालाही एक सामाजिक-राजकीय संदर्भ आहे. अमेरिकेला-रशियाला किवा आपल्याला मदत देणाऱ्या प्रगत औद्योगिक राष्ट्रांना आपल्या बागायत भागाशीच कर्तव्य आहे-ही या जागेच्या निर्णयामागील एकमेव सावकारी कसोटी आहे. आपल्या कोरडवाहू शेतीचा, लहान शेतकऱ्याचा मूलभूत प्रश्न सुटला, त्यासाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक पुनर्घटनेला आपण प्रवृत्त झालो तर मदत देणाऱ्या सावकारी राष्ट्रांचे हितसंबंध येथे सुरक्षित रहाणार नाहीत, फोफावणार नाहीत. आपण स्वावलंबी होऊ, समर्थ होऊ. हे आपल्या मदतकर्त्यांना कसे परवडणार ? यासाठी एकच डाव पुन्हा पुन्हा खेळूनही चालत नाही. अन्न मदत फार बोचू लागली म्हणता ! खते ध्या. खते हवीत मुख्यतः खात्रीशीर पाणीपुरवठा असलेल्या बागायत भागासाठी. म्हणजे धरणे आली, कालवे आले. हे कालवे, ही धरणे यंत्रसामग्री-शिवाय कशी पूर्ण होणार ? ही यंत्रसामग्रीही पुढेपुढे आपल्याकडची चालत नाही. वाहेऱुन मागवायची म्हणजे पैसा हवा. त्यासाठी पुन्हा कर्जे, पुन्हा परकीय मदत. असे हे चक्र आहे आणि ते सतत फिरण्यासाठी विद्यापीठही आहे. इंग्रजांना इथे येऊन राज्य करावे लागले. आता मास्को-वॉशिंग्टनवाल्यांना तेवढेही श्रम घेण्याची आवश्यकता वाटत नाही. औद्योगिक क्षेत्रात वस्तान केव्हाच नीट वसलेले आहे. सहयोग-सहकार्य या गोंडस नावाखाली परकीय हितसंबंधांनी येथे भवकम पायरोवा केलेला आहे. सरकारी क्षेत्रात रशियाने केला, खाजगी क्षेत्रात अमेरिकेने केला. दडपणे दोन्हीकडून सुरु आहेत. शेतीक्षेत्र या दडपणांपासून इतके दिवस दूर रहात होते. आता यावरही टाच येत आहे. मूठभर औद्योगिक देशी-विदेशी मक्तेदारांच्या पंक्तीला तितकेच मूठभर ग्रामीण मिरासदार 'बहुजनसमाजाचे प्रतिनिधी' म्हणून चिकटू पहात आहेत. यालाच आम्ही नवे नाव दिले आहे- 'हरितकांती.' वास्तविक अन्नपरावलंबनापेक्षाही धोकेबाज ठरणारे हे कृषीपरावलंबन आहे. आपल्या सर्व स्वावलंबी आर्थिक नियोजनाचा या प्रक्रियेमुळे धुव्वा उडत आहे. विकासाच्या नावाखाली सामाजिक-सांस्कृतिक पारतंत्र्याचे व विषमतेचे एक जवरदस्त घड्यंत्र आपल्याला ग्रासू पहात आहे. एका मऊसत मोहजालाचे आवरण त्याभोवती सफाईने लपेटले जात आहे. कांचनमृगाचे रूप धारण करून आलेल्या या मारीचाला आम्ही

कोणीच ओळखायला तयार नाही. सारेच हट्ट धरून वसलो आहोत, 'मज आणून द्या तो हरिण अयोध्यानाथा !' आणि अयोध्यानाथ हरीण आणून देतीलही; पण त्यासाठी हट्ट धरणारी सीता त्यावेळी आथ्रमात असणार की नाही, हा खरा प्रश्न आहे.

अॅगस्ट १९६८

सिंधुपुग्रांनो !

गेल्या आँगस्टमधील गोष्ट आहे. शिर्डीला सर्वोदय समेलन होते. जयप्रकाश नारायण यांचा तीन दिवस मुक्काम होता. या समेलनाच्या निमित्ताने जमणाऱ्या सर्वोदय कार्यक्तर्यांशी व विशेषत: जयप्रकाशजींशी 'अन्नस्वतंत्रता' या विषयावर चर्चा करावी या उद्देशाने मीही शिर्डीला गेलो होतो. अण्णासाहेब सहस्रबुढे, आर. के. पाटील, ठाकुरदास वंग वगैरे सर्वोदय प्रमुखांशी वेगवेगळी चर्चा करून झालेली होती. एक कार्यक्रम मी त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत होतो. विशेषत: आर. के. पाटील यांचा होकार येण्यास खूपच प्रयत्न करावे लागले. शेवटची भेट अर्थातच जयप्रकाशजींशी ठरलेली होती. नुकतेच एरंडोलला महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेलेले गोविंदराव शिंदे आणि मी सकाळी आठच्या सुमारास जयप्रकाशजींच्या मुक्कामावर पोचलो. पाच-दहा मिनिटांत जयप्रकाशजी बाहेर आलेच. मी त्यांना श्रीकैलास ते सिंधुसागर संचलन कार्यक्रमाची माहिती दिली, पुढला विचार सांगितला. गोविंदराव हे संभाषणात अधूनमधून भाग घेत होतेच. मध्येच एकदा जयप्रकाशजी आत जाऊन काही कागदपत्र घेऊन बाहेर आले. ऐन दुष्काळाच्या खार्हित विहार सापडला असतानाही परदेशी अन्नधान्य आणू नये. मिशनच्यांना वाव देऊ नये, अशी भूमिका त्यांनी जाहीरपणे घेतलेली होती. त्यासंबंधीची ती पत्रके होती. कुणीही या पत्रकांची दखल घेतली नाही, अशी त्यांची तकार होती. पी. एल. ४८० चा विषयही निधाला. दिल्ली सरंकार यावावत स्वतःहून काहीही करणार नाही, असा त्यांचा ठाम समज होता. अन्नस्वतंत्रता, स्वावर्लंबन ही तर सर्वोदयाची आद्य प्रेरणा आहे; यावावत सर्वोदयी संघटनांनी काही हालचाल का करू नये या माझ्या प्रश्नावर त्यांनी, 'विहारदान कार्यक्रमावर सध्या आमचे सर्व लक्ष केंद्रीत झालेले आहे. पण कुणी आंदोलन चालू केले तर आमचा पाठिंवा राहील,' असे उत्तर दिले माझ्या डोळचांसमोर असलेली आंदोलनाची कल्पना मी त्यांना सांगितली. गोदी-कामगारांनी ठराविक मुदतीनंतर मदत म्हणून येणारे धान्य बंदरात उत्तरवून घेण्यास नकार द्यावा. गोदीकामगारांचे असहकार आंदोलन. मला कल्पनाही नव्हती की, जयप्रकाशजी ही कल्पना इतक्या चटकन् उचलून धरतील. पण त्यांनी ती उचलली खरी. मी त्यांना विनंती केली

की, मुंबईला येऊन त्यांनी एखाद्या जाहीर सभेत गोदी-कामगारांना हे आवाहन करावे. गांधी जन्मशताब्दी-२ ऑक्टोबर १९६९-ही अखेरची मुद्रत असावी. जयप्रकाशजींची यालाही तयारी होती. इतकेच नाही तर जाँर्ज, एस. एम. वर्गेरेना सांगून हे आवाहन प्रत्यक्षात उत्तरविण्याची शक्यताही त्यांनी बोलून दाखविली. जाहीर सभेचा थोडाफार तपशीलही ठरला. इतक्यात अणासाहेब सहस्रवुद्धे, दा. न. शिखरे वगैरे मंडळी भेटीसाठी आत आली व हा विषय अर्धवटच राहिला.

वास्तविक पत्रव्यवहाराने मी हा विषय पुरा करू शकलो असतो. पण अधिक विचार करता त्यातील एक अपूर्णता माझी मलाच जाणवत होती. समजा, गोदीकामगारांनी परदेशी धान्य उत्तरवृत्त घेण्यास नकार दिला ! सरकार थोडेच हे सहन करणार ? काहीतरी कारवाई होणारच. कोणाचे पगार कापले जातील, तात्पुरत्या कामगारांना कदाचित पुन्हा कामावर घेतले जाणार नाही, खटले होतील, नोकरीवर काहीतरी परिणाम होईल. दिल्लीची आजची अवस्था पाहता असे काही कडक उपाय योजले जातील ही शक्यता कमी असली तरी अगदीच डोळचाआडही करता येत नाही. मग प्रश्न असा की, कामगारांना 'हे सहन करण्याची तयारी ठेवा,' असे सांगण्याचा नैतिक अधिकार इतरांना केव्हा पोचू शकतो ? कामगारांच्या वरोवरीने इतरांनीही अशी तयारी ठेवल्यानंतर ! जो न्याय कामगारांना, तोच त्यांना 'अमुक अमुक करा' असे सांगण्यांयांनाही लागू पडला पाहिजे. अशी नैतिक समपातळी निर्माण ज्ञात्यशिवाय मला तरी पुढे जावेसे वाटले नाही. म्हणून जयप्रकाशजींची पत्रव्यवहार होऊ शकला नाही. आता मी स्वीकारलेल्या करवंदी पर्यायामुळे ही अडचण दूर होईल व पुन्हा या विषयाला चालना मिळेल असे वाटते.

मी प्राप्तीकर भरला नाही म्हणजे जी कारवाई सरकार गोदी कामगारांनी असहकार पुकारल्यावर त्यांच्यावर करू शकते ती माझ्यावरही, वेगळचा कारणास्तव का होईना, करू शकेल. जप्ती येईल, काही शिक्षा होईल, ही भोगण्याची आज तयारी हवी. तरच उद्या कामगारांना सांगता येईल, 'मित्रांनो, आपल्या हाती विनाक'रण आलेला भिकेचा वाडगा फेकून देणे तुम्हाला सहज शक्य आहे. जगभर यामुळे आपली बदनामी होत आहे. पदोपदी यामुळे आपल्याला मान खाली घालावी लागत आहे. एका नव्या स्वरूपाच्या गुलामगिरीचे पाशाही आपल्याभोवती आवल्ले जात आहेत. जगातील साम्राज्यसत्ता वेगवेगळचा स्वरूपात आपल्या पायात अडकवीत असलेल्या घृंखला झुगाऱून देणे हे प्रत्येकाचे करंब्य आहे. दिल्ली हे करंब्य आज करीत नाही. सत्तास्पर्धेच्या राजकारणात ती दंग आहे, करारमदारांच्या जाळचामुळे तिचे स्वातंत्र्यच मर्यादित होत आहे की काय, अशी शंका आहे. म्हणून

ग्रा....७

आपणच आपल्याला शक्य ती हालचाल करू. एकमेकांचे मित्र म्हणून, देशाचे समान नागरिक म्हणून, आपण हा निर्णय घेऊ शकतो. अशा स्वतंत्र लोकनिर्णयाला लोक-नीतीच्या विकासात फार मोलाचे स्थान आहे. लोकांचा स्वायत्तभाव दृढ करणारा हा क्रांतिकारक निर्णय आपण घेऊ आणि होणाऱ्या परिणामांना वरोवरीनेच तोंड देऊ.

सिधुपुत्रांनो ! चला.....

अगस्ट १९६९

जाग !

माणूस जेव्हा जागा होतो तेव्हा गवत कापण्याची मजुरी रोज चार आण्यांवरून दोन रुपयांवर जाते.

सावकाराची मारहाण थांवते. मालकाचे न ऐकणाऱ्या एखाद्या नाठाळ मजुराला कोळशाच्या जळत्या भट्टीत ढकलून जिवंत जाळण्याचे राक्षसी अत्याचार थांवतात. माणूस जेव्हा जागा होतो तेव्हा वारल्यांच्या मूळीबाळी, स्त्रिया ही आपलीच माल-मत्ता समजण्याचे धाडस सावकार करेनासा होतो.

जेमतेम कमरेला फडके गुंडाळणारा आदिवासी शट-पैंटीत दिसू लागतो. स्त्रियाही - साडी वरोवर चोळी-काचोळी वापरू लागतात.

कवचित एखाद्या झोपडीत घडचाळ दिसते.

ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू-तळासरी या वारली आदिवासी भागात माणसाला आलेली ही जाग तेथे जाऊनच पाहण्यासारखी आहे. 'आज आम्ही येथे काही राष्ट्रसेवेचे काम करतो. काही ठिकाणी रस्ते झालेले आहेत. वाहने, एस. टी. येऊ-जाऊ शक्तात. पण पंचवीस वर्षांपूर्वी पायी हिडणेदेखील मुश्कील होते. त्या काळात गोदाराणी येथे आली, वारल्यांना तिने जागे केले, अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारले. ही काम-गिरी अलौकिक होती. अद्यापही तिच्या लाल बावटच्याचा प्रभाव येथे जवरदस्त आहे. लाल महालच म्हणतात या भागाल'—एका हिंदुत्ववादी कार्यकर्त्याचि हे विचार पहिल्या दिवशीच्या मुक्कामातच मला ऐकायल मिळाले. आचार्य भिसे, नारगोळकर पतिपत्नी या सर्वोदयी सेवकांचे परिश्रमही खूप आहेत. परंतु अन्यायाविरुद्ध झगडा देऊन माणूसकीच्या प्राथमिक हक्कांचे माप आदिवासी वारली समाजाच्या पदरात टाकणे—या महत्कृत्यातील सिंहाचा वाटा लाल बावटचाकडे जातो—त्यातल्या त्यात शामराव व गोदावरी परुळेकर पतिपत्नीकडे—हे कटूर विरोधकही नाकारू शकत नाहीत.

हा भाग पाहण्याची ओढ तशी कॉलेजमध्ये आसल्यापासून होती. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांच्या अभ्यास-मंडळाच्या बैठकीत हा विषय एकदा डॉक्टरांनी निवडला होता. त्या

मुमारासच 'गोदाराणी' ही कादंवरी प्रसिद्ध ज्ञाली होती. लेखक हडप असावेत. तिच्या आधारे डॉक्टरांनी वारल्यांची भयानक दुःस्थिती फार प्रभावीपणे आम्हा विद्यार्थ्यांसमोर उभी केली. गोदाराणी हे नाव प्रथम तेव्हाच कानी पडले. वैठकी-नंतर नेहमी काही खाण्याचा कार्यक्रम असे. मला इतके आजही आठवते की, त्या दिवशी पुढे आलेली सावुदाण्याच्या खिचडीची वशी आम्हा सर्वानाच त्या वारल्यांची फार कूर थट्टा वाटून गेली होती. वशा संपल्या पण अपराधी भावनेची टोचणी कायम राहिली. कानांनी ऐकले, कानांनी सोडून दिले. हातापायात काही संचारलेच नाही. स्मृतीचा एक वारीकसा ठिपका मात्र तलाशी कुठेतरी दडून राहिलेला होता.

पुढे सहज शक्य असतानाही या राणीला मी कधी भेटलो नाही, तिच्या राज्यात कधी डोकावलो नाही. गेल्या वर्षी मात्र ती फार आजारी आहे असे कळले. तेव्हा समाचाराला म्हणून गेलो. दरम्यान प्रकृती खूपच सुधारलेली होती. मग बोलणे वाढले, गप्पा रंगल्या, चर्चेतून मतभेदाचे व मतैक्याचे मुद्दे स्पष्ट होत गेले. वृद्ध असली तरी राणी अद्याप खचलेली वाटत नव्हती. या वयात, या अवस्थेतही, शब्दाशब्दात आत्मविश्वास ठासून भरलेला होता. ध्येयवादाचा एकही पीळ सुटलेला नव्हता. स्वरातील धार जराही बोथटलेली नव्हती. मध्येच थोडा मिशनाच्यांचा विषय निघाला होता. ठाणे जिल्ह्यात हे संकट वरेच आहे. राणी उसळून म्हणाली होती— 'आमचे हात काही केली खायला गेलेले नाहीत. त्यांनी फार गडवड केली तर चोवीस तासांत त्यांना चंबूगवाळचासकट फेकून देऊ.' यावेळी राणीच्या क्षीण हाताची पाच बोटे एखाद्या पात्यासारखी पदराआडून वाहेर चमकत आली होती. सावरकरांची बोटे यापेक्षा अधिक नाजूक, निमुळती व गोरीपान होती. संभाषणात ती अशीच वीजेसारखी चमकून जात. त्यांची आठवण या राणीच्या बोटांनी मला यावेळी करून दिलेली होती. क्रांतीच्या दाहातून तावून मुलाखून निघालेली एक सतेज, रसरशीत मूर्ती खूप काळानंतर मी पहात होतो. शेकडो कार्यकर्त्यांनी मी आजवर भेटलेलो असेन. ध्येयसिद्धी दुरावल्याने बहुतेकजण निराशेने कोमेजलेले दिसले. कोणी स्पष्टपणे आपली निराशा शब्दातून व्यक्त करतो, कोणी आध्यात्मिक परिभाषेचे अवगुंठन चढवून ती लपवू पाहतो. तसे पाहिले तर राणीच्या राज्याला खिडार पडावे, निष्ठेला तडे जावेत असे खूपच काही गेल्या पंचवीस वर्षांत जगात आणि भारतात घडलेले आहे. पण राणीची लाल निशाणावरील श्रद्धा अढळ आहे. ना. म. जोशांपासून दलित सेवेचे व्रत तिने उचलले. शेकडो संस्थातून विविध प्रकारची दलितोद्धाराची कामे केली. शेवटी कम्युनिझनमिशिवाय तरणोपाय नाही या विचारावर ती येऊन ठेपली. हे वादली वारे पिझन, पंचवीस वर्षांपूर्वी ही वाधीण जेव्हा डहाणू-उंवरगावच्या जंगलात झेपावली, तेव्हा, त्या कडेकपाच्यातून हिंडताना, एखाद्या पाडचावर विसावताना, सावज दिसताच डरकाली फोडताना, गुहेत लपून

रहाताना, अंगावर चालून जाताना, घायाळ झाल्यावर चडफडताना ती कशी दिसली असेल ? नंतर बराच वेळ हे दृश्य कल्पनेने मी डोळचासमोर आणीत होतो. राणीच्या जोडीदाराचे—शामराव परुळेकर यांचे—काही वर्षांपूर्वी निधन झाले. उभयतांच्या आठवणीचे एक पुस्तक प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे. त्याचे नाव जाहिरातीत वाचले तेव्हाच मी जरा चपापलो होतो—माणूस जेव्हा जागा होतो ! लाल घणाघाताखाली हे प्राजक्तपुष्प कसे काय उमलले ?

कैनाडचा डोंगर हाकेच्या अंतरावर पहुडलेला होता. एका पाडचावर माझी आजची वस्ती होती. उद्या जो डोंगर साद घालील, जे गाव खुणावेल तिकडे जायचे होते. नाहीच कुणी हाक मारली तर सरळ घरी परतायचे होते. आजची वस्ती तर सोयिस्कर होती. मधून मधून गप्पा, प्रश्नोत्तर, झोप, वाचन असा संथ क्रम सुरु होता. आसपासची शेतीची कामे दुपारनंतर चालू झालेली दिसली नाहीत, म्हणून सहज चौकशी केली. 'मंडळी सगळी आज आशागडच्या सभेला गेलेली आहेत' असे कळले. डहाणूपासून पाच-सहा मैलांवरचे आशागड हे एक मध्यम आकाराचे आदिवासी गाव. जेवणाची मुटी न घेता काम लवकरच संपवून किवा अर्धवट सोडून शेतावरील सर्व स्त्री-पुरुष मजूर आशागडला सभेसाठी धावल्याचे पाहून माझे कुत्थर्हल जागे झाले. थोडी विचारपूस केली. तर कळले की, सभा लाल बावटचाची असली तर न जाऊन येथे चालतच नाही. दमदाटी होते. मारहाण केली जाते. मजुरी बंद पडते. या छळवादाला तोंड देण्यावेक्षा सर्वसामान्य माणूस म्हणतो—सभा परवडली. मग इकडे शेतीचे कितीही नुकसान होऊ वे.

एखादा तंटा उपस्थित होतो. लाल बावटा तेथे असला तर हिरव्या गर्द वागाच्या वागा सुकवल्या जातात; पण कामाला एकाही माणसाची हात लावण्याची हिमत होत नाही. कोणी लावलाच तर त्याची गठडी वळली गेलीच. रात्री-अपरात्री त्याच्या झोपडीवर जमावाचा हल्ला होईल, ती कदाचित् जाळूनही टाकली जाईल, हात-पाय बांधून मारपीट होईल, कोंवडी-बकरे वगैरे त्या कुटुंबाजवळ जे असेल ते हिसकले जाईल—ग्रामीण दहशतीची सर्व तंत्रे लाल बावटचाच्या नावावर उपयोगात आणली जातील.

पण सावकाराकडील जमीन कमी झाली का ? जी जमीन कुळांकडे आली ती तरी कुळे नीट कसतात का ? त्याचा सारा सरकारला किंवा सावकाराला भरतात का ? सरकारी योजनांचा फायदा कुळांना मिळतो का ?

सकाळच्या वाटचालीत मध्येच एक प्रचंड वाग लागली होती. सहज तीन-चारजे एकरांचा मल्ला असावा. विजेचे खांव, तारेचे कुंपण दिसले—त्यावरून आत विहिरी, पंप्स

वर्गैरे जामानिमा भरपूर असला पाहिजे. गोठचात जनावरे पंधरा-बीस तरी दिसत होती. शिवाय मोटारसायकल, स्कूटर, व्यवस्थित बांधलेला पक्क्या विटांचा बंगला यावरून कुळ मोठे असावे हे सहज लक्षात येत होते. या ठिकाणापासून जवळच कम्युनिस्टांचे एक 'स्टॉर्म सेंटर' पूर्वी होते अशी माहिती नंतर मला मिळाली. या स्टॉर्म सेंटरचा प्रभाव गोरगरिबांवर दहशत वसविण्यापलीकडे काही नसावा? मी जी वाग पहात होतो तिच्या मालकाचे तर म्हणे पक्ष-कार्यकर्त्यांशी घनिष्ठ संबंधच आहेत. हप्ते अधून मधून पोचवले जातात, निधींना वेळोवेळी देणग्या दिल्या जातात, बंगल्यावर पक्षसदस्यांची उठण्यावसण्याची, उतरण्याची सोयही होत रहाते. या व्यव-हाराला तात्विक मुलाम्हाही चढविण्यात येतो. 'आज या चोरांचे घ्यायला काय हरकत आहे? उच्चा सत्ता हाती आल्यावर यांच्याकडून सर्वकाही काढून घ्यायचेच आहे.' तत्त्व आणि व्यवहार यातील भयानक विसंगती अशा तऱ्हेने साधली जाते.

वहुतेक सावकारांकडे जमिनी पूर्विमाणेच आहेत. कुळकायद्यामुळे म्हणावा असा फरक पडलेला नाही. सरकारी मालकीच्या जंगलजमिनीवरील अतिक्रमणांचे प्रमाण त्यामानाने वरेच मोठे आहे; पण आदिवासींच्या ताव्यात आलेल्या अशा दोन-दोन, चार-चार एकर जमिनींच्या मशागतीवावत मात्र लाल वावटच्याचा प्रचार उलट सुरु असतो.

मी पहात होतो, विहिरी खणण्यावावत सर्वसामान्य आदिवासी शेतकऱ्यात येथे उत्साह किती आहे? एका शेतीतज्जाशी आदल्याच दिवशी या विषयावर चर्चा झालेली होती. माझ्या आणि त्यांच्या विचाराचा खटका यावावत वरोवर जमत होता. दिंडोशीचे आवा करमरकर. दुधात येंवभरही पाणी न मिसळता डेअरीचा धंदा मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी करून दाखविणारा मला भेटलेला पहिला माणूस! एक पैचीही लाच न देता यांच्या दुधाच्या ट्रक्स लांबवर पळत असतात. पारगावसारख्या पुणे जिल्ह्यातील दुष्काळी भागात व दिंडोशीच्या भरपूर पावसाच्या जमिनीत यांचे शास्त्रोक्त शेतीचे प्रयोग नेहमी चालू असतात. मुंवईच्या गोरेगाव उपनगर विभागात समाजवादी पक्षाचे आवा जुने कार्यकर्त्यांही होते. अलीकडे आवांचा एकूणच पक्ष-पळतीवरचा विश्वास उडालेला आहे, म्हणून फारसे ते कुठे चळवळीत दिसत नाहीत. युवकक्षेत्राविषयी मात्र त्यांना आजही आस्था आहे. या क्षेत्राला काही विधायक वळण लावावे यासाठी त्यांची धडपड सुरु आहे. 'साधने'त त्यांचा एक लेख अलीकडे असिद्ध झाला होता— 'भायल्या मंगलची हाक.' मी तो वाचला होता. बोरिवली तालुक्यातील मागाठणे गावचा भायल्या एक आदिवासी शेतकरी. त्याच्या शेतात विहिरी खणण्याचा कार्यक्रम गोरेगाव येथील उत्क्रांती दलासमोर आवांनी ठेवला होता. इतरांनाही त्या कार्यक्रमात सहभागी होण्याचे या लेखात आवाहन केलेले होते. या लेखाच्या अनुरोधाने दिंडोशीला जाऊन मी त्यांच्याशी चर्चा केली,

माझ्या सुप्याचा अनुभव सांगितला, भायल्या मंगलच्या शेतात जाऊन आवांनी योजलेली विहिरीची जागा नजरेखालून घातली.

पाण्याची निश्चित जागा ठरविण्याची खात्रीलायक सोय आपल्याकडे नाही. अपेक्षित पाणी लागले नाही तर खर्च-मेहनत सारे वाया जाते. सुप्याला मुरुवातीला असेच घडले. पंचवीस-तीस फूट खण्डल्यावर जेवढे पाणी लागेल असे वाटले होते, पाणी पहाणान्याने सांगितले होते, त्यापेक्षा ते कमी लागले. सर्वांनी हातपाय गाळले. पहिला पावसाळा उलटला. विहिरीचा खड्डा पावसाच्या पाण्याने खूप भरला. दिवाळी-च्या आसपास पिकासाठी एक पाऊस लागत होता, तो पडला नाही. हातीतोंडी आलेले पीक सुकून चालले. यापूर्वी अनेक वर्षे ते असेच वाळून जात असे; पण यंदा नवीन खण्लेल्या विहिरीतील साठलेल्या पाण्याचा आधार होता. मंडळींनी इंजिने लावून पाणी खेचले व एरव्ही वाळून गेले असते ते पीक वाचवले. गेली दोन वर्षे या साठवणीच्या पाण्याचा अशा मोक्याच्या वेळी उपयोग होत आहे. शंभर टक्के नाही तरी पन्नास-साठ टक्के श्रम आणि पैसा त्यामुळे सार्थकी लागलेला आहे.

शंभर टक्के यशासाठी हा विहीर-कम-खड्डा प्रयोग हमखास पावसाळी भागात हाती घेतला जावा ही आवांची सूचना होती. पाणी लागले तर बांधकामाचा खर्च करून विहीर पूर्ण करायची. नाही लागले तर साठवणीचा खड्डा म्हणून उपयोग आहेच. ठाणे-कुलाबा-रत्नागिरी हे आपल्याकडील हमखास पावसाचे जिल्हे. या जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांसमोर मोठचा प्रमाणावर हा कार्यक्रम ठेवण्यासारखा आहे. श्रमाचे तंत्र लवकर आत्मसात होऊ शकणारे. उत्पादनवाढीला निश्चित हातभार. खर्चही बेताचा. आवांच्या घरी आदल्या रात्री हाच विषय चर्चेला होता. प्रा. गोपाळ राणे व उत्कांती दलाचे काही कार्यकर्ते हजर होतेच. भायल्या मंगलच्या शेतातील विहीर या दृष्टीने नाताळाच्या सुटीत पुरी करण्याचे ठरले.

आणि मी चर्चेचे निष्कर्ष अधिक बारकाईने तपासून पहाण्यासाठी तसाच पुढे ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू-तलासरी भागात – गोदाराणीच्या लाल महालात शिरले.

तेथे पाहतो तो लाल बावटच्याचे प्रचारयंत्र नेमक्या उलट दिशेने फिरत आहे असे कानावर आले.

सुपे येथील कामात आणखी एक दोष होता. ते मदतभावनेने सुरु झालेले होते. १९६८ साली महाराष्ट्रात मोठचा प्रमाणावर दुष्काळ पडला होता. शासनाप्रमाणेच विविध सामाजिक संस्थांनीही दुष्काळनिवारण कार्यात भाग घेतलेला होता. सुपे हा नेहमीचाच दुष्काळी भाग. रत्नलाल भंडारी सारखा प्रामाणिक व तळमळीचा कार्यकर्ता येथील दैनंदिन कामाची जबाबदारी उचलण्यास तयार होता

म्हणून 'माणूस प्रतिष्ठान'चे काम येथे सुरु करण्यात आले. परंतु कामामागील भूमिकेचा व्यवस्थित प्रचार अगाड झाला नाही. धर्मार्थ काम अशीच कामावरच्या मजुरांची, ज्या छोटचा शेतकऱ्याच्या शेतात विहीर खणली जात होती त्याची व ज्या आसपासच्या दोन-चार शेतकऱ्यांना विहिरीचे पाणी दिले जाणार होते त्यांची भावना होऊन वसली. काम चालू झाल्यावर, ज्यांची खूप शेतीवाढी आहे व पैसांही ज्यांच्याजवळ कमी नाही, अशांनीही नवीन विहिरींसाठी हात पसरला. हा एक चीड आणणारा अनुभव होता. मजुरीत वाढ व्हावी अशा मागण्या मजुरांकडून वरचेवर पुढे येत होत्याच. मालकही जादा मजुरी जिकडे मिळेल तिकडे अधूनमधून जात होता. सामुदायिक पुरुषार्थाची भावना निर्माण होऊ शकली नाही. स्वावलंबी होण्याची घडपड चाल झाली नाही. भंडारी होते तोवर कामामागील हा विचार निदान सांगितला तरी जात होता. पुढे उद्योगानिमित्त त्यांनीही स्थलांतर केले. त्यामुळे विहीर जरी कायम राहिली व तिचे पाणी जरी वापरले गेले तरी तिच्या मागील विचार, भावना पुसली गेली. नुकतेच भंडारी तिकडे गेले होते. त्यांनी पत्रातून वस्तुस्थिती कळवली आहे. आपल्या सर्वंत्र ग्रामीण भागावर सध्या भिकांच्या रोगाची साथ कठी पसरत आहे याचे मोठे विदारक चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. भंडारींनी पत्रात लिहिले होते—

सुप्याला एका छोटेसे काम सुरु करताना केवडचा मोठचा आशा उराशी वाळगत्या होत्या. गेल्या दोन वर्षात देशाचे राजकीय, सामाजिक चित्र बदलले आहे. एक फसवे मृगजळ सर्वंत्र पसरत चालले आहे. मधल्या काळात खूप पाणी वाढून गेले. अनेकांचे बुरखे फाटले. काहींनी नवे धारण केले. एक गतिमान संघ्रम, भरकटणे, फार तर फरपटणे म्हणा हवे तर, सुरु आहे. माझ्याही जीवनात गाडीने रुळ बदलले आहेत. पण .

शेजारीच पडलेल्या वृत्तपत्रातील मजकुरामुळे मी आज पूर्वीसारखाच अस्वस्थ आहे. कुठेतरी आमच्या स्वाभिमानाला खगास ग्रहण लागले आहे. ते वृत्त म्हणते, त्याचा भावार्थ तरी असा आहे— आम्हाला पी. ए.ल. ४८० चे एखाद्या गुंगी आणणाऱ्या औषधासारखे व्यसन जडले आहे. करारामागून करार आपण करीत आहोत. अमेरिकेतून वस्तू आयात करण्याची आम्हाला सवय जडली आहे. आपण १९६८ च्या डिसेंबरमध्ये एक करार केला. २.३ लाख टन गहू मागविला. दृश्यापेक्षा थोडा लहान करार एप्रिल १९६९ मध्ये केला. वस्तूच्या संख्येतही आता वाढ होऊ लागली आहे. नुकताच आणखी एक करार तीन लाख टन गहू, ४९,००० टन खाद्य तेल आणि १००,००० कापडांच्या गाठी आपण मागवीत आहोत. या सर्व मालाची किमत आहे १४३.६३ कोटी. या सर्वांचा अर्थ एकच आहे. तो म्हणजे अधिक गुलामी. अधिक आर्थिक पारतंत्र.

मुप्याला विहीर काढताना डोळचासमोर एक ध्येय होते. माणसांना स्वतःच्या पायावर उभे राहवयाला शिकवायचे. अन्न स्वतंत्रेतेच्या आंदोलनात कुठेटरी मुहूर्ताची कुदळ टाकायची. या छोटचा प्रतीकांच्या रूपाने, या देशात, निदान शिवरायाची परंपरा मिशीला तूप लावून सांगणाऱ्या महाराष्ट्रात, समर्थ अशा स्वावलंबी स्वातंत्र्याची गुढी उभारावयाची. या इवल्याशा प्रारंभाच्या वेळेपासून या विहीरीचे सुईणपण मी आजीवाईच्या काळजीने केले. आज विहीर तेथेच आहे. विहीरीत पाणीही आहे, मधून मधून शेतीला पाणीही दिले जाते; पण जो माणूस आपण घडवू इच्छित होतो, तो घडलाच नाही. या भागातल्या दुष्काळी परिस्थितीची आम्ही खूप दवंडी पिटली. या सान्याचा परिणाम काय झाला आहे हे आता स्पष्ट शब्दात सांगण्याची वेळ आली आहे.

यामुळे सुपे विभागाला शासनाने दुष्काळात ‘अ’ वर्ग दिला आहे. (दुष्काळी प्रदेशांचीही म्हणे आता ग्रेड ठरविण्यात येते !) देशभर असल्या ठिकाणांचा शोध घेत असलेल्या खिंश्चन मंडळींची गिधाडदृष्टी नेमकी येथेच येऊन पडली. अधिकारारूढ अद्वूरदर्शी नेतृत्वाला यातच आयती संघी चालून आली. फुकट गव्हावर तलावाच्या योजना घाईघाईने सुरु झाल्या. पावसात काही तलाव फुटलेखील. एका गावाला तर (देउळगाव रसाळ) एकाच लहानशा ओढ्यावर तीन तीन तलाव तयार करण्यात आले. त्यामुळे जिल्हा परिषदेने सुरु केलेले लहान लहान प्रकल्प मागे पडले. कामावर हजेरी लावली की गहू आणि तेलाचा रतीब सुरु होतो. पुणे जिल्हा परिषदेचा सुपे गावठाणचा तलाव तर त्यामुळेच गेली तीन वर्षे पूर्ण झाला नाही. गावगळा झालेल्या ‘जी हुजूर’ मंडळीनी मुकादमी पत्करून एक नवीन पकड सगळ्यांवर कायम केली आहे.

आता इथली मंडळी दुष्काळाला भीक घालणार नाहीत. सारा हवाला ‘कासा’ संस्थेच्या शिरावर. या मंडळीनीही आषली नखे हळू हळू वाहेर काढावयास सुरुवात केली आहे. आता संस्थेचा अधिकृत माणूस आल्याशिवाय आठवड्याचा गव्हातेलाचा पगार होत नाही. लवकरच ‘प्रभूची करुणा’ भाकल्याशिवाय ‘पगार’ होणार नाही असे सांगितले जाण्याचा दिवस दूर नाही. आता तर योजनेची ‘लागण’ पुरंदर तालुक्यालाही मोठ्या जाहिरातवाजीसह चालू करण्यात आली आहे. माजगावकर, कदाचित तुम्हाला आश्चर्य वाटेल; पण इथला मजूरदेखील पूर्वी-सारखा अंग मोडून काम करीत नाही. हा अर्धशेतमजूर स्वतःचे शेतही धडपणे कसत नाही. तो म्हणतो, ‘हतं कितीबी काम केलं तर चार पैसं योडंच पदरात पडायच्यात ? सालं, गव्हाच्या तलावाव निस्तं हजेरी दावली की रोज लागू होतुया.’

तुम्ही मागे जेव्हा अन्न स्वतंत्रता संचलनात भाषणे करीत होतात, माणूसमध्ये लिहित होतात, डॉ. दांडेकर माणूसमध्ये लिहित होते, तेव्हा शणभर वाटायचे, हे

सारे बुद्धीला आव्हान आहे. पण आज गावी परत आल्यावर समाजाचे एक भयाण आणि लाचार रूप पहायला मिळत. आता लाचारी हळू हळू रक्तात भिनायला लागली आहे.

परवा एका कार्यकर्त्याशी बोलायचा प्रसंग आला. नुकतीच त्याने टोपी वदलली आहे. पहिल्यापेक्षा स्वारी जरा ऐटवाज वाटत होती. माझ्या कानाला लागून तो सांगत होता, 'साथी, दुसरा इलाजच नव्हता. तिकडे गेले म्हणून तर हा गव्हाचा वंधारा होतोय वधा.'

एक प्रकारची घृणा, शिसारी मला गिळून टाकण्याचा प्रयत्न करीत होती. आणि तो कार्यकर्ता मला आपण आपल्या पूर्वीच्याच राजकीय विचारांवर भक्कम असल्याचे असहाय्य मुद्रेने समजावून सांगत होता.

परवा 'माणूस' च्या विहिरीजवळचा एक शेतकरी मला हाक माऱून सांगत होता—'शेठ, आवंदा हुरडा खाया या. सायवास्नीबी बोलवा.'

: का? आपल्या विहिरीचे पाणी दिलेस वाटते?

: अजून न्हाय. पर आता चावं म्हणतुया.

: विहिरीत पाणी किती आहे?

: पाऊसकाळात वरं होतं. तांब्या कलांडल्यावानी वाटायचं. आता असल परसभर.

: म्हणजे अजून वरेच आहे. एक वेदा येईल की.

: ईल म्हंजे इलच.

: विहिरीतले दगड, गोटे काढलेस?

: लईदी इचार करतुया, पर ह्या भानगडीनी जमतच न्हाय.

: भानगड? कसली रे?

: न्हाय. पोटापायी कुणी कुणी तलावाव जात्यात. आमचं ह्ये असलंच.

हॉटेलातल्या पोराला स्पेशलची ऑर्डर जाते.

मी शून्य चेहन्याने त्याला विचारतो, विहिरीतले गवाळ काढायला किती दिवस लागतील? आठवडाभर?

: अवं येडं का शानं तुमी. दिड दोन दिसांच्या म्होरचं काम न्हाय.

: गवाळ काढल्यावर पाणी किती वाढेल?

: वाढल की अर्धा परस.

: मग ? पुन्हा माझा मख्ख प्रश्न आणि चेहेन्यावर न आवरता येणारा वैताग.

: आता हो माझ्या एकल्यानं व्हनार हाय व्हय ! आता एवढं केलसा, थोडं राह्य-ल्याल.....

पुन्हा एक शिसारी मला गिळण्याचा प्रयत्न करते. मी कसावसा उठतो. तरातरा चालायला लागतो. हॉटेलतल्या चहाच्या कपाजबळ एक जंतू वळवळत असतो. विहिरीतले स्वच्छ, सुंदर जल वाकुल्या दाखवून नाचत असते. तेवढ्यात हॉटेलच्या मागून दोनचार बाया बाजारला येताना दिसतात. मी उगीच्च समोरच्या पर्णहीन बाभळीच्या झाडाकडे पहात उभा रहातो. कुणीतरी विचारते, कवा आलासा ?

: परवाच आलो वहिणी.

माझ्या उत्तराने वहिणी मोकळेपणाने बोलायला लागतात. जवळच्या बाया अवघडून उभ्या असतात. डोळ्यात भोळे कवतिक असते.

: कोकण मानावल्यालं दिसतंया . घराकडं आला न्हाई ? हिरीवर वेढचाला यालच की.

: नाही वहिणी. मला यावसं वाटत नाही. माझे बोलणे त्यांना मुळी 'उमजलं' च नाही.

त्या पुन्हा विचारतात, आमच्यावर रागावला तुमी ?

: नाही हो. पण येऊन काय करू. उगीच विहीर पाडली.

: उगीच का ? जाणारं येणारं वाईच टेकतंया. भाकर तुकडाबी खातंया. तुमास्नी नि साहेबास्नी मोप आसिर्वादि देत्यात पधा.

: अहो, पण ती विहीर धान्याला पाणी देण्यासाठी साहेबांनी काढलीय ना ?

: ते खरं हाय वो. पर ह्येंच्या अकलं दिवा लागल तवा. चांगलं पाणी हाय. जमीन हाय. पर ह्यास्नी हिंडाया हुवं गावातनं. आमची आपली बायकांची म्हत हाय. 'दैव देतं न कर्म नेतं.' चांगलं सौताच्या जमिनीत राबावं, रक्ताचा घाम करावा, कुणाचं फट् म्हणून घेऊ नाई, शिवार फुलवावं. पर समदी उलथल्यात फुकाटच्या गव्हावं.....

असंच आणखी काही रतनलालने आपल्या ३ नोव्हेंबर ६९ च्या पत्रात मला कळ-विलेलं आहे.

पश्चिमेचे, श्रीमंत भांडवलशाही देशांचे, दुसऱ्या गरीव देशांना गुलाम करण्याचे हे गव्हाळी तंत्र. फुकट खायला प्यायला घालून माणूस लुळा पांगळा करून ठेवायचा;

कामाची त्याची प्रवृत्तीच नाहीशी करून टाकायची. दुसऱ्याकडे नोकर म्हणून तर सोडाच, स्वतःच्या शेतावरही रावण्याचा तो हळूहळू कंटाळा करू लागतो. श्री-कैलास ते सिधूसागर अन्नस्वतंत्रता संचलनात जवळजवळ प्रत्येक सभेत भी सांगत असे : पंधरा मिनिटे दिवसाकाठी काम करून पिशवीभर गृह आणि बाटलीभर तेल मिळते म्हणून तुम्ही खुशीत असाल. पण काम संपल्यावर तुमचे हातपायचे गेल्याचे तुम्हाला आढळून येईल. ग्रामीण भागातील वेकारांना काम मिळते म्हणून या योजना आपले पुढारी आणतात. उत्पादनवाढ होते म्हणून विचारवंतही असल्या योजनांचे स्वागत करतात. उत्पादन कदाचित वाढतही असेल. पण उत्पादक संपत्तो. क्रयशक्ती वाढली तरी कार्यशक्तीचा न्हास होतो. मग ऐषारामात किंवा दरिद्रचात लोळत राहणे एवढाच मार्ग उरतो. आपण गरीब होतो म्हणून इंग्रजी राज्य आले नाही. स्वतंत्र कर्तवगारीची आपली घडपड संपलेली होती म्हणून साहेवाला हा देश चटकन गिळता आला. महत्त्व घडपडीला आहे, श्रीमंतीला वा गरिबीला नाही. जे घडपडतात तेच जिवंत असतात, राहू शकतात. वाकीचे मेलेले. फुकटचा गृह खाऊन असे मरू नका. हातपाय हलवलेत तर आहे त्यातूनही खूप काही निर्माण होऊ शकते. मदतीची, सध्याच्या प्राथमिक अवस्थेत तरी मुळीच गरज भासणार नाही. 'चालत्याला शक्ती येई, मार्गंही अन् सापडे' आपल्यालाही एखादा मार्ग सापडल्याशिवाय राहणार नाही. प्रथम स्वतंत्र घडपड मात्र सुरु झाली पाहिजे ...

गोदाराणीच्या लाल टापूतही, डहाणू-तलासरी महालातही श्रमशक्तीचे असे खच्ची-करण चालूच आहे. प्रकार आणि पद्धत फक्त वेगळी. सावकाराकडचे कामाचे माप व्यवस्थित न भरण्याची वृत्ती एकवेळ समजू शकते. पण कुळकायद्यामुळे प्राप्त झालेल्या म्हणा किंवा अतिक्रमणे करून ताब्यात घेतलेल्या जमिनींच्या मशागती-वावत विपरीत लाल प्रचार ही खास चितनीय वाव आहे. गरीब आदिवासीला जमिनी मिळवून देण्यासाठी चळवळींचा आटापिटा. पुढील मशागतीची मात्र उपेक्षा नव्हे तर विरोध व टिंगलटवाळी. 'विहिरी कशासाठी खणायच्या ? पिकवलेली वांगी दलाल-व्यापारी, सावकाराच्या घेशात दोन-चार आणे किलो भावाने धाडण्यासाठीच ना ? यापेक्षा 'त्यांनाच' खणू द्यात विहिरी, करू द्यात जमिनींच्या मशागती. वेळ येताच आपण अशा तयार जमिनी ताब्यात घेऊन टाकू. आताच कशाला ही गढेमेहनत ! सरकारी उंवरठे झिजवा, लाच द्या, कर्जाचा बोजा डोक्यावर घ्या-कशासाठी उपदव्याप ? प्रथम पिलवणूक संपली पाहिजे. यासाठी राज्य बदलले पाहिजे. लाल वावटचाशिवाय हे कोणीही करू शकणार नाही. एकदा जनतेचे राज्य स्थापन झाल्यावर '

उघडे मैदान, तुडुंव जमाव. भोवतालच्या झाडीतून कलत्या सूर्याची किरणे काळज्या पाठीवर कोसळताहेत – ढाळींचा चमचमणारा एक समुद्रच. एखादी फिआट-अँबॅ-सेडर रस्त्यावरून धुराळा उडवीत सुसाटात निघून जाते. जंगलची हवाच मुळात

माणसाला बेभान करणारी. मनाच्या वारूला मोकाट सोडणारी. त्यात ताडीमाडीचा चढलेला कैफ. पसरलेल्या पंखांसारखे समोर दिसणारे लाल निशाण. वृक्ष, आज्ञेची वाट पाहणाऱ्या सेनानायकासारखे खडे. वारा घोगावत असतो. वक्ता गर्जत असतो-पिळवणुकीची जहाल वर्णने. क्रांतीचा जोष. उद्याच्या स्वर्गाची सोनेरी स्वप्ने. वस्स-काय हवे आणखी उत्साह ओसंडायला. हे तप्त रसायन एकदा डोक्यात घुसले की, सहसा त्याचा अंमल उतरतच नाही. कष्ट करून मोठा हो या सांगण्यात फक्त उपदेशाच आहे. त्यामुळे तो कंटाळवाणा, रटाळ ठरतो. समुदायचे समुदाय त्याने उठत-उसळत नाहीत. पण ‘हे समोरचे वाडे-बंगले तुझेच आहेत, तुझ्याच श्रमामुळे या वागा आशा लगडलेल्या आहेत. घे ताब्यात, आण लुटून’ – हे शब्द विलक्षण धुंदी चढविणारे आहेत. काहीही घडवायचे, जोपासायचे, उभारायचे म्हणजे तपश्चर्या हवी. वर्णनुवर्षीचे एकाग्र परिश्रम हवेत. पण इतरांनी उभारलेले, जोपासलेले, घडविलेले केवळ झडप घालून वळकवायचे, लूट म्हणून आपल्या भोगासाठी दडपायचे! यासाठी केवळ हवा एखादा महत्त्वाकांक्षी नायक, एखादे वेहोषी निर्माण करणारे तत्त्वज्ञान! बौद्धांचा अपवाद वगळता, समतेसाठी म्हणून उसळलेल्या आजवर सर्वच चळवळीत हे रसायन वापरले गेलेले आपल्याला आढळून येते. ‘कृष्णन्तो विश्वमार्यम्’ मध्येही हे असंस्कृत आवाहन असले पाहिजे. मध्यपूर्वेत उगवलेला हिरवा चाँद एक शतक पुरे होण्यापूर्वीच थेट स्पेनपर्यंत पश्चिमेकडे फडफडत जातो, यातील रहस्य काय केवळ इस्लामी तत्त्वांची श्रेष्ठता? गळनीचा महंमद हिंदुस्थानात येतो तो लूट गोळा करण्यासाठी, मूर्ती फोडण्यासाठी. इस्लामच्या समतास्थापनेशी त्याला कर्तव्य नसते. अर्थात केवळ लूट ही पशुता. शक्हूणांच्या टोळधाडी आणि इस्लामची आक्रमणे यात म्हणूनच थोडा फरक पडला. चालू शतकात आशियात फैलावण्याचा कम्युनिझमचेही असेच एक अर्धसुसंस्कृत-अर्धरानटी, पण उन्मादिक रसायन तयार झालेले आहे. गुलामीच्या जोखडाखाली शतकानुशतके ठेचून-पिळवटून निघालेल्या आशियातील कोटचावधी भुकेकंगाल जनतेला मुक्तीचा एक नवा किरण या तत्त्वज्ञानात दिसला हे नाकारता येत नाही; पण हेही नाकारले जाऊ शकत नाही, की यशप्राप्तीसाठी या तत्त्वज्ञानाच्या पाईकांनी हिणकस आणि हीन अशा मानवी प्रवृत्तीना आवाहन केलेले आहे. माणसातील पशुला चाळवून संस्कृतीला लाजवणारी कृत्ये त्याच्या हातून घडविलेली आहेत.

‘माणूस जेव्हा जागा होतो’ तेव्हा तो असे वागत नाही.

इहाणू- तळासरी भागात गिळणाऱ्या सोयी आता बऱ्याच प्रमाणात उपलब्ध आहेत. पण लाल बावटच्याचा या सोयी सवलतींवर वहिष्कार आहे. शाळेत जाऊन काय उपयोग? पुढे खडेंघाशीच करावी लागेल. कशाला मुलांना शाळेत पाठवून आजची मजुरी घालवायची? लाल बावटच्याचा असा प्रचार या भागात चालू असतो. मला

मिळालेल्या माहितीनुसार तळासरी महालातील लाल वर्तुळात वावरणाऱ्या वारली आदिवासींपैकी एकही व्यक्ती गेल्या वीस-पंचवीस वर्षात कॉलेजचा उंवरठा ओलांडू शकलेली नाही. अपवाद अर्थात असतीलही. पण प्रचाराचा मुख्य भर शिक्षणविरोधी आहे ही वस्तुस्थिती त्यामुळे बदलत नाही. निरनिराळचा वर्तुळात मी फिरत होतो. वस्तुस्थिती अशीच असल्याचे मला सर्वत्र सांगितले गेले.

नऊ वर्षांपूर्वी घडलेला एक प्रसंग सहज आठवतो. महाबळेश्वरला मी चाललो होतो. वरोबर एक परिचित कम्युनिस्ट होते. दहा वर्षांपूर्वी मतभेदामुळे त्यांनी पक्षाचा राजीनामा दिलेला होता. प्रतापगड-महाबळेश्वर भागात घडलेला शिवकालीन इतिहास मी अधूनमधून, मला माहीत होता तेवढा, त्यांना एकवीत होतो. तेवढा ऐकूनही ते चकित झालेले होते. शिवाजीषिष्ययीचा त्यांचा अभिमान जागा झाल्यासारखा दिसत होता. संभाषणात मधूनच ते आपली प्रामाणिक व्यथा सांगून गेले. व्यथा कोणती? 'आमच्यासमोर हे कधी ठेवले गेलेच नाही. मी वी. एस्सी. फस्ट क्लास. पंचवीसींतीस वर्षांपूर्वीचा तो काळ. घरी गडगंज पैसा. वडिलांनी परदेशी पाठविण्याची तयारीही केलेली होती. सगळे सोडून पक्षकार्याला लागलो. पण काम दिले गेले युनियनच्या आँफिसमध्ये कारकुनी करण्याचे. वर्षांनुवर्षे आपले मजुरांसाठी अर्ज भरतोय, अंगठे उठवून घेतोय. वाचन नाही. ज्ञानात वाढ नाही. माझ्यासारख्या बुद्धिमान कार्यकर्त्याला कुजवून पक्षाला तरी काय मिळाले? आमचे तर आयुष्याचे नुकसान झालेच. व्यापक सामाजिक जीवनाशी, सांस्कृतिक क्षेत्रांशी संबंधच आला नाही. पक्ष सोडल्यावर त्यामुळे पोकळी निर्माण झाली. रामायण, महाभारत, आपली परंपरा, इतिहास यापासून अलग पडल्यासारखे वाटते. प्रवाहात सामील होता येत नाही. हे सगळे जुनाट, टाकाऊ असे पढविले गेले ना? वेळज्ञांच्या शिलपाकडे त्यामुळे कधी आकृष्ट होताच आले नाही. कार्यकर्त्यांच्या या सांस्कृतिक उपासमारीची फले पक्षालाही भोगावी लागलीच. वास्तविक हे सगळे सामावून, प्रवाहाचा स्वीकार करून कम्युनिझमने येथे यायला हवे होते'... वगैरे वगैरे.

अजूनही 'असे' येथे येण्याची कम्युनिझमची तयारी नसावी. एरव्ही लाल महालातील शिक्षणविरोधी प्रचाराचा अर्थच समजू शकत नाही.

आपण मुल्लामौलवींवावत नेहमी म्हणतो, की यांच्यामुळे वहुसंख्य मुसलमान समाज अज्ञानात राहिला. नवे ज्ञान, वेगळे वेगळे विचारप्रवाह मुल्लामौलवी आपल्या अज्ञ बांधवांपर्यंत पोहोचूच देत नाहीत. मला वाटते सर्वच बंदिस्त तत्त्वज्ञानांची ही शोकांतिका असावी. मनुच्या सनातन धर्मनिही शूद्रांचे शिक्षण हा अपराध ठरवला. कठोर शिक्षा यासाठी घालून दिल्या. कम्युनिझम हा आधुनिक धर्म. पण त्यालाही 'शहाणे करून सोडावे। सकळ जन' ही प्रेरणा नाही. सकळ जन आहे,

पण शहाणे कर्हन 'धरावे' असे तो सांगतो. असा 'धरून' ठेवलेला माणूस मोकळा-मुक्त-जागा कसा मानायचा?

चालू शिक्षण कुचकामी आहे, व्यक्तीला ते कुटुंबापासून-समाजापासून अलग करते, खेड्यातून शहराकडे खेचते, नोकरीच्या सुरक्षित कुंपणाआड जगण्याची वृत्तीच फक्त या शिक्षणाने पोसली जाते, इत्यादी आखेप अगदी खरे आहेत. अनेकांनी आजवर ते घेतलेले आहेत. पण यावर उपाय 'शिक्षण घेऊ नका' हा प्रचार नाही. गांधी-वाद्यांनाही ही आधुनिक शिक्षणदृष्टी मान्य नव्हती. त्यांनी 'नई तालीम' काढून नव्या शिक्षणाचे प्रयोग सुरु केले व स्वराज्याचा लढाही चालू ठेवला. हे दुहेरी प्रयत्न गांधीजींना साधले याचे एक कारण म्हणजे त्यांचा भर माणसावर होता, त्याच्या मुक्त विकासावर होता. सत्ताप्राप्तीवर नव्हता, एखाद्या तत्त्वज्ञानाच्या साखलदंडात माणसाला अडकवण्यावर नव्हता. आजही गांधीवाद्यांचे ठिकठिकाणी प्रयोग सुरु आहेत. ते वहुतेक अपयशी आहेत हेही खरे आहे. पण ती Creative failures वाटतात. उद्याच्या यशाची पायाभरणी अशा अनेक अपयशातून होण्याची शक्यता दिसते. याउलट गोदाराणीचे यश आहे. उद्याच्या अपयशाची बीजे त्यात दडलेली आहेत. फळ चटकन पदरात पडते. पण चाखल्यावर ते कडू असल्याचेही अनुभवास येते. अनुयायांना अंधारात डांबून-कोंडून मिळविलेले यश हे मानवतेचे यश कधीही ठरत नाही. गुलामीचा नवा प्रकार म्हणून तो नोंदला जातो. लाल क्रांतीचे हे सर्वत्र आजवरचे अपयश आहे. लाल महाल तरी त्याला अपवाद कसा ठरणार?

तळासरी भागात माणसाला अशीही एक नवीन जाग येत आहे.....

एका वस्तीगृहात माझा आजचा मुक्काम आहे. वेळ संध्याकाळी आहे. मुले प्रार्थनेसाठी एकत्र जमलेली आहेत. स्वच्छ सारवलेल्या जमिनीवर सर्वजण रांगेने बसलेले आहेत. समोर गुरुजी व वस्तीगृहाचे व्यवस्थापक विद्यार्थीवरोवरच प्रार्थना म्हणताहेत. गीतेचा वारावा अध्याय झाला. गीताई झाली. रामरक्षा म्हटली गेली. विद्यार्थी सर्व आदिवासी-वनवासी. वारावा अध्याय स्पष्ट शब्दोच्चारांसह त्यांनी तोंडपाठ म्हटलेला पाहून मी चकीतच झालो होतो. मग परिचयाचा कार्यक्रम. पंच-वीस की सत्तावीसजण असतील. आसपासच्या टापूतून आलेले होते. घरची वहुतेकांची गरिबी. आईवडिलांचा मुख्य उद्योग गवतकापणी. मोकळ्या वेळात घरच्या २-४ एकर पावसाळी शेतीची देखभाल. हा शांताराम रामू झोले, इयत्ता नववी; हा वसंत देवजी लहांगे; हा धनंजय माह्या करमोडा. सगळे सातवी ते अकरावीतले. कुणी खेळात चमकलेला आहे. कुणी निवंधात वक्षिसे मिळविलेला आहे. शरीरे वहुतेकांची काटक वाटली. वस्तीगृहात सकाळी व्यायामाचा व संध्याकाळी खेळाचा कार्यक्रम नियमित घेतला जातो. कपडे स्वच्छ आहेत, बोलणे-चालणे मर्यादिशील

आहे. आत्यागेलेल्याचे स्वागत करून त्याची सगळी सोय पाहृण्याचे अगत्य आहे. मला तर शहरातही इतके चांगले शैक्षणिक वातावरण आढळत नाही. आईबाप येऊन भेटून जातात. कुणी शेठ-सावकार येऊन खाऊ वाटतो. नुकताच गणेशोत्सव सुरु केला आहे. गावातले सर्वजण जमतात. अगदी खिरश्चन असलेले विद्यार्थीमित्र व त्यांचे पालकही. आरत्या होतात, प्रसाद वाटप होते. 'जास्तीत जास्त दोन वरपति पळ काढतात की नाही ते पहा' हे या वसतीगृहाच्या चालकांवाबत लाल वावटच्याच्या एका कार्यकर्त्याने काढलेले उद्गार निदान आज तरी खरे ठरलेले नाहीत. वसती-गृह वाढविण्याच्या चालकांच्या खूप योजना आहेत. सुरु होऊन दोन वर्षांचा काळ उलटून गेलेला आहे.

असा हौशी गुरुजी तर कित्येक दिवसात भेटला नव्हता. फक्त मुलांच्या अभ्यासावर व आरोग्यावर लक्ष नाही. प्रत्येक मुलामार्फत थेट कुटुंबाशी संवंध. त्यातून नवे नवे कार्यक्रम. यंदा, ६९ मध्ये, या संवंधातून एक विहीर झाली. वसतीगृहातील एका विद्यार्थ्याचि पाच मैलावरील गाव. घरची जमीन तीन-चार एकर. कुटुंबाची गरज ओळखून गुरुजींनी आपली विद्यार्थी फौज फावल्या वेळात तिकडे गुंतविली. आठीपाठीने सर्वच विद्यार्थी सुट्टीच्या दिवशी या कुटुंबाच्या मदतीला जात. कोणावरही ताण न पडता विहीर चार-सहा महिन्यात तयार झाली. आता इंजिन-पंप वर्गारे मिळवून देण्याची खटपट सुरु आहे. विद्यार्थ्यांनी केलेल्या श्रमाचे मोल करायचेच म्हटले तर ते सहज सात-आठशे रुपयांच्या घरात जाते. एक कुटुंब यातून स्वावलंबी होत आहे हा सगळचांचा आनंद. यंदा किती कुटुंबे अशी स्वावलंबी करायची? किती ठिकाणी विहीरींची गरज आहे? कितीजण स्वतः रावायला यासाठी तयार आहेत? पाण्याच्या जागा कशा नव्हकी करायच्या? कोणकोणाला कामाला पाठविता येईल? त्यांचा अभ्यासाचा वेळ कसा राखून ठेवायचा? गुरुजींसमोर असेच काही प्रश्न नेहमी उभे असतात.

वसतीगृहाच्या वाजूला असलेला पाव एकराचा तुकडा वाया जाऊ नये म्हणून असाच एक कार्यक्रम. विद्यार्थ्यांनी भात लावला. जपानी पद्धतीचे शिक्षण सहजच मिळून गेले. निमितीशी, उत्पादनाशी लहानपणापासून नाते जडले. गुरुजींनी नोंद ठेवली. पिकांवाबत अंदाजाच्या स्पर्धा घेतत्या. चुका ध्यानात आणून दिल्या. आस-पासची आणखीन् थोडी जमीन मिळवून यंदाही हा कार्यक्रम चालू ठेवण्याची सर्वांची उमेद दिसली.

विद्यार्थ्यांना सुटीत घरी जाताना काकडी, भोपळा, वांगी, निरनिराळ्या वेलांचे, भाज्यांचे वियाणे गुरुजी देतात. घरच्या दोन-चार एकरात मुळे या भाज्या लावतात, पालक पुढे देखभाल करतात. गुरुजींची चक्कर असतेच. अधिक माहिती, नवे प्रकार यांची देवाणघेवाण चालू असते. शतकानुशतके भाताशिवाय ज्याला

जेवण माहीत नाही असा आदिवासी नव्या चवींना हळूहळू सरावतो. संस्कृती म्हणजे तरी अखेर काय? चव बदलणे, अभिरुची सुधारणे, एवढेच ना?

असे गुरुजी घरी आले, की ताडीमाडी पुढे करून त्यांचे स्वागत करू नये हे आदिवासीलाही कळते. नाहीतर केवढा समरप्रसंग? असे स्वागत एखाद्याने नाकारले, तर चहा नाकारल्याने आपल्याला जसा राग येईल तसाच तो आदिवासीलाही येतो. लग्नात दारू पाजली नाही म्हणून रुसणी-फुगणी, मानापानाची भांडणे सर्वंसामान्य आदिवासी घरात चालूच असतात. नवी पिढी, नवे संस्कार हाच यावरील उपाय आहे.

वसतीगृहातील पुस्तकांचा संग्रहातील निवडक वाटला. Exodus कादंबरीचे 'शूरा मी वंदिले' हे नुकतेच प्रसिद्ध झालेले मराठी रूपांतरही मला गुरुजींच्या टेबलावर दिसले. यापूर्वी मी न पाहिलेले व एकलेले एक पुस्तक मात्र मीच या संग्रहातून परतबोलीचा शब्द देऊन उचलून आणलेले आहे— भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न : लेखक—विठ्ठल रामजी शिंदे, वी. ए. नागपूरच्या नवभारत ग्रंथमालेचे १९३३ मधील प्रकाशन.

'या वसतीगृहात कोणाला प्रवेश मिळू शकतो?' मी

'या विभागात राहणाऱ्या आदिवासी-वनवासी कुटुंबातील कुणाही मुलाला—' चालकांचा खुलासा.

वसतीगृह 'विश्व हिंदू परिषदे'चे आहे. त्यामुळे मी आणखी एक चौकशी केली. या विभागात खिंचवन झालेल्यांचे प्रमाण पुष्कळच आहे. मुसलमानही असतील. म्हणून मी विचारले, 'सगळ्यांना प्रवेश दिला जातो का?' 'या विभागातील सर्वांना आम्ही हिंदूच समजतो.' चालक.

उत्तर मोठे पेचबंद वाटले. आपण इतरांना काय समजतो यापेक्षा इतर आपणा स्वतःला काय समजून वागतात याला महत्त्व आहे. या विभागात राहणाऱ्या प्रत्येकालाच हिंदू समजायचे म्हणजे हिंदुस्थानात रहणाऱ्या प्रत्येकालाच हिंदू म्हणायचे. हिंदुत्वाची ही व्याख्या व्यवहार्य नाही. हिंदू हा शब्द राष्ट्रवाचक आहे, धर्मवाचक नाही हे सिद्ध करण्याचा सावरकरांनी हिंदुत्व ग्रंथात प्रयत्न केला. ऐतिहासिक दृष्टच्या त्यांचे प्रतिपादन निर्दोषही असू शकेल. पण परंपरेचा संस्कार सुटत नाही. हिंदू हा शब्द धर्माशीव जोडला गेलेला आहे. 'भारतीय' हा सोज्वल शब्दही येथे मान्य करण्यासाठी खल्खल सुरु आहे तेथे त्याचाच प्रतिशब्द

म्हणून 'हिंदू' शब्दाला मान्यता लाभेल हे संभवनीय दिसत नाही. सर्व मुसलमान, खिस्ती, धर्म वदलून हिंदू होतील याचीही शक्यता नाही. अशा परिस्थितीत चालकांची भूमिका काय राहील? समजा वसतीगृहात प्रवेश घेण्यासाठी अर्ज भरायचा आहे. प्रवेशेच्छू आपला धर्म म्हणून मुसलमान-खिस्ती असे काहीतरी नोंदविल. चालक ते खोडून त्याजागी हिंदू हा शब्द लिहितील. प्रवेशेच्छूला हे मान्य होणार नाही. मग त्याला प्रवेश तरी नाकारला जाईल, किंवा चालकांना आपले धोरण तरी बदलणे भाग पडेल. धोरण बदलून मुक्त प्रवेशाला वाव दिला गेला तर वसतिगृह हे एकात्म राष्ट्रनिर्मितीचे एक आशास्थान ठरेल, फक्त हिंदूनाच प्रवेश चालू राहिला तरीही त्यात गैर काहीच नाही. हिंदुधर्मांतर्गत अस्पृश्यतेला, उच्चनीचतेला येथे मूठमाती मिळत आहे, हेही यश काही थोडे नाही. अस्पृश्यता, उच्चनीच भाव हटवला पाहिजे हे सर्वांनाच आज मान्य आहे. पण यासाठी व्यवहार्य कार्यक्रम मात्र कोणालाच साहर करता आलेला नाही. बडवड मात्र उदंड माजली आहे. यापेक्षा विश्व हिंदू परिषदेचा प्रयत्न शतपटीने शेष आहे. मला खूप वाटते, की 'विश्व हिंदू परिषद' ही 'विश्व मानव परिषद' व्हावी. सर्वांना उद्याच्या मानवधर्मचि शिक्षण येथून लाभावे. पण काही कारणास्तव आज हे घडू शक्त नसेल, तर जे मजबूत यश पदवारात पडते आहे ते मर्यादित म्हणून झिडकारावे, नाकारावे असेही मला वाटत नाही. तो एक नतद्रष्टपणा ठरेल. पुरोगामी-त्वाच्या पोकळ वडेजावासाठी मी तो करणार नाही.

जानेवारी १९७०

सिंहगड, पाठीमागून

'परवा तुमची सारखी आठवण येत होती' सायकलवरून येणाऱ्या आमच्या पूर्वीच्या पवार दूधवाल्यांना थांबवून मी म्हटले.

घागरी रिकांम्या करून ते आता परत गावाकडे निघालेले होते. पुण्यापासून दहा वारा मैलांवर, सिंहगडच्या पायथ्याशी वसलेले गोळे हे त्यांचे गाव. रोज सकाळी सायकलीला घागरी बांधून पुण्याला यायचे, दिवसभर रतीबे घालायची, संध्याकाळी मुक्कामाला गावाकडे. रोज पंचवीस-तीस मैल सायकलिंग तर सहजच होत असावे. ऊन नाही, वारा नाही, पाऊस काळात तर भिजत, वाहते ओढे ओलांडून यायचे-जायचे! वर्षानिवर्षे हा त्यांचा क्रम सुरुच आहे.

'का बुवा? आमची आठवण व्हायचे कारण?' सायकलवरून उतरून पवारांनी मला विचारले.

'तुमच्या गावावरून परवा गेलो. डॉक्टर (पळसुले)-तुम्ही-अम्ही मागे तोरण्याल गेलो होतो तसेच!' मी.

'मग घराकडे आला नाहीत?' पवार.

'योडी वाट वेगळी पडली.' मी

'कसे गेलात?'

'अगदी अचानकच ठरलं. मला वेल्ह्याला जायचं होत. सकाळी स्टॅडवर गेलो. जवेचा दिवस असल्याने गाडीला फार गर्दी होती. मनाने तर घेतले होते, आज वेल्ह्याला जायचेच. शेजारी सिंहगडची एस. टी. रिकामी उभी होती. आठवले, दहा-बारा वर्षांपूर्वी आपण तिघेजण सिंहगडला वळसा घालून पायी वेल्ह्याला पोचलो होतो पंधरा-सोळा मैलाची चाल पडली होती. म्हटलं, बघू पुन्हा जमतं का. म्हणून-सिंहगड गाडीत वसलो.' मी.

'उतरलात कुठे? वाट कुणी दावली?'

आपली पूर्वीची वाट वेगळी होती. डोंजाला उतरून आपण रात्री तुमच्या घरी-मुक्काम केला होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी खानापूरवरून, पाव्याची खिंड ओलांडून

आपण संघ्याकाळी वेल्ह्यात पोचलो. तिसरे दिवशी सकाळी आपण तोरणा गडावर होतो. या वेळी थेट सिंहगडच्या पायथ्याला उत्तरलो. तिथेच एक वाटाडचा भेटला. प्रवाश्यांना सिंहगड दाखविण्याचे काम तो नेहमी करीत असतो. तिथल्याच्च अतकरवाडीचा. तो बरोबर यायला तयार झाला. निस्मा डोंगर या वाटेने चढावा लागतो. मेटावर पोचले की पश्चिमेकडे वळायचे. तशीच आणखी दोन मेटे लागली. उजव्या हाताला खानापूर. आपलं गोन्हं सगळं वरून दिसत होतं. ' मी.

' उत्तरलात तेव्हा गाव कोणतं लागलं ? ' पवार.

' विश्वरच्या पुढचं दापोडं. तिथून चार मैल सरळ गाडीरस्त्याने वेल्हे. ' मी.

' म्हणजे डोंगरावरून सगळी चाल झाली. '

' होय. पण त्रास काही झाला नाही. मागच्या ट्रिपची सारखी आठवण येत होती. '

' त्या वेळची गोष्ट वेगळी होती. खरं, तिकडचं पीकपाणी ? एका पावसाने पार दडी दिली आहे आमच्याकडे... ' पवार.

' वाचलं खरं परवा वर्तमानपत्रात. मुळशी भागातील शेतकऱ्यांनी मामलेदार कचेरीवर एक मोर्चा नेला होता तो. तुम्ही होतात का त्यात ? ' मी.

' नाही. आता सगळं सोडून दिलं ते. पाच वर्ष पंचायतीचं काम केलं. भानगडीच फार. एक व्यवहार सरळ नाही. आपल्याला ते काही मानवलं नाही. '

' आता गावात निवडणुकीची तयारी सुरु असेल ? '

' पाच वर्षात कुणी फिरकले नाही गावाकडे. गावकरीही आता तयार आहेत. टाक इतके पैसे देवळाला नाही तर शाळेला. नाहीतर फुट -हो, सरळ सौदा. '

' दिल्लीवाल्यांच्या नावाने आपण उगाच ओरडायचे. गावात आपणही दुसरे काय करतो आहोत ? ' मी.

' खरं आहे' म्हणून पवार हसले. आणखी दोन-चार वाक्ये बोलून आम्ही एकमेकांचा निरोप घेतला.

' कशाला कोण येतय इथं मरायला. गांडुळे खाऊन जगणारी आम्ही माणसं ... ' सिंहगडच्या पश्चिम उतारावरील कळकीच्या मेटावर विसाव्यासाठी बसलो असता ती म्हातारी चटकन बोलून गेली.

मी सहज आधी गंमतीने म्हटलं होतं, ' काय भावाला चहापाणी वर्गेरे केलं की-नाही ? ' माझ्यावरोबर आलेल्या अतकरवाडीच्या वाटाडचाची म्हातारी बहीण

येथे रहात होती. मला वसायला घोंगडं वगैरे टाकून वाटाड्या आधीच आत गेला होता. त्याची काहीतरी खुडबुड सुरु होती. पण चहा वगैरे तर काही झालेला दिसत नव्हता. म्हणून गंमतीने मी सहज बोलत होतो.

गुळाचा चहा मला कसा द्यायचा म्हणून वहीण अडखळली होती. घरात साखरेचा दाणाही नव्हता.

असेच हे लोक वर्षानुवर्षे येथे रहात आहेत. कोणी चौकशीला येत नाहीत, जात नाहीत. माझ्यासारख्या अवचित येणाऱ्याजाणाऱ्यांवर त्यांचा विश्वासही नसतो. वाटाड्या सांगत होता, असे एकदम कोणी आले की हा सरकारी माणूस काहीतरी माहिती गुप्तपणे काढायला हिडितोय, अशीच या माणसांची प्रथम समजूत होते. त्यामुळे खरे दुःख सहसा सांगायला ती तयार होत नाहीत. मी त्यांच्या ओळखीच्या नात्यातल्या माणसावरोबर आलो होतो. म्हणून वक्कन ती म्हातारी गांडूळ ओकून मोकळी झाली होती.

सकाळपासून मी अशा दोन वस्त्यांवर थांबलो होतो. एकच रड, तीच ओरड. पाणी नाही, पाणी नाही. हे तर ऐन थंडीचे दिवस होते. तरी लांबून पाणी आणायला सुरुवात झाली होती. उन्हाळ्यात तर थेट किल्यावर जावे लागते. पिण्याच्या पाण्यासाठीही. गुरं कुठे न्यायची ही काळजी आतापासूनच लागली होती. म्हणून या वस्त्या ओस पडत चालल्या होत्या, जवळजवळ पडलेल्याच होत्या. दोन-चार झोपड्या-गोठेच ते ! म्हातारं माणूस आणि गुरे वळण्यासाठी टेवलेली एक-दोन मुळे ! पूर्वी वेगळं होतं. काहीतरी उद्योग हाताशी होता. मुख्यतः गुरं सांभाळण्याचा. चारा पाण्याची सोय होती. आता डोंगर उजाड झाला, पाणी आटले. माणसे उद्योगासाठी शहरात पळाली. कुणाची हातगाडी, कुणी स्टेशनवर हमाल, ऑफिसमधील शिपाई, असा जो तो कुठेकुठे चिकटला आणि झोपडपट्ट्यांच्या दिग्गाऱ्यात हळूहळू दिसेनासा झाला. शहरात वसून, सचिवालयात बैठक बोलावून आम्ही झोपडपट्टी निर्मूलनाच्या योजना आखीत आहोत, त्यांच्या मागण्यांसाठी मोर्चे वगैरे निघतात. याने हा प्रश्न कधी सुट्टगार आहे का ? हा ओघ जिथून निघतो, तिथेच तो अडवला पाहिजे. रोगाचे मूळ उपटले पाहिजे. हे वाटते तितके अवघड नाही. फक्त दृष्टी हवी. कार्य-क्षम यंत्रणा हवी. डोंगरावरची शेती, वागायती वाढवली पाहिजे. दगडधोंडचांनी भरलेल्या उतरत्या निकूज जमिनीत आवा करमरकरांसारखा उपक्रमशील शेतकरी ज्वारीचे विक्रमी पीक घेऊ शकतो, मी हे प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. इथे, या डोंगरांवर यांग काही पिकू शकणार नाही ? खाजगी जंगलांच्या लागवडीचा प्रयोग करून पाहण्यासारखा आहे. पशुधनाच्या विकासाची एखादी योजना येथे यशस्वी होऊ शकेल. वांबूची वने येथे माजावीत, आंबा-काजूच्या बागा येथे डोलाव्यात. समोर पानशेतचा

विस्तीर्ण जलाशय आहे. खडकवासला जवळ आहे. उद्या वरसगावचे धरण तयार होईल. वर गडावर पाण्याची टाकी आहेत—आणि येथे वस्तीला माणूस राहू शकत नाही ! कमरेत वाकलेल्या ऐशी वर्षाच्या म्हातारीला दोन-दोन मैलांवरून पिण्याचे पाणी वाहून आणावे लागते ! गांडुळे कुठली तर मग ? ही माझ्यासमोर चिडून बोलणारी हाडामांसाची माणसे की, दिल्ली-मुंबईतल्या एअरकंडिशन्ड खोल्यात वसून यांच्या विकासाच्या योजना आखणारे थोर थोर नेते ? त्यांचे सचीव, उपसचीव? त्यांच्यासाठी अहवालांचे ढीग रचणारे वडे वडे विद्वान, तज्ज्ञ, जाणकार ?

याच परिसरात तो तपस्वी भागवत आपले प्रयोग करीत करीत जिजून मेला. पण या तथाकथित संशोधकांना, अधिकाऱ्यांना, सत्ताधाऱ्यांना तिकडे ढुळूनही पाहण्याची कधी वुद्धी ज्ञाली नाही. भागवत एस. आर. एकांडे होते, हेकट होते, लोकांचे आणि त्यांचे यामुळे कधीच जमू शकले नाही हे खरेच ; पण त्यांनी उपस्थित केलेला प्रश्न मूलभूत समजून त्याचा काही अधिक पाठपुरावा होऊ नये, हा त्यांच्यावर ज्ञालेला अन्यायच आहे. ज्या भागात डोंगरमाध्यावर दीडशे-दोनशे इंच पाऊस पडतो तेथे तछाशी राहणाऱ्या लोकांना वर्षातून तीन-चार महिने पिण्याच्या पाण्यासाठीही वर्णवण भटकावे लागावे, हा विरोधाभास त्यांना खटकला, ही विसंगती त्यांना बोचली आणि एकटचाच्या बळावर हा विरोधाभास, ही विसंगती कमी करण्याचा त्यांनी दहा-वारा वर्षे सतत प्रयत्न केला. डोंगरउत्तारावर ताली घालता घालता त्यांच्या हाडाची काडे ज्ञाली, रहात्या घरादारासकट सर्व संपत्तीची धुळधाण उडाली. किती शेतीतज्ज्ञांनी, जलसंशोधकांनी, सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांचा हा प्रयोग समजावून घेतला, त्यातील उणीवा दूर करून अधिक ज्ञास्त्रीय पायावर, व्यापक प्रमाणावर तो यशस्वी व्हावा यासाठी धडपड केली ? बहुतेक धेंडांनी त्यांची त्या वेळी टिंगल-टवाळीच केली. केंद्रीय मंत्री के. एल. राव यांचा अपवाद वगळता एकही मंत्री इकडे फिरकलादेखील नव्हता त्या काळात. दोन इंच पाऊस पडणाऱ्या भागात इखायलने नंदनवने कशी फुलवली यावर रसभरीत व्याख्याने मात्र दिली गेली-दिली जातातही ; तो चमत्कार अभ्यासण्यासाठी येथून तज्ज्ञांची टोळकी तिकडे पळत असतात. पण कुठल्याही देशाची प्रगती असे दुसऱ्याचे पाहून, अनुकरण करून होत नसते. त्यासाठी स्वतंत्र प्रश्न उपस्थित करणारे संशोधकच लागतात. आपल्या आस-पासचे विरोधाभास कुठेतरी, कुणालातरी बोचावे लागतात. विसंगती खटकावी लागते. व्याच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षी वडिलांना गीता. वाचून दाखवीत असताना सुरुवातीला शस्त्र खाली ठेवणारा अर्जुन अठराव्या अध्यायाच्या शेवटी ज्या अर्थी युद्धाला प्रवृत्त ज्ञालेला दिसतो, त्या अर्थी गीतेत संन्यासाचे प्रतिपादन नसावे, दुसराच काहीतरी गीतेचा संदेश असावा, अशी शंका एखाद्या वाळ गंगाधराला येते आणि नंतर स्वतंत्र संशोधनाच्या वाटेने जाता जाता अखेरीस तो गीतारहस्याचा निष्काम कर्मयोगाचा उद्गाता होऊन जातो. भौतिक शास्त्रातील संशोधनाची

वाटचालही यापेक्षा वेगळी नसते. 'पीसा' च्या मनोन्यावर गॅलीलिओ चढला तेव्हाच युरोपात विज्ञानाचा उदय झाला. तोवर हजार-बाराशे वर्षे पंडित्य तेथेही ज्ञान म्हणून मिरवीतच होते. चार यंत्रे धडधडली, विज्ञानविषयक भाषांतरित पुस्तकांची रेचेल माजली की, देशात शास्त्रीय प्रगतीचे युग अवतरले अशी आपली उथल समजूत आहे. ही यंत्रे चालविणारे, भाषांतरे करणारे-वाचणारे मन शास्त्रीय दृष्टच्या अगदी आंधळे, सामाजिक दृष्टच्या अगदी जुनाठही असू शकते. नव्हे, आपल्याकडे ते बहुतांशी तसेच आहे. असंख्य भागवतांच्या अपयशातूनच वैज्ञानिक यशाची वाटचाल सिद्ध होत रहाते. एक नाही, चार कृषी विद्यापीठे जरी काढली तरी जोवर भागवतांसारखे कुणी अस्वस्थ होऊन विचार करणारे त्यातून वाहेर पडत नाहीत, त्यांची समाजाकडून बूज ठेवली जात नाही, त्यांच्यासारख्यांच्या प्रयत्नांचा पाठपुरावा करणारी संशोधकांची साखळी निर्माण होत नाही, तोवर ही वाहेऱून आयात केलेली शास्त्रीयता, हे उसने विज्ञानप्रेम पोकळच आहे. प्रगत औद्योगिक देशांनी फेकलेली चार उष्टी शिते एवढीच याची मातव्बरी.

चार संशोधक -चार अधिकारी यांना काही दिवस वर किल्ल्यावर बंद करून ठेवले पाहिजे. या भागातील पाण्याच्या प्रश्नावर उपाययोजना शोधून काढल्याशिवाय त्यांची सुटका न केली पाहिजे-माझे मन या स्वप्नरंजनात सारखे दंग होत होते आणि वाटाडच्या मात्र मला त्याच त्या जुन्या कथा, मला त्यातले काही माहीत नसावे या समजुतीने एकवीत होता. उदयभानूने देवलदेवी-कमलकुमारीला कसे अडकवून ठेवले होते, लग्नाची त्यांच्यावर कशी सक्ती केली जात होती, तान्हाजीला हे कसे कळले, वगैरे. मला मात्र आज या भागातील सर्वच गरीब रयतेला कुणीतरी अडकवून ठेवले असल्याचे जाणवत होते. उपासमारीत खितपत पडण्याची, पाण्यासाठी तडफडण्याची तिच्यावर सक्ती केली जात आहे आणि तान्हाजी तर कुणी दृष्टि-पथातही नाही. दोर कापण्याच्या गप्पांना मात्र खूपच रंग चढला आहे.

वेळ ऐन दुपारची असली तरी ऊन वाधत नव्हते. प्रवास मजेत चालला होता. वरून चालताना डावी-उजवीकडची, तळची गावे वाळवण टाकल्यासारखी दिसत होती. तहानेने मात्र जीव व्याकुळला होता. एका वस्तीवरून घेतलेली चार लिंबे या वेळी उपयोगी पडली. पाण्याची जागा बघून बरोबरचा जेवणाचा डबा उघडावा असे म्हणत होतो; पण दुपार टळत चालली, भुकेने पाऊल पुढे पडेना, तरी पाणी दिसायला तयार नव्हते. शेवटी तसेच जेवण उरकले. वाटाडच्याची नाचणीची भाकर आणि लाल तिखटही चापले. तासाभराने मात्र एक धनगरवस्ती लागली. येथे आता नव्हकी पाणी मिळणार या विश्वासाने एका रिकाम्या खोपटात सरळ शिरलो व माती-

वरच आडवा झालो. ही गुरे वांधण्याची जागा होती. काटक्यांचा सडा पडलेला होता. पण स्वच्छता पहात वसण्याइतके शरीर आणि मन थंड होतेच कुठे? तास-दोन तास येथून हलूच नये असे वाटत होते. रात्रीही येथे काढण्याचा विचार येऊन गेला— चोहोबाजूनी घोंघावणाऱ्या पहाडी वादळवाण्याची झुंज ऐकत! दोन बुलंद आवाजीच्या गवयांप्रमाणे चालणारी! त्या विराट संगीताचा अंतःस्वर पकडावा, ते निळे अथांग आरपार पहावे! शिवाय आज पौर्णिमा...पूर्णत्वाला आज सर्व वाजूनीच उधाण आलेले असणार. पूर्णत्वाकडे सतत झेप पहाणारे हे मानवी मन...

पाण्याच्या शोधासाठी वाहेर गेलेला वाटाडचा परतला. आसपासच्या दोन-चार झोपड्यांतून त्याने डोकावून पाहिले होते. पण कुणी माणूस त्याला दिसला नव्हता. वन्याच वेळानंतर दुरून एक मुलगा येताना त्याने पाहिला. त्याला हाक मारून त्याने पाणी मागितले. मला वाटत होते, आता दोन-चार मिनिटात पाणी येईलच. कारण मुलगा या वस्तीपैकीच होता. पण पोरगं इरसाला निघालं. त्याने माणसं सगळी वाहेर गेलीत, मी कुणाच्या घरात शिरून कसं पाणी आणू, असं वाटाडचाला सांगून अळंटळं चालविली. त्याचा काका शेजारच्याच खोपटात झोपलेला होता. पण तोही उठायला तयार नव्हता मला राग तर मुळीच आला नाही, आश्चर्य मात्र वाटत होते. यापेक्षाही पाण्याची तगमग असलेल्या मुलखातून मी, रणरणत्या उन्हात असाच, अनेकदा प्रवास केलेला आहे. कित्येकदा एकमेकांची भाषाही समजत नव्हती. पण कुठेही मला पिण्यासाठी पाणी मिळाले नाही, असे घडले नव्हते. माणूसकी इतकी आटलेली मी यापूर्वी कधीही अनुभवलेली नव्हती. वाटाडचाला मात्र फारच वाईट वाटत होते. मला तो उठून पुढे चलण्याचा आग्रह करीत होता. मी, पाणी नसले तरी इथेच अर्धा-पाऊण तास विसावण्याच्या मनःस्थितीत होतो. कदाचित थोडी डुलकी लागून गेली असती. पुढील वाटचालीला हुशारी आली असती. थोड्या वेळाने झोपेतला त्या मुलाचा काका उठला. 'वाटाडचाचे व त्याचे काहींतरी बोलणे चालू होते. अंधवट डोळा लागत होता, उठू नये असे वाटत होते; पण वाटाडचाने झोपु दिले नाही. झोपडीसमोरच्या स्वच्छ सावलीच्या जागेवर घोंगडे अंथरले गेले. माझी तेथे अळेवळेच स्थापना झाली. दुसरे कुणी शेजारी मोकळपणे वसूच शकत नव्हते, इतके ते अंयरूण आखूड होते.

काकाचे दोन्ही पाय गेलेले होते. खुरडत खुरडत तो इकडेतिकडे सरकत होता, मुलाला सूचना देत होता, आमच्याशीही बोलत होता. चेहरा मात्र या गिरी-शिवाजी-संभाजीचाही भास होई. सरळ उभट चेहरा, लहान निमुळती हनुबटी, टोकदार नाक, डोळ्यांतली चमक-बोलताना मधूनच ते बारीक करण्याची लकव, वळणदार भुवया, गळचात जाड मण्यांची माळ, कपाळावर गोल टिळा. कानात

वहुतेक काहीतरी अडकवलेलं असावं. आता नीटसं आठवत नाही. हसतही मोठा छान होता—मोकळा, झुळझूळणाऱ्या स्वच्छ ज्ञानासारखा. चित्रकार असतो तर हे हास्य कागदावर उतरविष्णासाठी जिवाचे रान केले असते.

एखादी व्यथा, अडचन तो सांगे आणि चटकन हसून मोकळाही होऊन जाई. चिता करण्यासारखे खूप होते. पण चितेपासून तो मुक्तही वाटत होता. ही विद्या त्याला कोणी शिकवली असावी? या उघडचा पहाडांनी की स्वैर वान्यांनी?

गुरांना चारा नाही, पाण्यासाठी आत्तापासूनच ती लांबलांब न्यावी लागतात. आठ-दहा आणे लिटर या भावाने दूध खाली विझरला नेऊन घालायचे, जे पुण्यात दीड-पावणेदोन रूपये भावाने विकले जाते. सरकार आता पाच एकर जमीन देणार म्हणते. पण रानात गुरे चारण्याचा हक्क काढून घेणार. डोंगराळ जमीन लागवडीखाली कशी आणायची? त्यासाठी भांडवल पुरवले जावे किंवा जमीन शेती-योग्यच करून दिली जावी. हे शक्य नाही. म्हणजे ही वस्ती उठणार. हातचा दुधाचा धंदा जाणार. उद्याची शेती अनिश्चित.

माझ्याबरोबरचा वाटाडचा महादेव कोळी होता. गळचात जानवे घालणे हे मोठेपणाचे लक्षण आहे अशी त्याची समजूत होती. ‘आमच्यात पण जानवे घालण्याची चाल आहे, साहेब. पण सोन्याचे असले तरच आम्ही घालतो,’ असे त्याने मला वाटेट सांगितले होते. ‘कधी पाहिले आहेस का सोन्याचे जानवे?’ मी त्याला थृटृत विचारले होते. आजोवांच्या वेळी घरात होते म्हणाला. त्याची आज ही अवस्था. येणाऱ्या जाणाऱ्याला सिंहगडची खरीखोटी माहिती सांगून जेमतेम पोट भरायचे. शेतीवाडी होती ती दुळ्काळात गेली. चार-चार रुपयाला दुभती गाय त्या काळात काढावी लागल्याचे त्याला अजूनही वाईट वाटत होते. तसे हे कोळी आदिवासीच. मावळात यांची वस्ती वरीच आहे. ठाणे जिल्ह्यातील जव्हारच! राजा महादेव कोळचांपैकीच. तसेच हे धनगर. मला आपले वाटून गेले, ‘धनागर’ या सिंहगडच्या पश्चिम उतारावरच केवळ दहा-बारा धनगरवाडचा आज आहेत. हळूहळू त्याही ओस पडताहेत.

समोरच्या डोंगरावर निलगिरीची लागवड झालेली दिसते आहे. नुकतेच कुठेतरी वाचले, कोरडचा भागात ही लागवड हानिकारक आहे. ही वनस्पती पाणी फार शोषून घेते. लवकर वाढते हा एकच फायदा जंगलखात्याने विचारात घेतलेला दिसतो. लाकूड म्हणून उपयोगही कमी. इथेही वेगळा, स्वतंत्र विचार असू नये?

सरकार हे असे आंधळे, आम्ही लोक पांगळे. कुणाला मुळातच पाय नाहीत. वहुतेक पाय असूनही न चालू शकणारे. बुद्धी आणि श्रम यांचा कुठे मेळच नाही. त्यामुळे सर्व समाजालाच आलेलं हे पांगुळपण !

कितीतरी वेळ हा सिंहगडच आज पाठीमागून पाहतो आहे ! अगदी वेढव दिसतो. इकडून पाहात असता यावर इतिहास घडला असेल, हे मानायला मन तयार होत नाही. पुण्याकडून हाच पहाड कसा किल्ला म्हणून डोळचात भरतो ! पाय पसरून रखवालीसाठी ताठ वसून असलेल्या एखाद्या इमानी जनावरासारखा ! आणखी खूप वर्षे हा असाच येथे उन्हापावसात तापत, भिजत, धुपत वसून राहील. ज्याची रखवाली याने वास्तविक करायची तो माणूस येथून अदृश्य झाला तरी !

नाही. पण हेही भाग्य याला लाभणार नाही. हवा खाण्याचे ठिकाण म्हणून या परिसराचा विकास करण्याच्या योजना आहेत. म्हणजे लवकरच येथे पुण्या-मुंबईच्या नवश्रीमतांचा गजवजाट वाढणार. कॉन्वेन्टमधील मुळे आपल्या वापाला विचारणार, 'डॅडी, हू वॉज धिस तानाजी ?' डॅडी सांगणार, 'डोन्च्यु नो ? ही वॉज एवेह लेफ्टनंट आॅफ शिवाजी.' ...

अरे ! कम से कम येथे भात संशोधन केंद्र तरी काढा ! देशी खेळांसाठी एखादी अँकेडेमी ! फुफ्फुसाचे विकार वरे करणाऱ्या एखाद्या सुसज्ज रुग्णालयासाठी हा परिसर उत्तम आहे. हवापाण्यानेच निम्मा विकार वरा होईल. गांधीजींच्या उपोषणकाळात येथेल्या देवटाक्याचे पाणी त्यांच्यासाठी खास नेले जात होते ना ? मोठे औषधी आहे हे पाणी असे म्हणतात.

धार काढण्याची ही वेळ नव्हती. पण वावराव धनगराने त्या इरसाल मुलाला हे काम सांगितले. पितळेचे स्वच्छ तांब्या भरून धारोण दूध माझ्यासमोर ठेवले गेले. मला तर दूधाचे अगदी वावडे. जेमतेम भांडे-अर्धा भांडे घेतले आणि उरलेले सर्वांना घोट घोट दिले. कारण तोपर्यंत आणखी तीन-चार माणसे जमलेली होती. पली-तीन एकरवाला एक शेतकरी, कामावरून मधूनच परतलेल्या या वस्तीवरच्या

वाटाड्याने धाई केली नसती तर हत्तीदांड धनगरवस्तीवरील ही बैठक आणखीही खूप वेळ चालली असती.

जमीन कवजा आंदोलन

अप्रिय परंतु सत्य सुंदरपणे सांगणे अवघड असते. पण विनोबांनी जमीन कवजा आंदोलनाबाबत हे अवघड काम नुकतेच केलेले आहे. आपल्या नेहमीच्या अहिसक पद्धतीने. एका मुलाखतीद्वारा त्यांनी आंदोलनाला आपला नैतिक पाठिंबा दिला. एक मेखही मारून ठेवली. त्यामुळे पाठिंबा काढून घेतला असेही वाटावे.

मेख ही : आंदोलन करणाऱ्यांनी जमिनी खरोखरच बळकावून दाखवाव्यात. घेतलेल्या जमिनीचा कवजा कायम राहिला पाहिजे.

हे घडणे शक्यच नाही. आंदोलनाची आखणी ज्या पद्धतीने झाली त्यातून असे काही भरीव, कायम स्वरूपाचे पदरात पडण्याचा संभव नाही. प्रश्नाकडे लक्ष मात्र वेघले जाईल. जे काम विनोबा आज दहा-पंधरा वर्षे करूनच राहिले आहेत. शासन काही सुधारणा घोषित करील. पण भूमीचा भूमिहीनांकडे मोठ्या प्रमाणावर ताबा जाणे ? अशक्य.

ही मेख विनोबांनी का ठोकली असावी ? त्यांना आलेला वाईट अनुभव. भूदान चळवळीची या सर्व डाव्या पक्षांनी आजवर मनमुराद हेटाळणी केली. तिच्यात अनंत दोष आहेत. मान्य आहे. तरीही ती उचलणे, पुढे नेणे, आपली ताकद तिच्यामागे उभी करणे, समाजकारणाचा आणि राजकारणाचा सांघा जमवून घेणे योग्य ठरले असते. स्वतःला क्रांतिकारक समजणाऱ्या डाव्या पक्षांची तर ही विशेष जबाबदारी होती. ही जबाबदारी त्यांनी पार पाडली नाहीच, वर उपेक्षेचा गुन्हा केला. आज वस्तुस्थिती मात्र अशी आहे की, या उपेक्षित चळवळीने, थोडे का होईना प्रत्यक्षात जमीनवाटप करून दाखविलेले आहे. सर्वोदयवादी म्हणत आहेत जवळजवळ वारा लाख एकर भूमी त्यांनी आजवर वाटली. मिळाली पन्नास लाख एकर. आपण लाखाचे हजार धरू. काही हजार एकर जमीन तरी या चळवळीमुळे भूमिहीनांच्या प्रत्यक्ष ताब्यात मिळाली, हे नाकारण्यात अर्थ नाही. केवळ ठाणे जिल्ह्यात सहज, वरवर चक्कर मारली तरी, भूदानात मिळालेली जमीन कसणारे, तिच्यावर मालकी सांगणारे आदिवासी भेटतात. नवीन वाटपाचे रीतसर कागदपत्र पहायला मिळतात. किमान काही हजार एकर जमीन श्रीमंतांकडून

गरिवांकडे जिच्यामुळे गेली ती चळवळ स्वप्नाळू, भोळसट, भोंगळ आणि एक एकरही जमीन जिच्यामुळे प्रत्यक्षात अशी हस्तांतरित होणार नाही ते आंदोलन पुरोगामी, वास्तव आणि क्रांतिकारक ! दुनिया झुकती है, दुसरे काय?

दोन चार महिन्यांपूर्वी पेणदून पुण्याला येत होतो. वाटेत हेमडी हे गाव लागले. गावची सगळीच जमीन पूर्वी एका सावकाराकडे होती. अत्यंत खराव जमीन. ती त्याने भूदानात देऊन पुण्य मिळविले. ही खराव जमीन गावकन्यांनी हळूहळू लाग—बडीखाली आणली. गाव सारा कातकरी. उत्पादनाचे एकही साधन हाताशी नसलेला. आज, खराव प्रतीची का असेना, जमीन कसून त्यावर गुजराण करीत आहे कशी—बशी. हे साधन हाताशी आले नसते तर होतेच मुंबईचे फुटपाथ आणि झोपडपट्ट्या!

विनोबा हे ओळखून आहेत. आजचे कायदे, वाटपातील अडचणी आणि पळवाटा वाटप करणाऱ्या यंत्रणेचे दोष—या सगळचातून हा माणूस गेलेला आहे. तरीही याने काही किमान भरीव यश मिळवून दाखविले. गावकन्यांना एकत्रित आणून, त्यांच्या नैतिकतेला आवाहन करून. दोन पाय आणि चितनात गढलेले डोके एवढेच स्वतःजवळचे भांडवल. काही प्रामाणिक कार्यकर्त्यांची साथ.

या उलट कवजेवाल्यांची स्थिती. प्रचंड प्रसिद्धी, पक्षसंघटना, हजारो कार्यकर्ते, अनकूल लोकमत, सत्ताधार्यांपैकीच एका गटाचे आतून प्रोत्साहन, निवडणुकीचे प्रलोभन—तरीही फलनिष्पत्ती काय? मुठी जरूर उगारलेल्या. पण मुठीत काय? रिकामी रिकामी.

म्हणून विनोबा म्हणतात : बेटे हो! करून दाखवा, तर पाठिवा. मी अर्हिसेने थोडेफार केले. एकाकी होतो. तुम्ही सगळे मिळून, हिसेने का होईना, काहीतरी करा तर खरे! जे मजबूत असेल, टिकून राहील!

भूमिकांतीच्या या आद्य प्रवर्तकाची या गदारोळात कुणालाही आठवण होऊ नये!

□

‘सहज एकाला पाय लागला म्हणून माझे लक्ष गेले. जिल्ह्यातून आलेले वरेच आदि—आणखी चौकशी केली. सर्व तथारीनिशी ही मंडळी गावाहून आलेली होती. दंड आठ-पंधरा दिवस जेलमध्ये जाऊन येण्याचीही तयारी होती.’ नाशिकचे घुमरे—

जमीन बळकवा मोहिमेसंबंधी १५ आँगस्टलाच आमचे बोलणे चालू होते. या मोहिमेला यांचा पाठिवा असणारच असे मी गृहीत धरले होते. कारण एकेकाळचे ते कम्यु-

निस्ट पक्षाचे धडाडीचे कार्यकर्ते. अलीकडे त्यांनी पक्षकारण सोडून वकिलीचा व्यवसाय सुरु केलेला आहे.

‘एक एकर जरी जमीन यामुळे भूमिहीनाकडे येणार असेल तर आपला या चळवळीला पाठिवा आहे; पण तसे होणार नाही. आमच्या आदिवासींनी तर गाजावाजा न करता कित्येक हजार एकर जमीन यापूर्वीच कवजा केली आहे. ते फार हुशार लोक आहेत.’ घुमरे.

‘पण या चळवळीचा एक फायदा नक्की आहे. नवे नेतृत्व ग्रामीण भागात प्रवेश करू शकेल. आजची श्रीमंती शेतकऱ्याची पकड जरा ठिली होईल. असंतोष तर खूपच आहे. पण दडपण, दहशत यामुळे तो आजवर व्यक्त होऊ शकत नव्हता. विरोधी पक्षांनाही एक वाट मोकळी झालेली आहे,’ देशदूत साप्ताहिकाचे संपादक श्री. शशिकांत टेंबे आपला विचार सांगत होते.

मग विषय निघाला काकासाहेब वाघ यांच्या वर्चस्व-क्षेत्रातील होणाऱ्या पण न झालेल्या सत्याग्रहासंघंधी. नाशिक जिल्ह्यातील आणखी एक संकलित सत्याग्रह होता दाभाडीचा. उजव्या कम्युनिस्ट पक्षातके जाहीर झालेला. कुणालाच या दाभाडी सत्याग्रहाची नीटशी उपपत्ती लावता येईना.

नगर, नाशिक या जिल्ह्यातील कार्यकर्ते श्रीरामपुरला जमणार, खटोड, अण्णासाहेब शिंदे यांच्या जमिनीवर सत्याग्रहाचे निशाण रोवले जाणार असा कार्यक्रम उजव्या कम्युनिस्ट पक्षातके ‘युगांतर’ मध्ये जाहीर झाला असताना नाशिक जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांचा हा दाभाडी सत्याग्रहाचा सवता सुभा का असा मला प्रश्न पडला होता.

‘स्थानिक राजकारण आहे हे’ एकाने खुलासा केला. दाभाडी साखर कारखाण्यातील एका गटाने प्रतिस्पर्धी गटाविरुद्ध डाव्या पक्षांना हाताशी धरून केलेली ही कारवाई आहे. शिवाय दाभाडीचा विजयसिंह ठाकूर म्हणजे अल्पसंख्य जमातीचा माणूस. त्यांच्या मदतीला, त्यांची वाजू घेऊन कोणी पुढे सरसावणार नाही हा आतला हिशेब. इकडे निफाड भागात, काकासाहेब वाघांनी दम भरला आणि सत्याग्रहच वारगळला.

‘काय प्रकार आहे हा?’ मी.

‘अहो! काकासाहेब वाघांच्या क्षेत्रात सत्याग्रह होणार म्हणून अगोदर जाहीर झाले होते. काकासाहेवांचा खाक्याच और. ‘याल तर झोडपून काढू’ असाच त्यांनी पवित्रा घेतला. मंडळी गळाठली न काय! पंडीत धर्मा पाटील यांचा पवित्रा सौजन्यपूर्णतेचा. सत्याग्रहींना त्यांनी निरोप दिले, अवश्य या. जमीन देतो. काम देतो. तिकडे ही कुणी फिरकले नाही. विजयसिंह ठाकूर वरा सापडला झोडपायला.’ कुणीतरी उलगडा केला.

या सगळचा गट आणि मनगटवाजीपेक्षा तो गरीब, गरजू आणि हुशार आदिवासीच माझे अधिक लक्ष वेधून घेत होता. त्याला खरी भूक आहे. जमिनीची गरज आहे. काही वेळा फॉरेस्ट गांडंशी संघान वांधून, बन्याचदा चोरून हा आदिवासी सरकारी जमिनीतला एकर-दोन एकराचा तुकडा लागवडीखाली आणतो. स्वतःला पकडून घेतो, दंड-तुरुंग या शिक्षा लावून घेतो. दंडाच्या पावत्या आठवणीने मागून घेतो, काळजीपूर्वक त्या जपून ठेवतो. दोन-चार वर्षांनी हा मामला उघडकीला येतोच. सरकार एकदम जागे होते. आदिवासींनी वळकाविलेल्या जमिनी काढून घेण्याचे हुकूम सुट्टात. तोवर जमिनी कसल्या गेलेल्या असतात. शेतात पिके उभी असतात. सरकारी फौजफाटा पिके उपटायला, तुडवायला शेतात घुसू शकत नाही. कारण वातावरण एकदम तंग वनते. विरोधी पक्ष गहजव माजवतात. सरकारच गुन्हेगार, निर्दय, लोकभावनांची पायमल्ली करणारे ठरते. प्रतिष्ठा सावरण्यासाठी सरकार मग थोडीशी वासाधीस चालू ठेवते. अमुक एक वर्षांच्या अगोदर वळकाविलेल्या जमिनी कायदेशीर ठरवू म्हणते. (इथे त्या दंडाच्या पावत्यांचा, तुरुंगातील शिक्षेचा पुरावा म्हणून उपयोग होतो.) हे वर्ष मग मागेपुढे होत रहाते. शेवट निर्णय मात्र अटल असतो. नाक मुठीत धरून सरकारला आदिवासींनी लागवडीखाली आणलेल्या जमिनी शेवटी त्यांच्या स्वाधीन कराव्या लागतात. कायदेशीररीत्या. काहीवेळा तर समारंभपूर्वक! केवळ ठाणे जिल्ह्यात सुमारे पन्नास हजार एकर जमिनी-वर आदिवासींनी गेल्या दहा-बारा वर्षांत अशा तन्हेने कवजा मिळवून दाखविलेला आहे. नवीन चढाया सुरुच आहेत. 'थोडी जमीन गुपचूप वळकवा. ती पदरात पाडून घ्या. पुन्हा वळकवा' हे तंत्र यशस्वी ठरत आहे. आजवर ठरलेले आहे. केवळ नासिक जिल्ह्यात, घुमरे वकील सांगत होते, यंदा दंडाची रक्कम वारा-तेरा लाख रुपये वसूल झालेली आहे.

'माझ्या माहितीप्रमाणे चौतीस लाख रुपये' दुपारी डॉ. फडके यांच्याकडे आम्ही सर्वजण वसलो असता गोदावरी परुळेकर यांनी दुर्हस्त आकडा सांगितला.

□

जमीन कवजा आंदोलनाचे पहिले पर्व समाप्त झाले आहे. मोहिमचे नेते हिशोबाचे ताळेबंद जमविण्यात गर्क आहेत—अमुक इतकी एकर जमीन 'मुक्त' झाली, प्रश्नाची निकड शासनाला जाणवली वगैरे वगैरे. महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्षाने आंदोलनाचे पुढचे पाऊल म्हणून निवडक खेड्यात जमिनीचा प्रत्यक्ष ताबा घेण्याची चळवळ सुरु करण्याचा मनोदयही जाहीर केलेला आहे. म्हणजे पहिल्या पर्वात ताबा घेतला गेला नाही, घेण्याची योजनाही नव्हती हे उघडच झाले. मग 'मुक्त' झाली म्हणजे काय? ही आध्यात्मिक परिभाषा कशासाठी? अजूनही या आंदोलनाचे पाय जमिनीवर टेकल्यासारखे त्यामुळे वाटत नाहीत. 'नळी फुकिली सोनारे, इक-

डून गेले तिकडे वारे' अशी सर्व गत आहे. असे असताही नेते मंडळी आंदोलन यशस्वी झाल्याच्या समाधानात असतील, लोकांना तसे भासवीत असतील तर तो एक अज्ञानाचा किवा प्रचाराचा भाग म्हणून समजले पाहिजे. पक्ष म्हटल्यावर प्रचारारालाही काही हरकत असू नये. पण प्रचाराच्या मुळाशी वस्तुस्थितीचा, सत्याचा थोडाफार तरी तरी अंश असावा, सगळीच हवा नको; ही किमान अपेक्षा तरी पूर्ण व्हावी.

□

दुसरे पर्व

आंदोलनाचे दुसरे पर्व सुरु झाले, डाव्या पक्षांनी जोर लावला तर अशी शक्यता आहे की, कमाल जमीन धारणेची मर्यादा थोडीफार खाली येईल. पण याने कवजाचे मूळ उद्दिष्ट कितपत साध्य होणार हा खरा प्रश्न आहे. आजही बिहार, ओरिसा, आंध्र या राज्यांपेक्षा महाराष्ट्रात जमीनधारणेची मर्यादा कमीच आहे. तरीही मंत्री, वडे वागायतदार व सधन शेतकरी यांनी कायद्यातील पळवाटा हुडकून जास्त जमीन स्वतःकडे राखलीच आहे. उद्या ही मर्यादा आणखी दहा-पाच एक रांनी खाली आली तर या पळवाटा बुजतील याची शाश्वती काय? दत्तक भाऊ, नातेवाईक, एकत्र कुटुंब, अनाथ विधवा, अज्ञान व्यक्ती हे राजरोस मार्ग तेव्हाही उपलब्ध असतीलच. कायदा आला की, पळवाटाही आल्याच. पळवाटा तेव्हाच अडवता येतात, रोखता येतात, जेव्हा स्थानिक लोकशक्ती जागृत असते, संघटित असते, वेडेवाकडे पाऊल टाकणाऱ्या शोषकाला ती वेळच्यावेळी, जेथल्या तिथे मना करू शकते. ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या वाभळी लागतात. शहरातून चार दिवस पाहुण्यासारखे जाऊन काहीही साधता येत नाही. उलट अशा पाहुण्यांच्या आंदोलनात भाग घेतलेल्यांची गावात मागाहून फरपट होते. त्यांना खड्यासारखे वेगळे काढले जाते. सोसायटीची कर्जे, विहिरींसाठी तगाया इत्यादी साध्या गरजांवावतही त्यांची अडवणूक होऊ लागते. हे क्षणकालचे बंडखोर नाई-लाजाने शेवटी शरणागती पत्करतात, चळवळ मार खाते. पुन्हा ती वर उचलणे कठीण होऊन बसते.

दोन महिन्यापूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा महालात मी हिडत होतो. एका डाव्या पक्षाच्या प्रेरणेनुसार या भागातील काही शेतकरी-शेतमजुरांनी जंगल जमिनी ताब्यात घेण्याची चळवळ सुरु केली. धरपकड झाली. पक्षाचे पुढारी कोल्हा-पुरात. कार्यकर्त्यांची साखळी नाही. चळवळ करणारे एकटे पडले. पोलिसी चक्रामुळे जेरीस आले. कोल्हापूरला जाऊन पुढाऱ्यांकडे दाद मागितली. पुढारीच तो. त्याने सांगितले, 'एवढ्या थोड्या लोकांकरता मी काही करू शकत नाही.'

तुम्ही सर्वांनी मिळून, मोठचा संख्येने चळवळ सुरु करा. गावेच्या गावे उठली पाहिजेत. तर काही करणे शक्य होईल.' अरे गृहस्था, तू कोल्हापुरात विदुचौकात फार तर उभा रहाणार. गावेच्या गावे उठणार कशी? जे कुणी उठले आहेत त्यांना मदत कर. आपोआप इतर मागे येतील. चळवळीवर लोकांचा विश्वास वसेल. पण हा मार्ग कण्ठाचा, लांवचा, कंटाळवाणा. यात भपका नाही, नजरबंदी नाही, वर्षांनुवर्षे अज्ञातवासात राहून संघटना बांधण्याचे काम चालू ठेवावे, तेव्हा असे एखादुसरे आंदोलन लढवता येण्याची शक्यता. गांधींनाही तीस वर्षांच्या कार्कीर्दीत फक्त तीनच आंदोलने उभारता आली. २०, ३१ व ४२. दर दहा-वारा वर्षांनी एक. मध्यला काळ धीमेपणाने संघटना मजबूत करण्यासाठी—वाढविण्यासाठी, कार्यकर्ते तयार करण्यासाठी, दूरदूरवर ते पेरून ठेवण्यासाठी घालवावा लागला. कोण करतो ही दूरदृष्टीची बांधाबांध? आले मनात, फुंका रणिंशिंग. करा मुक्तीच्या घोषणा. लोकांच्या पदरात प्रत्यक्ष काही न का पडेना! मला भेटलेले आजरे भागातील शेतकरी—शेतमजूर पार मोडून गेलेले होते. माफ्या वगैरे मागून तुरुंगा-तून सुटून आले होते. चळवळीचे पुन्हा नावही काढायला तयार नव्हते विचारे.

गावपातळीवर, ज्यांना जमीन हवी आहे त्यांच्या संघटना तयार होणे यासाठी अवश्य आहे. कोणाकडे किती जमीन आहे, कोणाला जमिनीची खरी गरज आहे, वाटप कसे केले पाहिजे, याचे ज्ञान अशा गावसमित्यांना जेवढे असेल तेवढे दिल्ली-मुंबईतल्या कुठल्याही पक्षाला, कुठल्याही सत्ताधान्याला वा कोणत्याही श्रेणीच्या सरकारी अधिकान्याला असणे शक्य नाही. ही बैठक जोवर तयार नाही, तोवर कायदा काहीही असो, कसेल त्याची जमीन या तत्त्वाचा अंमल होऊ शकणार नाही. ही मूळ बैठक तयार करण्याच्या कार्याकडे आमचे राजकीय पक्ष वळणार आहेत काय?

'इथे थांवून चालणार नाही. एरवीची गोष्ट वेगळी असते. आता ७२ साल जवळ आलेले आहे. प्रत्यक्ष बदल घडलेला लोकांना दिसेल अशा दृष्टीने पुढची चळवळीची दिशा ठरवली पाहिजे—' जमीन कवजा आंदोलनात भाग घेतलेला एक संसोपा कार्यकर्ता मला सांगत होता. यवत येथील जमिनीवर सत्याग्रह केल्यावळून त्याला अटक झाली होती. सुटून आल्यावर मला सहज भेटला होता.

'म्हणजे नेमके काय केले पाहिजे असे तुम्हाला वाटते?' मी.

'जिल्हा पातळीवर समिती स्थापन करून गावोगावी तिच्या शाखा काढल्या पाहिजेत. प्रत्येक गावच्या जमिनीचा प्रश्न वेगवेगळा असतो. कुठे जमीन पडीक राहिलेली असते. कुठे जादा जमीन वेकायदेशीररीत्या मालकांनी दाबून ठेवलेली असते. दोन्ही ठिकाणच्या उपाययोजनाही त्यामुळे वेगवेगळचा असायला हव्यात. गावच्या परिस्थितीप्रमाणे वाटपाचा व त्यानंतर कसणुकीचा कार्यक्रम ठरवायला

हवा. जित्हा समिती व गावोगावच्या शाखा यांच्यात एकसूत्रता आणून ठरलेला कार्यक्रम पुढे रेटला पाहिजे. तरच या आंदोलनातून भरीव असे यश पदरात पडू शकेल'—संसोपा कार्यकर्ता.

'असे काही घडू लागले तर उत्तमच आहे. पण निवडणुकीवरच दृष्टी असलेल्या पक्षांकडून असे काही घडविले जात नाही असा आजवरचा अनुभव आहे.' मी. 'सगळचांताच आता या प्रश्नाची निकड जाणवू लागलेली आहे.' नक्खलवादी येऊन डोकी टांगतील ही खरी भीती आहे. राज्यकर्त्यांना तर आहेच पण लोकशाही समाजवाद मानणाऱ्या आमच्यासारख्यांनाही आहे. काहीतरी केले हे पाहिजेच'—कार्यकर्ता मनापासून सांगत होता. ग्रामीण भागातील असलेल्या वस्तुस्थितीची त्याला विशेष जाणीव असणे स्वाभाविक होते.

'ठाणे जिल्ह्यात तलासरी महालात कोचईवाला येथे एका गुजराथी गृहस्थाची खूप जमीन आहे. जमीन कबजा आंदोलनाचे वारे वाहू लागल्यावर या जमिनीचाही प्रश्न निधाला. सरकारने या गृहस्थांकडची जादा जमीन काढून ती भूमिहीन आदिवासींना वाटून देण्याची तयारी दाखवली. आम्ही वाट पहात आहोत सरकार हे काम केव्हा सुरु करीत आहे, किती जमीन जादा म्हणून धरली जात आहे, वाटप कसे होत आहे, मूळ मालकाकडे किती जमीन शिल्लक रहाते आहे, याची. आमच्या मनाप्रमाणे सर्व घडून आले तर प्रश्नच नाही. नाहीतर आहेच लढ्याचा मार्ग. पण उगाव मी आदिवासींना लढ्यात उत्तरवणार नाही. कोचईवाला येथील जमिनीचा प्रश्न कसा सोडवायचा, तिचे पुनर्वटिप कसे करायचे, कुणाला यापैकी किती जमीन द्यायची यासंबंधीचा तपशीलवार आराखडा आसपासच्या शेतकरी समित्यांनीच बैठका भरवून तयार करून ठेवलेला आहे. मीच सध्या सबुरीचा सल्ला देत आहे. सरकारला काय करायचे ते करू द्या. शेतकरी समित्या आपले धोरण व कार्यक्रम नंतर अंमलात आणतीलच'—श्रीमती गोदावरी परुळेकर नाशिकला गेल्या १५ ऑगस्टला भेटल्या होत्या तेव्हा मला सांगत होत्या.

ऑगस्ट १९७०

ग्रा....९

यती, ग्रामस्वराज्यकोश . . .

‘संसार मुळीच नासका, —अरे ही मुळापासून नासलेली लोकशाही आहे. ऐशी टक्के समाज जेथे गुलाम म्हणून रावत होता त्या ग्रीसमध्ये उदयास आलेली ही व्यवस्था आहे. वसाहतीच्या शोषणावर जगणाऱ्या इंग्लंड अमेरिकेत ही वाढली. श्रीमंता-षष्ठीची ही लेक. गरीब वराशी तिचे आज लग्न लागलेले आहे. इथे तिचे जमणार कसे? ती नीट वागणार कशी? मूळ घरी तिच्या पायाला कधी खडासुद्धा बोचला नाही. इथे, या आपल्या सारख्या गरीब देशात, पिण्याचे पाणीदेखील मैलामैलावरून तिला वाहून आणवे लागत आहे. ती धूफूस, आकांडतांडव करणारच. ती, येथे, गरिबाघरी सुखाने नांदणार नाही. म्हणून लोकशाही धोक्यात, धोक्यात असा आक्रोश करण्यात काही अर्थ नाही. लोक रस्त्यावर आले, त्यांनी आपले प्रश्न सोडवून घेण्यासाठी कायदा हातात घेतला तर विचकून जाण्याचेही कारण नाही. आजची लोकशाही ही सामान्यजनांना श्रीमंतांची चैन वाटू लागली आहे. तिच्यामार्फत त्यांचे दैनंदिन प्रश्न सुटण्याची त्यांना आशा उरलेली नाही. त्यांचे प्रश्न सुटतील, सत्तेचा व संपत्तीचा न्याय वाटा त्यांना उपभोगता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करण्याची खरी गरज आहे. संसदीय लोकशाही ही जनसामान्यांची गरज पूर्ण करू शकत नाही, हा गेल्या वीस वर्षांतील इथला रोकडा अनुभव आहे. करू शकेलच कशी? अरे, संसार मुळीच नासका—मुळातच कुजलेली, खुरटलेली, अन्यायावर उभी राहिलेली ही शासनपद्धती, ही राज्यव्यवस्था, ही समाजरचना...’ असे काहीतरी तो यती आपल्या धारदार आवाजात सांगत होता. सासवडच्या एका अभ्यासवर्गात जमलेले पाचपनास पूर्णवेळ कार्यकर्ते प्रभावित होत होते. यतीचा डावा हात थरथरत होता. जणू पाच बोटे वातावरण सदोदित कापण्यातच गुंतलेली होती. आक्षेप जिथल्या तिथे, तीक्ष्ण शब्दांनी उडविले जात होते. मधूनच उजवा हात समोरच्या बैठ्या मेजावर जोराने आपटला जाऊन प्रतिपादन विनचूक असल्याची जणू द्वांहीच फिरवीत होता.

Confrontation की Consensus असा प्रश्न होता. जमीनवाटपाचा कार्यक्रम हाती घेताना शासनाचा विरोध आला तर भूमिका घ्यायची ती समझोत्याची की

विरोधाची? सत्याग्रह वर्गे प्रतिकाराचे मार्ग चालू लोकशाही चौकटीत बसू शकतात का नाही?

आर. के. पाटील आदी मंडळी लोकशाहीचा वारसा उधळला जाऊ नये हा पक्ष मांडणारी होती. हा वारसा जपून, जोपासून सर्वोदयाचे आंदोलन चालवले जावे असा या मंडळीचा आग्रह होता. अभ्यासवर्गासमोर प्रश्न होता, ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींचा. गेली दहावारा वर्षे या आदिवासींनी सरकारी जमीन कसली होती, पिके घेतली होती. सरकारने आता या जमिनी आदिवासींकडून परत काढून घेण्याचे ठरवले होते. डाव्या कम्युनिस्टांनी सरकारला आव्हान दिले होते. इतरही पक्षांनी सरकाविरोधी धोरण स्वीकारलेले होते. याप्रसंगी ठाणे जिल्ह्यातील सर्वोदयी कार्यकर्त्यांनी कोणती भूमिका घ्यायची? वाटाघाटी, चर्चा आणि सामोपचार की सत्याग्रहदेखील?

निर्णय अखेर सत्याग्रहाच्या वाजूने लागला. आचार्य भिसे यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह जाहीरही झाला, पण सरकारनेच माघार घेतली. मुख्यमंत्री नाईक यांनी मध्यस्थी करून प्रसंग तात्पुरता तरी ठाळला. आदिवासींनी लागवडीखाली आणलेल्या जमिनी त्यांच्याकडून काढून घेतल्या जाणार नाहीत, असे सरकारी धोरण जाहीर झाले.

पण यतीच्या-शंकरराव देव यांच्या-मूळ भूमिकेचे काय? पाश्चिमात्य संसदीय लोकशाही खरोखरच येथील मूलभूत प्रश्न सोडविण्यात अयशस्वी ठरत आहे काय?

नक्षलवाद्यांना, उग्र डाव्या-उजव्या पंथीयांना आज असेच वाटत आहे. कोणी उघड बंडाची तयारी करतो, कोणी ठोकशाहीची भाषा उच्चारतो; पण सर्वोदयवाद्यांनाही तसेच वाटत असेल, तर त्यांना अभिप्रेत असलेली पर्यायी व्यवस्था कोणती, तिच्या उभारणीसाठी आज त्यांचेजवळ कार्यक्रम कुठला, यावरही त्यांनी स्वच्छ प्रकाश टाकला पाहिजे.

‘ग्राम स्वराज्य’ असे उत्तर सर्वोदयवादी देतील. त्यासाठी गावोगाव ग्रामसभा स्थापन करण्याचा कार्यक्रमही सर्वोदयी मंडळींनी हाती घेतलेला दिसतो. पण कुठेही ग्रामसभेचे स्वतंत्र अस्तित्व, वेगळेपण जाणवत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे क्रांति-कारक लोकशक्तीला नवा संघटित आकार देण्याएवजी बहुतेक ठिकाणी, कल्याणकारी राज्याचे फायदे आजवर उपेक्षित असलेल्या समाजगटांपर्यंत पोचविण्याचे ‘भले’ कार्य करण्यातच सर्वोदयी कार्यकर्ते रमण मार्ग झाल्यासारखे वाटतात. या निर्माणकार्याला क्रांतिकार्य म्हणता येत नाही. ही विधायक सेवा व्यर्थ आहे असे नाही. पण संसदीय लोकशाहीला आव्हान देणाऱ्या नव्या लोकतंत्राचा मार्ग यातून नाही.

नष्टप्राण होणार नाही, हेही निश्चित. ग्रामस्वराज्यकोश जमतील. ग्रामस्वराज्याची उभारणी मात्र यातून साधणार नाही.

तसे कोशही जमवायला हरकत नाही! मग क्रांतीची भाषा, यतीचा तो आवेश मात्र सोडावा लागेल. कार्यकर्त्यांच्या चरितार्थासाठी, निरनिराळचा संस्था चालविण्या—साठी निधीची आवश्यकता ही असतेच. भिवंडीची दंगल उसळली की 'शांतिसैनिक हवेत' म्हणून टाहे फोडणारी मुंबईची बडी वृत्तपत्रे ग्रामस्वराज्य कोशाला मात्र आडवी येत असतात, हा अडाणी विरोध काही और आहे. शांतिसैनिक काय आका—शातून हवे तेव्हा कोसळत असतात, की झाडाला लागतात? सन्मानाने जगता यावे एवढी त्यांची व्यवस्था समाजाकडून झाली तरच अशा संघटना तग धरू शकतात, किमान गुणवत्तेची माणसे त्यात राहू शकतात. त्यांची गरज अडीअडचणीला भासते म्हणून त्या उपेक्षित रहाता कामा नयेत. देशाचे हजारो कोटी रुपये ज्यावर वर्षा—काठी खर्च होतात ते आपले सेनादल काय नेहमी 'उपयोगा' त येत असते? तसेच सामाजिक क्षेत्रातील शांतिसेनेसारख्या संघटनांचे असते. एरव्ही हे कार्यकर्ते आपा—पल्या कार्यक्षेत्रात फिरत असतात. शिविरे भरवतात. अभ्यासवर्ग चालवितात. ग्रामदान प्रचारासाठी हिडत असतात. उत्पातप्रसंगी निरनिराळचा ठिकाणाहून धावून येतात. सुरक्षित, चाकोरीतील जीवनाला सरावलेले कोणीही कोयना पुनर्व—सनासाठी दिवसन् दिवस खर्च करू शकत नाहीत. शासनावर सर्व जबाबदारी सोप—वून मोकळेही होता येते नाही. अशा वेळी ज्यांची गरज भासते त्यांना नित्याच्या काळातही समाजाने जगवले, वाढवले पाहिजे. ग्रामस्वराज्यकोशाची यासाठी आवश्यकता आहे.

पण यतीने दाखविलेल्या घेयसृष्टीकडे झेप घ्यायची असेल तर मात्र कोश, फंड, पावतीपुस्तके, ग्रामपंचायतीचे—जिल्हा परिषदांचे ठराव, कामगार संघटनांची आवाहने, राष्ट्रपतींच्या आणि टाटा—बिलींच्या देणग्या—हा सारा बडीवार व्यर्थ आहे, वर का मित्रांनो! तो शेवटी जीवधेणा मायापाशच ठरतो. भीष्मद्रोणादिकांनाही तो तोडता आलेला नाही. मनातून सहानुभूती असली तरी पांडवांचा न्याय्य पक्ष ऐनवेळी त्यांना घेता आला नाही. नासक्या मुळीच्या फांदीवर बसून मुळीवरच घाव घालणे कधी शक्य असते का?

ग्रामायन

गणपत महादू चव्हाण. वय वर्षे अद्वावीस.

मुक्काम गंजाड. डहाणू तळासरी रस्त्यावरील एक गाव.

जब्हारच्या राजाने भूदान दिलेल्या जमिनीचे दहाजणात वाटप झाले. त्यातील ७ एकर ८ गुंठे जमीन गणपतच्या वाटचास आली.

लक्ष्मीचंद मारवाडी या सावकाराने गणपतच्या वडिलांना पाचशे रुपये कर्ज दिलेले होते.

गेली दहा वर्षे गणपत या जमिनीतून पिकवलेले धान्य पाचशे रुपये कर्जफेडीपोटी सावकाराकडे नेऊन देत आहे. या धान्याची अंदाजे वर्षाकाठी होणारी किमत दोनशे ते तीनशे रुपये.

या जमिनीपैकी काही भाग गवत कापणी व यंत्रासाठी व साठवणीसाठी एकाला भाडचाने दिलेला आहे. या जागेचे वार्षिक पन्नास रुपये भाडे परस्पर लक्ष्मीचंद याचेकडे जमा होत आहे.

पाचशे पेंड्यांची गंजी. अशा पंचवीस गंज्या गवत लक्ष्मीचंदला गणपत सालोसाल देत आहे.

गणपत आपली गाय घेऊन गेल्या वर्षी लक्ष्मीचंदकडे गेला. गाय घ्या आणि हिशोब मिटवून टाका असे त्याने लक्ष्मीचंदला सांगितले.

लक्ष्मीचंदने गाय घेतली. पण बाकी काढली रुपये तीनशे !

तीन ते चार हजार रुपये मालरूपाने किंवा रोख सावकाराकडे पोचते झाले; पण गणपतचे पाचशे रुपयांचे कर्ज आठ-दहा वर्षे उलटली तरी फिटलेले नाही.

गणपतला जमीन मिळली. तो ती राखू शकला नाही. दहा वर्षापूर्वी तो जसा आणि जिथे होता तसा आणि तिथेच ओज तुकडे मोडीत जगतो आहे.

गणपत सारखाच तो राह्या वनशा कोलहा.

वनशा वायेडा ! हाच नमुना.

आणि असे इतर अनेकजण.

लाल बावटच्याचे हे एक वर्चस्वक्षेत्र आहे. गोदावरीवाई पर्शेकरांचे कार्य चालू असलेला हा भाग आहे. वारली-आदिवासी-भूमिहीनांना जमिनी मिळवून देण्यासाठी आजही या भागात लहानमोठी आंदोलने सुरु आहेत. या आंदोलनामुळे आदिवासी-भूमिहीनांना जमिनीही मिळत आहेत.

प्रश्न आता पुढचा आहे—

एकदा मिळालेल्या जमिनी पिढ्यानुपिढ्या गुलामीची सवय असलेल्या या समाजाच्या हातात कायम कशा राहू शकतील ?

या समाजातील वैमनस्यांचा, हेब्यादाच्यांचा, अज्ञानाचा, गरिबीचा, व्यसनासक्तीचा फायदा उठवून त्यांचेजवळील जमिनी बहुधा पुन्हा लुबाडल्या जातात. हे थांबले नाही तर भूदानाचा किंवा जमीन बळकाव आंदोलनाचा तरी उपयोग काय ?

प्रलोभनांना हा समाज चटकन वळी पडतो. यावर उपाय काय ?

सातपुडा भागात तर असे जमिनीचे हस्तांतर सारखे चालूच आहे. भूदानामार्फत किंवा सरकारतर्फे आदिवासींना जमिनी मिळाल्या; पण आदिवासी त्या सांबळू शकला नाही. सावकाराकडे त्या या नाही त्या मागणी परत गेल्या. हा प्रकार तिकडे फार. याला कसा आला घालता येईल ?

शिवाय प्रश्न भांडवलीखर्चाचीही आहे. समजा जमिनी मिळाल्या. जंगलजमिनी, खडकाळ जमिनी लागवडीखाली आणणे हे फार खर्चाचे, द्वीर्घमुदतीच्या कष्टाचे काम असते. कालपर्यंत शेतमजूर असलेला आदिवासी हे ओझे पेलू शकत नाही. वैकेकडे पत नाही. अशा स्थितीत सावकाराचे पाय धरणे त्याला भाग पडते. सावकार थोडाच जमीन लिहून घेतल्याशिवाय व्यवहार करणार ? म्हणजे पुन्हा आदिवासी भूमिहीन तो भूमिहीनच.

सातपुड्यातील किंवा ठाणे जिल्ह्यातील भूमिहीन आदिवासींची चळवळ आज या खिडीत अडकलेली आहे. जे भूमिहीन जमिनी राखू शकतात अशांसाठी विकास कर्जाची सोय पहाणे, जे राखू शकत नाहीत अशांसाठी एखादा सहकारी पर्याय निवडणे, हे या खिडीतून पुढे सरकण्याचे मार्ग आहेत. कुठला पर्याय कुठे लागू करायचा हे अर्थात स्थानिक परिस्थिती, कार्यकर्त्यांचे बळ यावर अवलंबून राहील. थोडीकार जागृती असलेल्या ठाणे जिल्ह्यातील वारली-आदिवासींना वैयक्तिक शेतीचा पर्याय अधिक आकर्षक वाटेल. अशा नवकिसानांसाठी विकासकर्जलदे संघटित करण्याचे कार्य लवकरच हाती घ्यावे लागेल. पतपुरवठा संस्थावर मोर्चे न्यावे

लागतील. तर जागृतीचे प्रमाण कमी असलेल्या सातपुड्यातील भिल-आदिवासीं-पुढे एखादा सामुदायिक शेतीचा, सहकारी संघटनेचा पर्याय ठेवणे अधिक श्रेयस्कर ठरेल. पर्याय असा हवा की जमिनीचे हस्तांतर थांबेल, नव्या तंत्राचा वापर करणे भूमिहीनांना शक्य होईल.

ग्रामदान पर्यायाचाही विचार या संदर्भात पुन्हा व्हायला हरकत नाही. ओरिसा-तील कोरापुट जिल्ह्याचा व इतर ठिकाणचा अनुभव फार वाईट आहे, हे गृहीत धूर्णही असे म्हणता येईल, की या पर्यायात दडलेल्या नवनिर्माणाच्या शक्यता खूप आहेत. पर्यायी ग्रामसत्तांचे तळ या चळवळीतून उभे राहू शकतील, जर तिची मांडणी व हाताळणी व्यवस्थित झाली तर. यासाठी सरकारी कृपाछत्राचा मोह तिला प्रथम सोडावा लागेल. अध्यात्माचे फाजील महत्व कमी करावे लागेल. विचाराचेही संपूर्ण आधुनिकीकरण घडवावे लागेल. ग्रामस्वराज्याची स्थापना हे औद्योगिक साम्राज्यशाही व समाजवादी नोकरशाही या दोन्हींविरुद्ध पुकारलेले एक मुक्तियुद्धच ठरले पाहिजे. ग्रामदानी गावांच्या तळांवरून हे मुक्तियुद्ध खेळले गेले पाहिजे. कुठल्याही मुक्तियुद्धासाठी जी किमत मोजावी लागते ती सर्व मोजण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. औद्योगिक संस्कृतीपुढे पराभूत ठरलेल्या जुन्या ग्रामव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनाचा दुवळा प्रयत्न, हे आजच्या गांधी-विनोबाप्रणीत ग्रामस्वराज्य विचारांचे स्वरूप आहे. हे बदलले पाहिजे. भांडवलशाही व समाजवादी संस्कृतींच्या यशापयशाचा संदर्भ या विचारांना जोडला पाहिजे. यंत्रयुगाला भिऊन पळायचेही नाही, त्याला डोक्यावर घेऊन नाचायचेही नाही. या युगावर स्वार व्हायचे आहे. असा आधुनिक आणि लडाऊ दृष्टिकोन असेल तरच नक्षलवादालामाओवादाला ग्रामदान-ग्रामस्वराज्यवाद हा पर्याय ठरू शकेल. नाहीतर त्याचे मरण अटल आहे. कोरापुटला जे घडले, विहारमध्ये जे घडले, तेच ठाणे-सातपुडा भागात पुन्हा घडेल, इतकेच. भीती अपयशाची नाही, अपयशापासून योग्य तो बोध न घेण्याच्या प्रवृत्तीची आहे. असा बोध घेऊन पुढे जायचे असेल तर सातपुडा-ठाणे भागातील भूमिहीन आदिवासींचा प्रश्न हाताळत असता, इतर अनेक पर्यायां-प्रमाणेच ग्रामदानाचा एक पर्यायही अवश्य डोळ्यांसमोर ठेवला जावा. हा सर्वोत्तम पर्याय आहे; पण याची किमतही जबरदस्त आहे, हे मात्र विसरले जाऊ नये.

सर्वोदयी ही जबरदस्त किमत मोजण्यासाठी पुढे येतील किंवा न येतील. भारतीय जनतेला, ही किमत आज नाही उद्या मोजल्याशिवाय, मिळालेले राजकीय स्वातंत्र्य उपभोगता येणार नाही, जागतिक पातळीवर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा वैशिष्ट्यपूर्ण टसा उमटविता येणारे नाही. एक दुय्यम दर्जाचे राष्ट्र म्हणून कुणा बड्याच्या मदतीवर व मेहेरबानीवर जगण्यावाचून गत्यंतर नाही, हे निर्विवाद आहे. बहुतेक नव-स्वतंत्र राष्ट्रांना आपले व्यक्तिमत्त्व सिद्ध करण्यासाठी हा मुक्तिसंग्राम, हे दुसरे

स्वातंत्र्ययुद्ध या नाही त्या स्वरूपात आजवर खेळावे लागलेले आहे. ज्यांनी हा खेळ नाकारला, मैदानातून पळ काढला, स्वकीय शक्तिसंपादनाएवजी परकीय मदतीवर आपल्या देशाचा विकास साधण्याची सोयीस्कर सुखवाट पत्करली, त्यांच्या कपाळावरचे हे दुय्यम दर्जाचे राष्ट्रीयत्व आजवर चुकलेले नाही. कितीही प्रगती झाली, विकासाचा वेग वर्गे वाढला तरी प्रगत व अप्रगत देश ही विभागणी कायमच राहते, विषमतेची दरी कधीही कमी होत नाही. मागासलेपणाचा शिक्का पुसला जात नाही. या मागास समजल्या जाणाऱ्या गरीब राष्ट्रांवर अण्विक सामर्थ्यसंपन्न बड्या राष्ट्रांची आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक दडपणे विविध प्रकारांनी येत रहातात. नवस्वतंत्र देश राजकीय दृष्टचा जरी स्वतंत्र असले तरी या दडपणांपुढे त्यांना मान तुकवणे भाग पडते. मान तुकवण्याचा प्रकार फारतर प्रत्येकाचा वेगवेगळा असू शकतो. कुणाला आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करावे लागते, कुणाला मैत्रीच्या तहात स्वतःला बांधून घ्यावे लागते तर आणखी कुणाला राजवटी बदलणेही भाग पडत असेल. परकीय बड्या राष्ट्रांची ही दडपणे झुगारल्याशिवाय नवस्वतंत्र देशांचे स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व सुरक्षित नसते, कुठल्या तरी बड्या राष्ट्रांचे मांडलिक म्हणून वावरण्याशिवाय या देशांना पर्याय नसतो, एवढे निश्चित आहे. काल-परवापर्यंत आपल्यावर अमेरिका दवाव ठाकीत होती. आज अमेरिकेकरोवर रशियन दवावाचे संकट आपल्यासमोर उभे आहे. यजमांन असा सारखा बदलत राहील, जोवर याचक आपली याचनावृत्ती सोडत नाही तोवर. ही याचनावृत्ती सोडून गरीब पण स्वायत्त शक्ती म्हणून भारताने जागतिक पातळीवरील आपली प्रतिमा सिद्ध करावी असा त्या दोन वर्षांपूर्वीच्या अन्नस्वतंत्रता संचलनाचा सर्व रोख होता. अन्नस्वतंत्रतेची गरज आज उरलेली नाही हे खरे ! पी. एल. ४८० करार संपुष्टात आलेला आहे. भारत अन्नधान्यावाबाबत स्वयंपूर्णच नाही तर नियर्तिक्षमही होण्याची शक्यता दृष्टिपथात आहे; पण भारताचे मांडलिकीकरण, परावलंबन यांत्किंचितही कमी झालेले नाही. आपल्या अलिप्ततेच्या धोरणाचा आता पूर्णपणे बळी दिला गेलेला आहे. अन्नस्वतंत्रतेचा प्रश्न मिटत आहे; पण अर्थस्वतंत्रता अद्याप दूर आहे. राष्ट्रपरतंत्रता कायम आहे.

अन्नस्वतंत्रतेत एक उणीव होती. ती फक्त नकारात्मक बाजू होती. परदेशी मदत नको, अन्न नको, वर्चस्व नको एवढेच या संचलनात सांगितले गेले. आता स्वदेशी काय हवे, ते कसे प्राप्त करून घ्यायचे हेही तितक्याच आवेशाने सांगण्याची निकड आहे. समजा, उद्या सर्व परदेशी मदत आपण झुगारली, निदान वर्चस्व गाजविणारे परकीय तळ तरी उकडून टाकण्याचे ठरविले, तर आपली अंतर्गत पुनर्बंटना, मांडा-मांड आपण कशी करणार आहोत? आपल्याच साधनसामग्रीवर आपल्याला विसंबून रहायचे आहे, हे एकदा स्पष्ट झाल्यावर, या साधनसामग्रीची फेरमांडणी,

पुनर्घटना करणे ओघानेच येते. जे करण्याचे आपण गेली पंचवीस वर्षे टाळीत आहोत तेच परिस्थितीच्या दवावामुळे करणे क्रमप्राप्त ठरणार आहे. पैसा कमी पडल्यावर परदेशी पळता येणार नाही. स्वदेशातच पडलेला पैसा उकरून काढावा लागेल. सैन्य सीमारक्षणापुरतेच ठेवणे परवडू शकणार असल्याने देशांतर्गत अस्थिरता व असंतोष वाढू न देण्याची खबरदारी घ्यावी लागणार आहे. यासाठी ग्रामीण व शहरी भागातील सत्तेच्या व संपत्तीच्या न्याय्य वाटपाचा प्रश्न प्रथम धसास लावावा लागणार आहे. देश गरीब आहे तेव्हा समाजव्यवस्था पोखरलेली, विषमतेने ग्रासलेली आणि समतोल ढळलेली ठेवून प्रगती साधाता येणार नाही, बलाढच राष्ट्रांच्या मालिकेत स्थान मिळणार नाही, हे आपण ओळखून, विरोधाची आणि विकासाची दोन्ही पाती सारखी धारदार ठेवली पाहिजेत. क्षुद्र भेदाभेदांना मूठमाती देऊन, क्षुलक मतभेद विसरून ही देशांतर्गत आधाडी मजबूत केल्याशिवाय नवस्वतंत्र देशांना पुढे येण्याचा पर्याय नसतो. हे पुढे येणे हाच मुक्तिंग्रामाचा दुसरा अर्थ आहे.

विधायक कार्य व राजकारण यांची आपल्याकडे एक चुकीची फारकत झालेली आहे. मुक्तिसंग्राम प्राथमिक अवस्थेत असल्याचे हे एक लक्षण आहे. पूर्वी टिळक-युगात अगोदर सामाजिक सुधारणा की राजकीय स्वातंत्र्य असा एक वाद होता. त्याचीच ही नवी आवृत्ती आहे. गांधींजींच्या काळात हा वाद मिटला व सामाजिक सुधारणा व राजकीय स्वातंत्र्य या दोन्ही आधाड्या एकमेकांना पूरक आहेत असा समन्वय साधला गेला. आजही विधायक कार्य व राजकारण यांचा सांघा असाच जुळून येणे अवश्य आहे. विधायक कार्यकर्ते राजकारणापासून दूर आहेत, तर राजकीय संघर्षवाल्यांना जनतेची आर्थिक व सांस्कृतिक पातळी उंचावण्याच्या कार्यक्रमात रस उरलेला नाही. ही फूट गरीब देशाला परवडण्यासारखी नाही. गरीब व मागासलेल्या देशात राजकारणाचे टोक एकच असू शकते. ते म्हणजे पुढारलेल्या राष्ट्रांचे वर्चस्व झुगारून देणे. साम्राज्यशक्तीच्या जोखडातून नवस्वतंत्र स्वदेशाला मुक्त करणे. जागतिक सत्तावाटपातील आपला न्याय्य वाटा हस्तगत करणे; पण देशांतर्गत पुनर्घटनेशिवाय हे राजकरणाचे टोकही बोथट रहाते. विधायक कार्य या पुनर्घटना कार्यक्रमाचे एक अंग म्हणून यासाठी जोपासावे लागते. आगदी माओला मुद्दा येनानच्या कसोटीच्या काळात जनतेच्या हाती काही काळ चरखा द्यावा लागलेला होता, हे विधायक कार्याची टिगल करणाऱ्या चूर (?) क्रांतिकारकांनी विसरू नये. तळ म्हणून ही विधायक कार्याची क्षेत्रे उपयोगी पडतात. भावी पुनर्घटना कार्यक्रमाच्या प्रयोगशाळा म्हणूनही हे उपक्रम फार मौलिक ठरतात. नवा ध्येयवाद जनतेपर्यंत पोचविण्याचे, त्यागासाठी, कष्टासाठी तिला प्रवृत्त करण्याचे महत्कार्य या तळांच्याद्वारे साधता येते. राजकारणाला सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक पुनर्घटनेचा असा आशय आपण दिला पाहिजे व विधायक

पुनर्वटना करीत असतानाही अंतीम राष्ट्रीय मुक्तलढ़याशी या कायचि सतत अनु-
संधान राखले पाहिजे. अशी जोड जमली नाही तर राजकारण हा देशातील सत्ता-
वाजांचा एक खेळ ठरतो व विधायक कार्य हे म्हातान्याकोतान्यांचे उदरनिर्वाहाचे
एक साधन बनून राहते.

□

अशी जोड जमबू पहाणारे, अन्नस्वतंत्रता आंदोलनात सहभागी असलेले काही
कार्यकर्ते नुकतेच विचारविनिमयासाठी एकत्रित जमलेले होते. पी. एल. ४८०-
करार संपुष्टात आल्याची भारत सरकारची अधिकृत घोषणा झाल्यामुळे अन्न
स्वतंत्रता समितीचे या विचारविनिमय बैठकीत अधिकृतपणे विसर्जन करण्यात
आले. या चळवळीचा एक शेवटचा टप्पा म्हणून ज्या कार्यकर्त्यांनी सरकारी
प्राप्तीकर न भरून वैयक्तिक असहकारचा मार्ग स्वीकारलेला होता त्यांनी यापुढे
प्राप्तीकर भरून हा विषय समाप्त करावा, असा निर्णयही या बैठकीत करण्यात
आला. अन्नस्वतंत्रता समितीऐवजी 'ग्रामायन समिती' या नावाने यापुढे कार्य
करावे असे ठरले. प्रचलित आर्थिक विकास प्रक्रियेमुळे ग्रामीण भागांचे शोषण
वाढत जाणार व गावे ही शहरांच्या वसाहती होणार हे स्पष्ट दिसत असल्यामुळे
ग्रामायन समितीने शक्यतो ग्रामीण भागांशी संपर्क वाढवावा, या क्षेत्रातील असं-
तोषाला दिशा लाभावी म्हणून प्रयत्नशील रहूवे, भिन्नभिन्न ठिकाणी चालू अस-
लेल्या विधायक कार्याचा व कार्यकर्त्याचा एकमेकांशी मेळ जमवावा, हा प्राथमिक
दृष्टिकोन वहुतेकांना या बैठकीत मान्य झाला. त्या दृष्टीने शहादे तालुक्यातील
पाटीलवाडी-म्हसावद प्रकरणाची पहाणी झाली (या संबंधीचा एक विस्तृत लेख
'माणूस' मध्ये येऊन गेला होता.) व या पाटीलवाडी प्रकरणात आधिक लक्ष
घालावे अशा निर्णयाप्रत सर्वजण आले. या प्रकरणी सुमारे शंभर जणांवर शासना-
तर्फे खटले भरण्यात आलेले आहेत. आरोपी वहुतेक सर्व सातपुडा भागातील गरीब
भूमिहीन व आदिवासी आहेत. खटल्याचे कामकाज शहादे-धुळे येथील न्यायाल-
यात लवकरच सुरु होईल. त्यावेळी न्यायालयाच्या कामकाजाशी कार्यकर्त्यांनी
संबंध ठेवावा, भूमिहीन गरीब आदिवासींना न्यायाचे संपूर्ण संरक्षण मिळावे म्हणून
खटपट करावी, या खटपटीत इतर संस्था-संघटनांच्या समानविचारी कायकर्त्यांना
व सर्वसाधारण लोकांनाही सामील करून घ्यावे असेही या बैठकीत ठरविण्यात आले.
मुख्य अडचण निधीची आहे. आदिवासींची वाजू लढविण्यासाठी उत्तम वकिली
मदत मिळणे अवश्य आहे. गुन्हेगारांना प्रोत्साहन देण्याचा उद्देश नाही; पण उगाच
'नक्षलवाद नक्षलवाद' म्हणून गोरगरिवांना डांवण्याचे कारस्थानही हाणून पाडणे
अवश्य आहे. यासाठी 'सातपुडा सर्वोदय मंडळ' या संस्थेच्या नावावर निधी जमा
करावा असे तूर्त ग्रामायन समितीच्या कार्यकर्त्यांनी ठरविले आहे. गेली दहा-बारा वर्षे

ही संस्था या भागात शिक्षणाचे व आर्थिक विकासाचे कार्य करीत आहे. या खटल्यात गोवला गेलेला नसला, तरी अनेकांचा ज्याच्यावर संशय आहे व जो खटल्यातील आरोपींना सर्व तळेची कायदेशीर मदत पोचविण्याची प्रथमपासून खटपट करीत आहे, तो या भागातील प्रस्तुत शर्वोदयी कार्यकर्ता अंवरसिंग सुरतवंती हा संस्थेचाच एक सभासद व काही काळ पदाधिकारीही असल्यामुळे, सातपुडा शर्वोदय मंडळाने या शंभर आदिवासी आरोपींना न्यायाचे संरक्षण देण्याचे कार्य पत्करणे, यात गैर असे काहीच नाही. निधी किंती लागेल हे आज सांगणे कठीण आहे. प्राथमिक अंदाज दहा हजार रुपयांचा आहे. यापैकी एक चतुर्थांश तरी हिस्सा मुंबई-पुण्याने ताबडतोब जमवून द्यावा असे ठरले व त्याप्रमाणे अंवरसिंग किंवा सातपुडा शर्वोदय मंडळाचे कुणी कार्यकर्ते या भागात येतील तेव्हा त्यांच्या स्वाधीन हा हिस्सा करण्याची व्यवस्थाही पूर्ण झाली आहे.

अशाच प्रकारच्या खटल्यात अडकलेले माणूस साप्ताहिकाचे एक लेखक श्री. अनिल वर्वे यांच्या येरवडा तुरुंगातून आलेल्या एका पत्राचाही या संदर्भात विचार झाला. पत्रात अनिल वर्वे यांनी लिहिले आहे: 'केवळ राजकीय सूडवुद्दीने, आकसाने तसेच फार मोठी चेन सापडेल या अपेक्षेने मला या प्रकरणात गोवण्यात आले. माझ्या घरी काहीही मिळाले नाही वा माझेविरुद्ध काहीही पुरावा नाही; परंतु मी एकटा पडल्याने मी स्वतःला डिफेंड करू शकत नाही. मला लीगल अँडब्हाईसची फार आवश्यकता आहे'... इत्यादी. सातपुड्यातील आदिवासींप्रमाणेच पुण्यातील एका संतप्त युवकाला देखील घटनेने दिलेले अधिकार उपभोगता आले पाहिजेत, न्यायाचे योग्य सरक्षण त्याला लाभले पाहिजे अशी याबाबत ग्रामायन कार्यकर्त्याची भूमिका आहे. अनिल वर्वे यांच्यासोबत अटक झालेले छापखान्याचे मालक श्री. पायगुडे यांनाही हीच भूमिका लागू आहे. आरोप सिद्ध होत असेल तर शिक्षा अवश्य असावी. पण आरोपींच्या असहाय्य अवस्थेचा गैरफायदा घेतला जाऊ नये. यासाठीही निधीचा प्रश्न आलाच. प्राथमिक अंदाज दीड-दोन हजार रुपयांचा आहे. ही जबाबदारी 'माणूस' ने आपल्या वाचकांच्या सहकायांनि पार पाडावी अशी अनेकांची अपेक्षा दिसली. त्याप्रमाणे 'अनिल वर्वे-पायगुडे न्याय संपादन सहाय्यता समिती' या नावावर हा निधी 'माणूस' तर्फे जमा करण्याचे काम लवकरच सुरु होईल. अंदाजापेक्षा निधी जास्त जमा झाला तर खर्च वजा जाता उरलेली सर्व रक्कम म्हैसाळच्या 'श्री विठ्ठल संयुक्त सहकारी शेती सोसायटी ली.' या संस्थेला मदत म्हणून पोचवली जाईल. यासंबंधीचा सर्व हिशोब 'माणूस' अंकातून एकदा प्रसिद्ध करण्यात येईल व प्रकरण 'समाप्त' म्हणून निकालात काढले जाईल. म्हैसाळ येथील हरिजनांनी चालविलेल्या श्रीविठ्ठल संस्थेची माहिती यापूर्वी माणूस अंकातून वाचकांपुढे आलेलीच आहे.

पाच वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला असता स्थापन झालेल्या 'माणूस प्रतिष्ठान'चा उल्लेखही जाता जाता करण्यास हरकत नाही. १५ ऑगस्ट १९६६ ते २ ऑक्टोबर १९६९ या काळातील अंकविक्रीतून एकेक पैसा बाजूस काढून 'साप्ताहिक माणूस'ने हा निधी दुष्काळनिवारण व अन्न धान्योत्पादन या कार्यांसाठी जमवला होता. दुष्काळात त्यावेळी हाती घेतलेल्या सुपे येथील एका विहिरीचे काम या निधीतून पार पाडण्यात आले. ग्रामीण क्षेत्रातील एका कार्यकर्त्याच्या आर्थिक अडचणीच्या वेळीही या निधीचा थोडा उपयोग झाला. अन्नस्वतंत्रता आंदोलनातील वरकड खर्च जवळजवळ या निधीतून भागविला गेला. बहुतांश निधी माणूस साप्ताहिकाने स्वयंप्रेरणेने जमविलेला असल्याने इतरांचे तसे कसलेही, कोणतेही बंधन या निधीवापरावावत 'माणूस'वर नाही. तरी पण सूचना येत रहातात, त्यावर विचारविनिमय चालू असतो. 'ग्रामायन'ने योजलेल्या सुरुवातीच्या उपक्रमांसाठी या निधीतून प्रतीकात्मक काही रक्कम दिली जावी अशी एक सूचना पुढे आली व साप्ताहिक माणूसच्या संपादकमंडळालाही ही सूचना मान्य झाली. त्याप्रमाणे पाटीलवाडी-म्हसावद प्रकरणी उद्भवलेल्या कोटकाम-काजखन्प्रीत्यर्थ सातपुढा सर्वोदय मंडळाला (मु. पो. ता. धडगाव, जि. धुळे) रुपये तीनशे व 'अनिल वर्ज-पायगुडे' न्याय संपादन सहाय्यता समिती'ला रुपये दोनशे असे एकूण रुपये पाचवे माणूस प्रतिष्ठानतके दिले गेले आहेत.

इत्यलम्.

ग्रामीण व नागरिक भागातील थकबाकीप्रकरणे, करचुकवेगिरी हेही आघाताचे एक नवे क्षेत्र ठरू शकते. शासनच आता यावावत हालचाल करू लागले आहे हे एक जागृतीचे लक्षण समजायला हवे. पण अखेरीस ही शासनाची जागृती आहे. अनेक त्रुटी, अनेक पळवाटा, दावादावी आणि भ्रष्टाचार यातून शेवटी शासनाच्या पदरात प्रत्यक्ष काय उरते हे अनिश्चिततच आहे. एवढी सत्ता हाती असताना भारताच्या अर्थसंबंधांनी करबुडवेगिरी चालू द्यावी, थकबाकीदारीवहूल फक्त हळवळ व्यक्त करून सभा जिकाव्यात, हे दृश्य फार केविलवाणे आहे. ग्रामीण भागात जेथे शक्य आहे तेथे थकबाकीदारांच्या घरांवर यासाठी मोर्चे निघाले पाहिजेत. नागरी भागातही प्राप्तीकर व इतर कर चुकविणाऱ्या, बुडविणाऱ्या व्यक्ती व संस्था यांना लोकांनी धारेवर धरले पाहिजे. शासनाला हा जनतेचा उपक्रम पूरक ठरतो, संघर्षाची धार बोथट होते असा आक्षेप यावावत काही जहाल मंडळीकडून घेतला जाईल. पण शासनपक्ष व लोकपक्ष यांचे नाते नेहमी प्रतियोगी सहकारिता या तत्त्वावर अवलंबून ठेवायला हवे, हे येथे ध्यानात घेतले जावे. बिनशर्त सहकार किंवा शंभर टक्के असहकार ही दोन टोके आहेत व ती प्रसंगविशेषी हाती घेणेच

दृष्ट व शक्य असते. नित्याचे धोरण म्हणून जेवढ्यास तेवढे, जितक्यास तितके, चांगल्याशी चांगले, वाईटाशी वाईट ही प्रतियोगी सहकारिता अधिक श्रेयस्कर व व्यवहार्य आहे. शासनाने हाती घेतलेल्या एखाद्या चांगल्या उपक्रमाचे लोकपक्षाकडून साथीही मिळाली पाहिजे. अनिष्टाला अनिष्ट म्हणे, त्याविरुद्ध आवाज उठविणे हे तर लोकपक्षाचे जन्मसिद्ध कर्तव्यच आहे. या कर्तव्याचरणाशी प्रतारणा न करता, मूलभूत स्वातंत्र्याचा संकोच व गळचेपी होऊ न देता, जेवढे व जिथे शासनाशी सहकार्य करणे शक्य व अवश्य आहे तेवढे व तिथे ते चालू ठेवण्यात हानी अशी काहीच नाही. प्रतियोगी सहकारितेने लोकपक्ष व शासनपक्ष हे दोन्ही स्वतंत्र व स्वयंप्रतिष्ठ मानलेले आहेत. सहकार्य किंवा विरोध हे परिस्थितीवर व प्रसंगावर अवलंबून ठेवलेले आहेत. लोकशाही समाजवादाच्या सद्यःस्थित चौकटीला गांधींच्या असहकारितेपेक्षा टिळकांची प्रतियोगी सहकारिता म्हणूनच अधिक मानवण्यासारखी आहे. चांगल्या कामापुरती एकी, अन्यायापुरता संघर्ष, वाकी तुम्ही स्वतंत्र, आम्ही स्वतंत्र हे नाते दीर्घकाल टिकू शकणारे आहे. यात लोकांची शान आहे, शासनसत्तेचा मान आहे. यापेक्षा अधिक जवळ येणे किंवा दूर जाणे यात लोकशाहीचे मरण आहे. शासनसत्तेचाही गैरवापर आणि अधःपात आहे.

लहान जमीनधारकांना, लघुउद्योगवाल्यांना दीर्घमुदतीची विकासकर्जे मिळावीत यासाठी पतपुरवठासंस्थांवर मोर्चे वगैरे नेणे ठीकच आहे. पण प्रश्न असा आहे की, बँका सहकारी असल्या तरी पैसे आणणार कुठन? बँकांनी, सरकारी व सहकारी संस्थांनी एकदा दिलेली मोठी मोठी कर्जे परत फिरत नसतील, सरकारी करवसुली यंत्रणेत अनंत दोष व शेकडो ठिकाणी गळती असेल तर सरकारचेसुद्धा दिवाळे वाजायला उशीर लागणार नाही. एतदेशीय राज्ये कर्जात बुडालेली होती म्हणून ती शेवटी इंग्रजांना सहजगत्या गिळळत करता आली, हा इतिहास इतक्यातच विसरला जाऊ नये. दिल्लीच्या मोगल बादशहाला तर शेवटी एकदा आपला जनानखाना गहाण ठेवून आपली पैशांची चण्णचण भागवावी लागली होती. आज असे जनानखानेही नाहीत, म्हणून इतिहासाची जशीच्या तशी पुनरावृत्ती होण्याचा धोकाही नाही हे वेगळे; पण मुंबई येथे मुख्यमंत्र्यांच्या निवासस्थानासमोरच, आजवरचे सर्व राजनैतिक प्रधात मोर्डून, रशियन दूतावासाची कचेरी वांधण्याची परवानगी महाराष्ट्र राज्यासारख्या एका मिजासखोर राज्याला मुकाटपणे द्यावी लागते, हाही इतिहासाच्या पुनरावृत्तीचा नव्या काळातील एक नवा अविष्कार ठरणार नाही, असे कुणी सांगावे?

क्रणमुक्त भारत हे 'ग्रामायन'चे अंतिम उद्दिष्ट आहे. यासाठी अंतर्गत क्रणमुक्ती हाही एक अनिवार्य असा कार्यक्रम आहे. ग्रामायन कार्यकर्त्यांनी म्हणून या वरील सर्व कार्यक्रमांचाही जारीने विचार करावा असे आग्रहाने सुचवावेसे वाटते.

शैवटी मुक्तिसंग्राम म्हणजे तरी काय ? ...

‘तुझे आहे तुजपाशी’ हे ओळखणे. मागासलेला म्हणून जरी सर्वत्र गाजावाजा झालेला हा देश असला तरी नैसर्गिक व मानवनिर्मित साधनसंपत्तीत तसा हा काही कमी नाही. याने हीनदीन व लाचार बनावे अशी तर मुळीच परिस्थिती नाही. ‘योजकस्तव दुर्लभः’ अशी खरी अडचण आहे. योजना चांगल्या असल्या तरी त्या राबवणाऱ्या, संघटित करणाऱ्या कार्यकर्त्याची मुख्य उणीव आहे. दोनचार वसगाड्या जाळल्या, एखाद्या इमारतीची तावदाने फोडली की आम्ही आमच्या तरुणपिढीवर ताबडतोव आगपाखड करतो. पण यापेक्षा कोटीपटींनी जे राष्ट्रीय संपत्तीची लूट करीत आहेत, चैनवाजीत आणि उधळपटूत तिची घूळदाण उडवीत आहेत, त्यांच्या विरुद्ध मात्र व उच्चारण्यापलीकडे आपण काही करीत नाही. श्रीकैलास ते सिंधुसागर हा अन्नस्वतंत्रतेचा मोर्चा निघाला त्याच सुमारास मुंबईला-ही, राष्ट्रीय संपत्तीचा नाश होऊ नये यासाठी काही थोर थोर मंडळींनी एक मोर्चा आयोजित केलेला होता. या मोर्चात काही साहित्यिक होते, विद्यापीठाचे उपकुलगुरु होते, वडे वडे समाजवादी नेतेही होते. मग एखादा मोर्चा त्या सटोडियांच्या, काळावाजारवाल्यांच्या, राष्ट्रीय संपत्ती हडपगडप करणाऱ्या देशाशत्रूंच्या फोर्ट-तल्या उंच उंच वातानुकूलित इमारतींवर का नेला जाऊ नये ? तळाशी गाडल्या गेलेल्या त्या भूमिहीन आदिवासींचे, गरीब शेतमजुरांचे, छोटधा किसानांचे रक्त शेवटी या इमारतींत गोठवले गेलेले आहे. इथून ते अशाच परदेशातल्या उंच उंच इमारतींकडे पाठविले जात असते. तिथून ते पुढे चंद्रावर पोचते. गरीब अप्रगत देशातील तो तळाचा श्रमिक मात्र अधिकाधिक खोल खोल रुतत जातो. तो वर यायला हवा असेल तर या गगनचुवित इमारतींमध्ये डडलेला काळा पैसा वाहेर खेचला गेला पाहिजे, मोकळा करून त्याचे पाट दशदिशांना खेडोपाडी वहावले पाहिजेत. पस्तीस वर्षांपूर्वी, १९३६ च्या फैजपूर कांग्रेस अधिवेशनाच्या अध्यक्ष-पदावरून पंडित नेहरूंनी हे स्वप्न पाहिलेले होते. त्यावेळी ते म्हणाले होते : ‘ही ध्येये आमच्यासमोर असली तरी डोळचांसमोर दिसणारी परिस्थिती आणि हरवडी आमच्यापुढे येणाऱ्या अडचणी ह्यांना डावलून चालावयाचे नाही. लक्षावधी लोकांची उपासमार आणि बेकारी असे या परिस्थितीचे वर्णन करता येईल. तिच्या तावडीत मध्यमवर्गमुद्वा सापडलेला आहे. ही भीषण परिस्थिती वणव्यासारखी फैलावत चाललली दिसते. अनेक दुःखदायक विरोधांनी हे जग भरलेले आहे. पण हिंदुस्थानात आश्चर्यमूढ करून सोडणारे जे विरोध आदलतात तसे इतरत्र सापडणार नाहीत. साम्राज्यशाही सत्तेच्या व्यवत चिन्हांप्रमाणे हीन प्रवृत्तीच्या द्योतक अशा कलेने नटलेली नवी दिल्ली पाहा ! तिच्यासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च झाला आहे; पण तेथून चार-दोन मैलांच्या आत हिंदुस्थानातील उपाशी

शेतकऱ्यांच्या चंद्रमौळी झोपडचा उभ्या असलेल्या दिसतील. त्यांच्याच चार-सहा आण्यांच्या मिळकतीतून हे महाल उभारले जातात. आणि गलेलठूं पगार दिले जातात....'

पंडितजी ! आपण स्वप्न तर फार मोठे पाहिले. पण प्रत्यक्ष दिल्ली जेव्हा आपल्या ताब्यात आली तेव्हा हे महाल अधिकच उंच उंच होत गेले. त्या चंद्रमौळी झोपडचा-ची संख्या अफाट वाढली. ब्रिटिश शोषक गेले. पण त्यांची जागा नव्या शोषकांनी घेतली. आपल्याला प्रिय असणारी ध्येये हे नवे शोषक कधीच वास्तवात आणु देणार नाहीत. आपण ज्या स्वातंत्र्यसंग्रामात लढलात आणि अखेरीस विजयी झालात तो स्वातंत्र्यसंग्राम म्हणूनच अपूर्ण राहिलेला आहे. सत्तांतर झाले; पण स्वातंत्र्याचा प्रकाश त्या चंद्रमौळी झोपडीपर्यंत अद्यापही पोचलेला नाही. आपल्याला आणि आपल्यासारख्या अनेक स्वातंत्र्यवीरांना, पूर्वसूरींना समरून, म्हणूनच पुन्हा नव्या स्वातंत्र्यसंग्रामाची तयारी भारतीय जनतेला केली पाहिजे, नवा व्यूह रचला पाहिजे. पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध विदेशी शोषकांविरुद्ध होते. आता शोषक स्वदेशी आहेत. म्हणूनच ही लढाई जास्त अवघड आहे. रामरावण युद्धापेक्षा कौरव-पांडवांचे भ्रातृयुद्ध अधिक क्लेशदायक व धर्मसंकटात टाकणारे होते. कोण श्रीकृष्ण आता गीता सांगण्यासाठी उभा राहतो ते पहायचे. युद्ध तर अटळच आहे आणि चिखला-मातीत बुडालेल्या खोपटातील करोडो भूमिपुत्रांनी आपल्या लंगोटचांचे घवज त्या अस्मानभेदी महालांच्या शिखरांवर फडकविल्याशिवाय या युद्धाचा शेवट होण्यासारखा नाही. भारत तोवर त्रृणमुक्तही होणार नाही. समोर फेसाळणारा अथांग सिंधुसागर तोवर भारत विजयाची स्तोत्रे मुक्त स्वरात गाऊ शकणार नाही. ती हिमालयातील शुभ्र शिखरे वर्फचि तट म्हणूनही तोवर अभेद्य रहाणार नाहीत. तो हिंदुकूश पर्वत भारताचे निशाण डौलाने फडकविष्णाचे तोवर नाकारीतच राहील ! हिंदुस्थानच्या या विजयोत्सवासाठी, भूमिपुत्रांनो आणि सिंधूपुत्रांनोही ! सर्वांना आता एक झाले पाहिजे. कारण विजय अखेर याच शक्तीचा व्हायला हवा. लक्ष्मीपुत्रांचा नाही. या शक्ती विजयी झाल्या तरच लक्ष्मी लक्ष्मीच्या ठिकाणी नांदेल, भारत भारत ठरेल. जगातील संस्कृतींच्या सरित्संगमावर आपलाही एक सुंदरसा भव्य घाट बांधू शकेल. केवळ प्रगत भारत नको. व्यक्तित्वसंपन्न भारत हवा आहे. आणि यासाठी एका नव्या मुक्तिसंग्रामाची उभारणी होणेही अवश्य आहे.

विधायक प्रेरणांची उपज
आजवर मुख्यत्वे गांधीवादी
परंपरेतून होत आलेली आहे.
पण ही परंपरा आता कुंठित
ज्ञालेली आहे. मग नव्या वाटा
कुठल्या ? विधायकता आणि
संघर्षसिद्धता यांचा नवा मेळ
कसा जमायचा ?

हा मेळ जमविण्याचा विलक्षण
प्रयोगात अखेर बळी गेलेल्या
एका बलदंड व्यक्तिमत्त्वाची
ही कथा....

स्त्री विद्युत रात्रि लकड़ा गांधी नक्काश उपर्यामा निर्मित अनेक
स्त्री डिलैन आमत्रापृष्ठ निर्मित, रात्रि आमत्रापृष्ठ निर्मित अनेक
स्त्री विद्युत रात्रि लकड़ा गांधी नक्काश उपर्यामा निर्मित

भूमिपुत्र

दिवस ग्रीष्माचे. कडक उन्हाची वेळ. सूर्यने तर जण मार्शल लॉ पुकारला होता.
सगळीकडे शुकशुकाट. रस्ते निर्मनुष्य. कडेकडेला, वांधावर खडे असलेले हिरवे
पहारे. आकाश भीतीने पांढरेफटक पडल्यासारख. वातावरण थवकलेले. निश्चल.
करडे-पिवळे रसायन उकळत होते. दूरदूर मृगजळे तरळत होती, चमकत होती.
शेते नांगरून पडलेली. अजगरासारखी सुस्त, लांबच लांब.

अजगरांच्या विळळ्यात पुस्टशा दिसणाऱ्या दोन-तीन झोपड्या. कुंपणाआड डडलेल्या
गावापासून दूर, एका विराण भूमीवर.

झळा अंगावर घेत, झोकांडत, कलंडत, उघडयासताड शेतातून तिकडे सरपट्ट
चाललेली एक जीप.

जीपमध्ये दोन संपादक. एक पुण्याचा, एक दिल्लीनजिकच्या विजनौरचा. गावचा
एक विद्यार्थी वाट दाखविणारा. कुतुहल म्हणून सामील झालेले आणखी एक-दोन
गावकरी.

गेली काही वर्षे एक होमकुंड येथे धगधगत होते. नुकतेच ते अचानक विझले. विझ-
वले गेले. एका भीषण पद्धतीने.

झोपड्या जटायुसारख्या निश्चेष्ट पडल्या होत्या. रक्ताने अभिषिक्त झालेल्या.
आसपास चिटपाखरेदेखील फिरकत नव्हती.

आश्रम भकास होता. सुना होते. मंदिराचे समशान झाले होते. अंगार भस्म होऊन
मातीत मिसळला होता.

एका परिवाजकाची ही जिवंत समाधी होती.

एका शांतिसैनिकाचे हे कुरुक्षेत्र होते.

एक संपादक येथे गोळचा घालून निर्घृणपणे मारला गेला होता. एखादे जनावर कोङून टिपावे तसा. असहाय्य, निःशस्त्र, एकाकी; पाहुणा म्हणून काही दिवसां-साठी आलेल्या एका वृद्ध सहकाऱ्यासह.

दिवसा आसपासच्या गावातुन काम करावे. गावकऱ्यात मिसळावे, त्यांच्या विविध प्रश्नांचा अभ्यास करावा, माहिती जमवावी. अन्यायाविरुद्ध टकरा घ्याव्यात. लहान-मोठचा सरकारी अधिकाऱ्यांना सतत धारेवर धरावे. लाचखाऊ जाळचात पकडावेत. पोलीस अत्याचारांविरुद्ध रान उठवावे. बडचांना फटकारावे. छोटचांना, अन्यायपीडितांना धीर देऊन शक्ती एकवटून त्यांच्यासाठी झुंजावे.

दिवसा सायकलवरून किंवा पायी ही सारी वणवण करावी. रात्री माळावरच्या झोपडीत, एकातात, अंदारात अडूब्य व्हावे. जवळची मनुष्यवस्ती म्हटली तरी दोन फलंगापुढची. हाकेच्या अंतरावर कुणीही नाही.

असा हा एक निःसंग. निःस्पृह, कुणाचा मिधा नाही, कुणाचा बंदा नाही. एकटा मोकळा, निर्भय, स्वतंत्र.

वहु जनी असो नये । वहु आरण्य सेवू नये ।

वहु देह पाळू नये । आत्महत्या खोटी ॥

मूळ हा पंजाबचा. मोरो-फिरोजपूर भागातला. घरदार सोडून तरुणपणीच वाहेर, पडलेला. गंगाकिनारी याने संन्यासदीक्षा घेतली आणि याचे भारतभ्रमण सुरु झाले. हा महाराष्ट्रात, पुण्याच्या गोखले अर्थशास्त्र संस्थेत होता, गाडगिळांची यावर मर्जी होती. हा आंध्रात विनोबांवरोवर पदयात्रिक म्हणून हिडला. हा ओरिसात, कोरापुट जिल्ह्यात ग्रामदान-नवनिर्माण कार्यासाठी राहिला. केरळवर तर याने पुस्तकच लिहिले आहे— Sarvodaya in a Communist state. नंबुद्रीपादांचे पहिले सरकार असताना हा वर्षभर तेथे अभ्यासासाठी वास्तव्य करून होता. पूर्वव्यात अंजावमध्ये किसानसभेचा एक जहाल कार्यकर्ता म्हणून हा वावरला. काही काळ कम्युनिस्ट पक्षाचा क्रियाशील सदस्य्याही होता म्हणतात. कुठेच थांबला नाही, टिकला नाही, रुजला नाही. अस्वस्थ, अशांत. क्रांतीची रणक्षेत्रे सतत शोधीत होता. विजनौरजवळच्या आश्रमात जेव्हा तो स्थिरावला तेव्हा 'विनोबा' हे त्याचे दैवत होते. येथूनच तो सर्वोदय आणि राजकारण यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न करीत होता. सर्वोदयी क्रांतीची एक आघाडी झुंजवीत होता.

यासाठी प्रत्यक्ष कार्याच्या जोडीला त्याने एक पांक्षिक सुरु केले—

PERSONALITY

An English-cum-Hindi Rural Fortnightly.

News, Views and Research Journal

दिवसा जनसेवक. रात्री संपादक—मुद्रक—प्रकाशक—लेखक—विचारवंत—अध्यासक—
संशोधक—सब कुछ !

कुठून तरी एक सायकलोस्टाइल मशीन याने पैदा केले. यावर आपला सर्व अंक
लिहून, छापून तो दर पंधरा दिवसांनी हा प्रकाशित करीत असे.

विजनीरला जिल्ह्याच्या ठिकाणी, निदान वस्ती असलेल्या जवळपासच्या एखाद्या
खेड्यात पाक्षिकाचे कार्यालय ठेवा असे अनेकांनी सुचविले. पटले नाही. लेखणी
आणि नांगर एकत्र जिथे मला नांदवता येतील तिथेच मी रहाणार, काम करणार,
मग भले अंकाची शोभा थोडी कमी होवो, व्यवस्था सांभाळणे जिकिरीचे, त्रासाचे
ठरो, हा याचा हटू.

पहिल्या अंकात संपादकाने आपले मनोगत व्यक्त केले आहे.

'येथे मी 'व्यक्तित्व विकास केंद्र' सुरू करीत आहे. आपली माहिती थोडक्यात
कळवा. निवड झाल्यावर आपण येथे कायम वास्तव्यासाठी येऊ शकता.

प्रत्यक्ष या जीवन विकासाच्या प्रयोगात आपण सहभागी होऊ शकत नसल्यास
विविध प्रकारे आपण या प्रयोगाला हातभार लावू शकता.

आपल्या संग्रहातील निवडक चांगली पुस्तके पाठवा. येथे ग्रंथालयाची आवश्यकता
आहे.

वीज लवकरच पोचेल. आपण सधन असाल, व्यवसाय—व्यापार यात आपली
चांगली भरभराट असेल तर छापखान्यासाठी यंत्रसामग्री हवी आहे. यासाठी
कर्जरूपाने काही रक्कम पाठवा. मुदत संपताच रक्कम सव्याज परत करण्याची मी
हमी घेतो.

भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, याविरुद्ध लोकमत जागृत करून चळवळ उभारणे हे या
केंद्राचे एक वेगळेपण आहे. आपण सरकारी नोकरीत असाल तर यासंबंधी महत्वाची
माहिती आम्हाला पुरवा. आपले नावगाव गुप्त ठेवण्याची सर्व खबरदारी आम्ही
घेऊ. आपल्याला यामुळे कोणताही उपसर्ग पोचू देणार नाही.

आपण स्वतःच बरबटलेले असाल, भ्रष्ट नोकरशाही, गोरगरिबांवर अन्याय
करणारे बडे जमीनदार—सावकार, काळावाजारवाले व्यापारी, कारखानदार यापैकी
कुणाळी आपले लागेबांधे असतील तर आपल्याकडून माझी कसलीही अपेक्षा नाही.
आपण लवकरच आपले मार्ग बदला एवढेच मी सुचवू इच्छितो. नाहीतर लोक
आता आपल्याला गोल्यांचा घालून ठार मारल्याशिवाय राहणार नाहीत.

येथे गंगाकिनारी पापक्षालन करावे यासाठी मी काही आलेलो नाही. गंगेत डुबकी घेऊन बुडवावे—धूबून काढावे असे कोणतेही पाप मला आजवर शिवलेले नाही. गेली वीस—पंचवीस वर्षे आपल्या समाजाचा तळ गाठण्यासाठी, तेथून कांतीचा उठाव करण्यासाठी मी जिवाची कुरवंडी चालवलेली आहे. ग्रामीणतेशी माझे नाते जडलेले आहे. आम्ही विनोबांची माणसं आहोत. ग्रामीण जनतेच्या, सर्वांत खालच्या पातळीवर जीवन जगणाऱ्या मानवतेच्या सुखदुःखाशी समरस होणे, ही पातळी उंचावण्यासाठी जगणे आणि झगडणे हा आमचा धर्म आहे. या रहाणीत अनंत अडचणी आहेत. सुखसोयी नाहीत. पदोपदी सरकारी यंत्रणा व तिचे गावातील भ्रष्ट दलाल छळतात, आडवे येत रहातात. तरीही आम्ही हा खंदक सोडून पळून जात नाही. भारतीय जनक्रांतीची लढाई या खंदकातून लढली जाणार आहे. आम्ही कदाचित ही लढाई पहायला, खेळायला असू किंवा नसू, पण पूर्वतयारीचे, अग्रदृत—त्वाचे आमचे भाग्य तरी कुणी हिरावून घेवू शकणार नाही. आमचा अभ्यास, आमचे संशोधन, आमची सेवा ही सारी एका महान कांतीची पूर्वतयारी आहे असा आमचा विश्वास आहे.

कोण म्हणतो कांती वंदुकीच्या नळीतून जन्म घेते ? विचार ही खरी शक्ती आहे. शहरी सुखासीनतेत लोळत, पडल्यापडल्या, खुर्चीत बसून केलेल्या चिंतनमननातून किंवा चर्चा परिसंवादातून ही शक्ती जागृत होऊ शकते, यावर मात्र माझा मुळीच विश्वास नाही. यासाठी जनतेवरोवर राहिले पाहिजे. तिच्या सुखदुःखाशी, हाल—अपेष्टांशी समरसून कार्य केले पाहिजे. यासाठी तर आम्ही येथे आहोत. येथूनच खन्या, उदयोन्मुख भारताचे हृदय आम्ही जाणून घेत राहू, आपल्याला या—हृदयाचे ठोके ऐकविष्ण्याचा निकराचा प्रयत्न करीत राहू.

आपण कुठे उमे आहात ? आपल्या अंगावरचा भारी कोट विकून आपण नवे विचार, ताजे विचार जाणून ध्यायला उत्सुक आहात काय ? मग हे पाक्षिक आपले आहे. पण आपण डोके गहाण ठेवून, नवे नवे किंमती कोट अंगावर चढविष्ण्याच्या तुच्छ स्पर्धेत मशगुल रहाणारे असाल तर हे वरे, की आपण आताच एकमेकांचा निरोप घेऊ. तुमचा प्रवास वेगळा आहे. आम्ही वेगळ्या मार्गावरचे प्रवासी आहोत. हो, उगाच भीडभाड, गोलमाल सभ्य भाषा आपल्या स्वभावात नाही. आपण स्वच्छ सांगून टाकणार—‘राजा ! तू भिकारी आहेस.’ त्या, गोष्टीतल्या लहान मुलासारखे आपल्याला एकदम ओरडावेसे वाटणार, Oh ! the King is naked.

It might offend those who, sitting at the towns as worshippers of Mammon, meticulously ape the Western ways and misgovern

the affairs of the simple folk who sweat and toil in the fields along with me. But I will play best my role as a writer whose honest duty is to expose and expose; dare, dare and still more dare as Dantan has said.'

गोविंदपूर. विजनौरपासून सहा सात मैलावरचे एक वसती नसलेले गाव. उत्तर प्रदेशात अशी वरीच गावे आहेत. फक्त कागदोपत्री नोंद असलेली. ग्रामपंचायत खारी. केंद्र सुरु झाले. पण त्रांतीसैनिक आणि संस्थाचालक ही जोड प्रथमपासूनच नीट जमेना. लढा संघटित करण्याची भूमिका पत्करावी तर विधायक उभारणीच्या कार्याला खीळ बसू लागली. दहा वारा एकर जमीन एकाने दान दिलेली होती. ही पिकवावी, फुलवावी, आश्रम वाढवावा, टागोरांच्या शांतिनिकेतनसारखे काही भव्य रूप याला प्राप्त करून द्यावे ही सुरुवातीची कल्पना. पण हे साधायचे तर प्रस्थापिताशी उभा दावा धरण्याच्या भूमिकेला अनेक ठिकाणी मुरड घालणे आवश्यक होऊन वसते. अनेक तडजोडी पत्कराच्या लागतात, अन्याय गिळावे लागतात, संघर्षाची धार बोथट होऊ द्यावी लागते. एखादा गांधीच ही दुहेरी किमया साधू शकतो. विधायक कार्याचा पसारा सुट्टुस्तीत, लोकाधारित व आटोपशीर ठेवून एकीकडे गांधी संस्था उभारीत होते. चळवळींचा जोर वाढताच संस्था मोडल्या, सरकारी वरवंटा त्यांच्यावरून फिरला तरी गांधींना त्याची फारशी पर्वा वाटत नव्हती. गोविंदपूरला मात्र संघर्षाची धार जसजशी तिखट होत गेली तसतसे केंद्र उभारणीचे कार्य मागे पडत गेले. विहीर झाली तर पंप बसेना; पंप बसला तर वीज मिळेना. पावलापावलाला अडचणी, अडथळे, विरोध, तंटे आणि तकारी. एक पैची लाच देणार नाही ही संपादकाची प्रतिज्ञा. आश्रमाची साधी साधी कामे सरकारी फितीत यामुळे अडखळू लागली. हा हट्ट नसे. कागद पुढे सरकत नसे. शांतिनिकेतन असे करून कसे उभे राहणार? महर्षी कर्वे यांनी ही काटेरी वाट टाळली म्हणून तर विद्यापीठ उभे राहू शकले; पण याने ठरवले असावे, काटे तुडवायचे. रक्तबंबाळ व्हायचे. संस्थांचे मजले चढविण्याएवजी कुरुक्षेत्रावरचा एखादा मोर्चा लढवायचा. हाच आपला स्वधर्म. केंद्र वाढले तर वाढले. नाहीतर गंगार्पण.

अर्थातच केंद्र वाढले नाही. जेमतेम एक विहीर तयार झाली. शिसम आणि आंब्याची थोडी झाडे, डिडोनियाचे कुंपण, बोगनवेली, गुलमोहोर, रातराणीचा सुगंध, उसाचा किरकोळ तुकडा, थोडेकार धान्य यावर समाधान मानून घ्यावे लागले. तीन झोपड्या ही स्थावर मिळकत. एका झोपडीत टेवलखुर्ची, पुस्तकाचे कपाट, कागदपत्रांचे शेल्फ, ते सायकलोस्टाइल यंत्र. हीच संपादकीय कचेरी, रहाण्याजेवण्याची, झोपण्याची जागा. दुसरी झोपडी आल्यागेलेल्यांसाठी असावी आणि तिस-

रीचा वापर अवजारघर-कोठारघर म्हणून. पाच दहा वर्षांच्या परिश्रमानंतर आश्रम उभा राहिला तो एवढाच. पाक्षिक कधी मोठचा छपाई यंत्रावर चढेलच नाही. संपादक अधूनमधून दिलगिरी व्यक्त करतोच आहे—‘पावसाळी हवेमुळे शाई वाळली नाही. सबव छपाई थोडी विघडली आहे. अंकालाही उशीर. क्षमस्व.’ व्यक्तित्व विकासासाठी केंद्राकडे कुणी फारसे फिरकले नाही. हा एकटाच ताडामाडासारखा तेथे वाढत राहिला. दूरवरून दिसायचा. नजरेत भरायचा. लोक स्तिमित व्हायचे. श्रद्धा, आदर वाळगून असायचे. पण जवळ जाऊन सावलीला उभे रहावेसे कुणाला कधी वाटले नसावे.

आश्रम वाढला नाही; पण दवदवा, दरारा वाढतच गेला. गोविदपूरच्या आसपासच्या ५-६ गावातील बारीकसारीक घटनांवर शिकारी कुञ्चासारखा जागता पहारा ठेवण्याची संपादकाची घडपड मात्र यशस्वी होत राहिली. सर्वसामान्य खेडुतावर नोकरशाही अंमल कसा गाजविते, गावातील वडे शेठ-सावकार, जमीनदार नोकर-शाहीचा वापर आपल्या स्वार्थसाधनासाठी कसा करून घेतात, लाचलुचपत कुठे चालू आहे, पोलिसी सेसमिन्यात कोण विनाकारण गुंतवला जातो आहे, शेतकरी नवे शेतकीतंत्र कसे आत्मसात करतो आहे, या तंत्राचे दुष्परिणाम कोणते, कोटीत कुठली प्रकरणे का व कशी तुंबून आहेत, गावातील जातीय तेढ वाढण्याची कारणे, हरिजनांना मिळणारी वागणूक, पूर्वीपासून चालू असलेल्या शेजारच्या साखरकारखान्यातील काळेवेरे, धार्मिक उत्सव—गावाला स्पर्श करणारे वहुतेक विषय टिपण्याची संपादकाची पहिल्या अंकापासून घडपड सुरु आहे. यातून नवी प्रकरणे सारखी उद्भवत आहेत, शत्रू वाढत आहे. मित्र म्हणवणारे हळूहळू दूर सरकत आहेत. सौम्य व्हा, जपून लिहा असे प्रेमाचे, आपुलकीचे सल्ले चहात्यांकडून—वाचकांकडून वरचेवर दिले जात आहेत. तरी लेखणी लाठीसारखी चालविण्याचा हट्ट, खुमखुमी, जिद कमी न होता वाढतेच आहे. कुठे कुठे ती फिरेल याचा नेम नव्हता.

□ २८-८-१९६८ : एकिज्ञक्युटिव्ह इंजिनिअर—टचुवेल्स व यांच्या हाताखालील इतर अधिकारी यांची रामपूर व मौजीपूर या गावांना भेट. रामपूरचा नलिका कूप हे अधिकारी आले तेव्हाच सुरु होऊ शकला. तोवर शेतातील भात व उस पाण्या-अभावी जळून गेलेला होता. तकार अजर्जिं हीग टेबलावर पडून होते. अधिकाऱ्यांनी एकाही अजर्जिडे लक्ष दिले नाही. शेतकऱ्यांना कुणी भेटलेदखील नाही. मग हे महाशय येथे कशासाठी आले असावेत? भत्ता उकळण्यासाठी.

□ १-९-१९६८ : एका हरिजन स्त्रीची अबू लुटण्याचा प्रयत्न केल्याच्या आरोपावरून खारी गावातील मुस्लिम समाजातील एका व्यक्तीवर खटला भरण्यात आले होता. पुराव्या अभावी आरोपीची निर्दोष म्हणून सुटका झाली.

अत्याचाराची घटना घडल्यानंतर खारी गावातील हरिजन तकार गुदरण्यास शेजारच्या हल्दौर पोलीस ठाण्यावर गेले. ठाणेदाराने दुर्लक्ष केले. हरिजनानी वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्यांची भेट घेऊन गावातील वहुसंख्य मुस्लिम समाजाकडून होणाऱ्या उपद्रवांची त्यांना जाणीव दिली. वरून हुकूम आत्यावरच हल्दौर ठाणे जागे झाले व तकार रीतसर नोंदवली गेली.

आरोपीने खटला चालविण्यासाठी चांगले वकील दिले. हरिजनांजवळ पैशाची कमतरता होती. तरी उदेकुमार नावाच्या वकिलाला त्यांनी शंभर स्पये जमवून दिले. पण या वकिलाने काहीच काम केले नाही. म्हणून चेतन स्वरूप नावाचा दुसरा वकील हरिजनानी गाठला. त्याला दोनशे रुपये दक्षिणा म्हणून दिली. पण याही वकिलाने शेवटपर्यंत तोंड उघडले नाही. निकाल लागल्यावर या दोनशे रुपयांपैकी पन्नास रुपये हरिजनांना परत करण्याचे सौजन्य या चेतन स्वरूप महाशयांनी का दाखवावे हे मात्र एक गूढ आहे.

□ ३-९-१९६८ : जिल्हा कोटात, खारी गावातील गोहत्येसंबंधीचा खटला आज पुढे आला. कामकाज न होता पुढची तारीख पडली.

२४ एप्रिल १९६८ - या दिवशी रात्री खारीतील हिंदूना गावात मजीद या मुसलमानाच्या घरात गाय कापली जात असल्याचा संशय जाला. सात मैलावर असलेल्या हल्दौर पोलीस ठाण्याकडे हिंदू धावले. पोलीस चौकशीसाठी दाखल झाले तेव्हा मध्यरात्र उलटली होती. मजीद व त्याचा एक साथीदार पुराव्यानिशी सापडले. काही किवटल गोमांस गाडीत भरून पोलीस ठाण्यावर नेले गेले असे कळते.

□ ३ सप्टेंबर १९६८ : करीडीच्या पूरणसिंगांनी नलिका कूप खात्यातील एका कर्मचाऱ्याविरुद्ध नुकसानभरपाइसाठी गुदरलेल्या फिरादीची आज सुनावणी झाली या खात्यातील वरेच अधिकारी-कर्मचारी आज कोटात गोळा झालेले होते. आपल्या उसाला नियमाप्रमाणे पाणी देण्यास सदर कर्मचाऱ्याने नकार दिल्यामुळे आपले नुकसान झाले असा पूरणसिंगाचा दावा आहे. माझी साक्ष निघाली. तीन तास साक्षीचे काम चालू होते.

या प्रकरणाची फाईल नलिका कूप खात्याने दडवून ठेवली, कोटासिमोर ये ऊच दिली नाही असे कळते.

अज्ञा स्थानिक, किरकोळ नोंदी करता करता संपादकांची लेखणी मध्येच एकदम हरिद्वार-हरीकेशला फेरफटका मारून येई. आपला पदव्युत्तर अभ्यासक्रम अर्धवट सोडून लाहोरहून संपादक सत्तावीस वर्षांपूर्वी येथे संन्यास घेण्यासाठी आलेला

होता. आपण सहा महिने राहिलो तो स्वर्गाश्रम त्यावेळी कसा शांत—निवांत होता! आता काळचा पैशातून येथे कशा टोलेंजंग इमारती उभ्या राहिल्या आहेत! गंगाकाठाचे रम्य तपोवन जाऊन नदीकाठची उतारवयस्कांची ही वसतीस्थाने होऊ लागली आहेत—संपादक या स्थित्यंतरामुळे फार व्यथित आहे.

सध्या महेश योगी यांची चलती आहे.

संपादक डिब्बाईन लाईफ सोसायटीच्याआवारात प्रवेश करतो. गांधी जन्म शताब्दी-दोन आँकटोवरचा तो दिवस. हरिजन कुटुंबांच्या सत्काराचा खास कार्यक्रम आयोजित केलेला असतो. सत्कार म्हणजे केवळ मिठाईचे वाटप! हारखुरे नाहीत. पंचारती, धूपदीप, घंटानाद सगळे नाटक उभे केले गेले होते. कॅमेरे सज्ज होते. वेगवेगळचा कोनातून टिपलेली दृश्य आता मासिकाद्वारे जगभर पोचवली जाणार होती. भारतात हरिजनांना केवढी सन्मानाची वाणगूळ किली जाते याचा हा केवडा चोख, रंगीत—संगीत पुरावा ! गांधीजींचा भारत ! आध्यात्मिक भारत ! तुफान प्रसिद्धी. साधकांच्या नव्या झूऱ्डी. संपादक लेखणी खुपसतो : ' ही जाहीरातवाजी कशासाठी ? आश्रमात यांना कायमचे काम द्या. विशेषत: स्वयंपाक घरातले. एक तरी साजुक—सोवळा साधक येथे टिकून रहातो का ते पहा; It was vanity writ large on the walls of the Divine Life Society. दिव्य जीवन संस्था—एक प्रचंड पोकळ ढोंग.'

विजनौर जिल्ह्याचा इतिहास अंकामागून अंकात सादर होत होता. कुठून कुठून संपादकाने माहिती जमा केलेली होती. जनगणनेचे अहवाल, डिस्ट्रिक्ट गेझेटियर्स, ऐतिहासिक दफतरे, पुराणकथा, दंतकथा सगळचांचा आधार घेतला गेला होता. महाभारत काळापासून ब्रिटिश अमदानीपर्यंत इतिहासाचा धागा आणून पोचवला होता. कृष्णमुनीच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली ही भूमी. शिष्टाई असफल झाल्या—वर दुर्योधनाचे प्रासादीय आगतस्वागत नाकाऱ्णन कृष्ण भगवान तडक विदुराघरी आले. कण्या खाऊन त्यांनी ती रात्र मित्रासमवेत संभाषणसुखात घालवली—ती विदुरकुटी येथून जवळच पाच—सहा मैलावर यात्रेचे ठिकाण म्हणून आजही प्रसिद्ध आहे. कण्वाने शुक्रुंतलेचे लालन—पालन या परिसरातच केले. शुक्रमुनीची तपोभूमी हीच—यासाठी तर हा संचयस्त संपादक उभ्या भारताची परिक्रमा करून शेवटी येथे स्थिरावला नसेल ? कृषी आणि कृषी—आज तुटलेला हा संबंध त्याला पुन्हा जोडायचा होता. ही जोड जेव्हा जेव्हा जमली तेव्हा भारत वैभवात नांदला असा त्याचा अभ्यासांती निश्चित झालेला विचार होता. या विचारालाच कृतीचे रूप देण्याचा गोविंदपूरचा आश्रम हा एक प्रयत्न होता. पाश्चात्यांकडून आपण उच—ललेत्या व्यापारी संस्कृतीच्या सर्व आविष्कारांचा त्याला उबग होता—तिटकारा वाटत होता. मग ती संसदीय लोकशाही असो की शहरातून फोफावणारी औद्यो-

गिक समृद्धी असो. साम्यवादी संस्कृती त्याला यापेक्षा अधिक जवळची वाटत असावी. सभोवतालच्या ब्रष्टाचाराला, अंदाधुंदीला कंटाळून, वैतागून कधीकधी तो हुकुमशाहीची स्वप्नेही रंगवीत असे. ही हुकुमशाही अर्थातच उजवी नसे. कारण हिटलर, त्याचा वंशवाद, नाझीचे अत्याचार याविषयी त्याने फार तुच्छतेने लिहिलेले आहे. पण आपल्याकडील राजकीय पंडितांची, पक्षनेत्यांची ठोकळेवाज डावी—उजवी वर्गीकरणेही त्याला मान्य होत नव्हती. जातीचे प्रावल्य, जमातवादी राजकारण यामुळे या सरधोपट वर्गीकरणाला अनेक छेद जातात, ध्रुवीकरण स्पष्ट होत नाही, डावे—उजवे यांची सतत सरमिसळ होत रहाते असा काहीसा याचा विचार असावा. उत्तर प्रदेशातील आयाराम—गयारामांचा गोंधळ पाहून एकदा याने चिडून लिहिले होते की, सर्व राजकीय पक्षांच्या कचेन्यांना कुलपे ठोका. उत्तर प्रदेशातील सर्व सामाजिक—सांस्कृतिक संघटनांच्या कार्यकर्त्यांना हाताशी घेऊन सत्ता राबवा. या संघटनांच्या यादीतून त्याने रा. स्व. संघालाही वगळलेले नव्हते.

भा. क्रां. द. बाबत याचा असाच वेगळा दृष्टिकोन. उत्तर प्रदेशातील कांग्रेस समा—जवादाचे नाव घेत असली तरी प्रत्यक्षात खेड्यातील जुनाट जमीनदार वर्गाची व शहरातील व्यापारी कारखानदारांची तिच्यावर पूर्ण पकड आहे. जमातवादी मुस्लिम संघटना आपले फुटीरतेचे, संकुचित राजकारण कांग्रेसच्या आधारानेच खेळत रहातात. याउलट चरणसिंगांच्या रूपाने हरितक्रांतीतून जन्मास आलेले नवे शेतकरी नेतृत्व पुढे येत आहे. तुलनेने ते पुरोगामी आहे. उत्तर प्रदेशातील कांग्रेसी सत्तेची मक्तेदारी मोडायची, तर या उदयोन्मुख शक्तीला पाठिबा दिला पाहिजे—अशी याची भूमिका होती व यासाठीच पहिल्या मध्यावधी निवडणुकात याने भा. क्रां. द. कडे आपल्या अंकातून थोडे अधिक सहानुभूतीने पाहिले होते. उत्तर प्रदेशचे पश्चिमेकडील काही जिल्हे हे भा. क्रां. द. चे किल्ले. जाठांची बहुसंख्या असलेला हा भाग. सत्तावनच्या उठावणीतील पहिली गोळी या विभागातील मिरत शहरात मंगल पांडे याने उडविली. या इतिहासाचा संदर्भ देऊन संपादक एका अंकात भाकित करतो : चरणसिंगाही याच विभागातून पुढे येत आहेत. गेल्या शंभर—दीडशे वर्षात शेतीचे शोषण करणाऱ्या वर्गांच्या हातात सतत सत्ता राहिली आहे. पूर्वी सत्ताधारी परकीय होते. स्वातंत्र्यानंतर ते स्वकीय झाले एवढाच फरक. या सत्ताधारांना उचलून फेकून दिल्याशिवाय शेतीचे, ग्रामीण जनतेचे, भारताचे पुनरुत्थान होणार नाही. केव्हातरी कसणारा, थ्रम करणारा किसान विरुद्ध त्याच्या श्रमावर जगणारे इतर सर्व असा सामना येथे खडा रहणार आहे. जागृत होणाऱ्या किसानशक्तीचे चरणसिंग हे एक प्रतीक आहे. मंगल पांडे जसा स्वातंत्र्य युद्धातला पहिला मानकरी ठरला तसा, कोण जाणे, उद्या अटळपणे होणाऱ्या किसानकांती युद्धातला एक आघाडीचा मानकरी ठरण्याचा योग चरणसिंगांच्या बाबतीत घडूनही येईल!

हा आशावाद पुढे चुकीचा ठरला हे वेगळे. पण भा. क्रां. द. कडे सुरुवातीच्या काळात या दृष्टिकोनातून पहाणारे इकडच्या भागात अनेकजण होते, हेही खरे. 'विजनौर टाईम्स'चे संपादक श्री. बाबुसिंह चौहान हे अशा अनेकांपैकी मला भेटलेले एक जाणकार. आचार्य नरेंद्र देव, लोहिया यांच्या तालमीत तयार झालेले हे समाज-वादी पक्षाचे एक जुने कार्यकर्ते. काही काळ कम्युनिस्ट पक्षातही हे होते. गेली काही वर्षे मात्र केवळ पत्रकारिता. उत्तर प्रदेश, कांग्रेस राजवटीच्या कोडीतून सुट-प्याचा एक मार्ग म्हणून भाक्रांदकडे यांनी प्रथम प्रथम मोठ्या आशेने पाहिले. पहिल्या मध्यावधी निवडणुकीत भाक्रांद उमेदवारांचा जोरदार प्रचारही केला. अपेक्षित कोडी फुटली असे यांचे मत. गुप्ता-विपाठी टोळीपेक्षा चरणर्सिंग यांना परवडले होते. चालू लोकसभा निवडणुकीत मात्र उजव्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणा-नुसार यांनी इंदिरा कांग्रेसचा पाठ्यपुरावा केला. गंमत अशी की, यांचे जोडीदार श्री. कश्यप स्वतंत्र पक्षाचे हितर्चितक. 'विजनौर टाईम्स' हे दैनिक दोघे मिळून मोठ्या हिरीरीने, गुण्यागोविदाने चालवीत असतात. मी म्हटलेसुद्धा विनोदाने, अजब आहे तुमची ही युती. स्वतंत्र आणि कम्युनिस्ट वृत्तपत्रक्षेत्रात सहकारी म्हणून वावरताना मला प्रथमच येथे आढळले. हा काय या मातीचाच गुण समजायचा की काय ? खैर, जिस देश मे गंगा वहती है.....

'जमीनदारी असताना जमीनदाराव्यतिरिक्त पूर्वी गरीब शेतकऱ्याला पटवारी आणि पोलीस लोकच फक्त लुबाडत असत. पण अलीकडे ग्रामसेवक, कामदार-सहकार आणि पाणीवाटप खात्यातील कर्मचारी-हीही मंडळी या टोळीत सामील झालेली आहेत. ही एक नवीच टोळधाड ग्रामीण भागावर कोसळत आहे...'

एका गाजलेल्या लेखाची ही सुरुवात. लेखाचे शीर्षक आहे 'लुटाऱू' - Bandits एका सरकारी खात्यातील ब्रष्टाचारावर संपादक तुटून पडलेला आहे. लेखणी बंदुकीसारखी रोखली गेलेली आहे...

विजनौर जिल्ह्यात नलिका कूप खात्याची वाढ वेसुमार झालेली आहे. खाजगी नलिकाकूपांव्यतिरिक्त जवळजवळ चारशे सरकारी नलिकाकूप या जिल्ह्यात आहेत. म्हणजे चारशे नोकरांना चरण्यासाठी ही चारशे सरकारी कुरणे जिल्ह्यात नव्याने तयार झालेली आहेत. सरकारी नलिका कूप ही जणू काय आपल्या वापाची माल-मत्ता आहे असे समजून हे चारशे लुटाऱू तिचा मुक्तपणाने उपभोग घेत आहेत. सर्वसामान्य शेतकरी या लुटमारीच्या सुळसुळाटामुळे भयंकर हैराण झालेला आहे. वरपर्यंत लुटीचे हिस्से वरोवर पोचवले जात असल्याने कितीही तकारी केल्या तरी त्यांच्या काही दाद फिर्यादच लागत नाहीत.

जो अधिक लाच देतो त्यालाच खात्रीचा व भरपूर पाणीपुरवठा केला जातो. यामुळे कूप सार्वजनिक असेल तरी त्यांचे सर्व फायदे मूऱभार श्रीमंत शेतकरीच फक्त उप-टत आहेत. लहान गरीब शेतकरी हवालदिल होण्यापलिकडे फारसे काही करू शकत नाही.

पण असे मोघमात लिहिणे कशाला ? नलिका कूप क्रमांक ३८१ व ३८२ या ठिकणी समक्षच जाऊन परिस्थिती आपण थोडी जवळून पाहू.

मौजीपूर आणि रामपूर या आपल्या गोविंदपूर केंद्राजवळच्या दोन गावातील हे दोन सरकारी नलिका कूप. या दोनही कूपांचे काम पहाणारा एक ऑपरेटर-यंत्रचारी व त्यांच्या हाताखालील एक मदतनीस-कूपरक्षक.

रामपूरला पाणी देणारा कूप सारखा नादुरुस्तच होता. यंत्रचार्यांचे हात ओले केल्या-शिवाय कूपातून पाणी वर येऊ शकत नाही. हे ज्ञान रामपूरच्या शेतकऱ्यांना सुरु-वातीला नसल्याने ते वरपर्यंत फक्त तकारी करीत वसले. शेवटी शेतातली उभी पिके वाळून चालली तेव्हा शेतकऱ्यांना अवश्य ती ज्ञानप्राप्ती झाली. त्यानंतर लगेच काही तासातच कूप दुरुस्त झाला. यंत्रचारी स्वतःच म्हणे खांवावर चढला होता व त्याने तारा जोडून दिल्या.

कूप ३८१ ची कथा थोडी निराळी आहे. सहा गावातील सुमारे चारशे एकर जमिनाला या कूपातून सरकारी वाटपपत्रकाप्रमाणे पाणी मिळायला हवे. पण सगळे पाणी मौजीपूरचे बडे शेतकरी हडप करीत असतात. या शेतकऱ्यांची एकूण जमीन फक्त ११६ एकर. इतर पाच गावातील सुमारे तीनशे एकर जमिनीला पाण्याचा एक थेंबही हे शेतकरी पोचू देत नाहीत. यावरून गावागावात तंटे-मारामाऱ्या झाल्या. पोलिसांपर्यंत तकारी गेल्या. पण परिस्थिती जैसे ये.

यंत्रचारी या शेतकऱ्यांना आतून सामील असल्याशिवाय हे कसे घडू शकते ? आतू-नच काय, यंत्रचारी काही प्रसंगी वाहेऱूनही प्रत्यक्ष हातभार लावतो असे कळते. इतर ठिकाणी पाणी नेणारे चरच मोडून काढ, विचुत उपकरणे बिघडवून ठेव, शेतकऱ्यांशेतकऱ्यातच लड्वालळ्ठी लावून दे, अशा यांच्या कारवाया सुरु असतात.

गोविंदपूर क्षेत्राला सरकारी वाटपपत्रकाप्रमाणे २७ एप्रिल १९६८ ते ८ जून १९६८ या कालावधीत पाण्याचे चार हप्ते-एकूण ६६ तास पाणी मिळायला हवे होते. पण जेमतेम एक हप्ता पदरात पडला—इकडे कडक उन्हाने पिके वाळून चालली होती तरी हा हप्ता पदरात पाडून घेण्यासाठी थोडी दंगामस्ती करावीच लागली. यंत्रचाऱ्याने नेहमीप्रमाणे कूप नादुरुस्त ठेवला होता. थोक दाराने—शेतकऱ्यांचा लोकनियुक्त प्रतिनिधी स्वतः थोडी खटपट करून तो चालू केला. गोविंदपूरचे पाणीवाटप पूर्ण

होईपर्यंत यंत्रचान्याला पुन्हा डॅविसगिरी करण्यास वाव राहू नये म्हणून थोकदाराने कूपाला आपले कुलूप ठोकले. केवढा भयंकर गुन्हा ! ‘थोकदाराला हातकड्याच पडायच्या. पोलीस दयालू निघाले. नशिव समजा’—एका वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्याने या संपादकांना आपला अभिप्राय नंतर ऐकवून गप्पे केले होते.

एकिज्ञक्युटिव्ह इंजिनियर, टचूब वेल्स, विजनौर यांचेकडे या वशिष्ट यंत्रचारी—कूप रक्कक जोडीविरुद्ध अनेक तकारी नोंदवून झालेल्या आहेत. या जोडीची तात्काळ बदली करावी अशी येथील शेतकरी प्रतिनिधींनी लेखी मागणी त्यांचेजवळ केलेली आहे. एकिज्ञ. महाशय तरीही टोलवाटोलवी करीत आहेत, ती खासच आता संशय उत्पन्न करणारी आहे. ही परिस्थिती फार काळ सहन करणे अशक्य आहे. एकिज्ञ. महाशयांनी सावध रहावे. एखादा लुटला जात असलेला शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी त्यांना कोर्टात खेचत्याशिवाय रहाणार नाही हे त्यांनी खूप समजून असावे. चीफ इंजिनियर, पाटवंधारे, लखनौ यांनाही आम्ही या लेखाद्वारे अशी प्रकट विनंती करतो की, त्यांनी या भागाला तावडतोव भेट द्यावी व नलिका कूप खात्यात राजरोस, दिवसाढवळचा चालू असलेल्या या लुटमारीला व चोरवाजाराला आला घालावा. अष्ट राजवटी असंतोषाच्या वणव्यात जगभर धडाधड कोसळत आहेत हे या मख्ख नोकरशाहांच्या ध्यानात कसे येत नाही ? वणव्याने अशी काही शपथ घेतलेली नाही की, तो हिंदुस्थानात भडकणारच नाही. व्हॉल्टेरचे सामर्थ्य असलेली लेखणी या भूमीत अस्तित्वात नाही असे कोणी समजू नये.

व्हॉल्टेरने इतका भडिमार केल्यावर शासनयंत्रणा स्वस्थ कशी रहाणार?

अबू नुकसानीची फिर्यादि संपादकावर गुदरली गेली.

दहा—पाच वकील संपादकासाठी फी न घेता काम पहायला आपणहून पुढे आले. आसपासच्या गावचे शेतकरी, ग्रांमपंचायत सदस्य, सरपंच यांनी संपादकाच्या वाजूने साक्षी दिल्या. फिर्यादी पक्षाने आणलेल्या साक्षीदारांपैकी काही तर तुरुंगातली खडी फोडून नुकतेच वाहेर पडलेले सरकारी पाहुणेच निघाले.

संपादकाने कोर्टासमोर आपली भूमिका आणखीनच ठणठणीतपणे मांडली— ‘नोकरशाहीने गोरगरीब जनतेची लूटमार चालविली असता डोळचावर कातडे पांघरून स्वस्थ रहाणे हे माझ्या परंपरेत नाही, स्वभावात नाही. ‘लुटाऱ्ह’ हा लेख मी काही कुणा व्यक्तीच्या आकसापोटी लिहिलेला नाही. मला या देशात स्वच्छ शासन हवे आहे आणि त्यासाठी मी अहनिश चालवलेल्या झगड्याचाच हा एक भाग आहे. वेळ पडलीच तर लेख लिहिण्यापलीकडे ही मी यावावत जात असतो. सहाच महिन्यापूर्वी येथील जिल्हा न्यायाधीश व पोलीस अधीक्षक यांचे सहकार्य मिळवून, पूर्वनियोजनपूर्वक एका जलविद्युत खात्यातील पर्यंवेक्षकाला, तो लाच स्वीकारीत असता मी जाळचात पकडून दिलेले आहे. खारी गावच्या विणकर सहा-

कारी संस्थेचा मी अध्यक्ष आहे. माझ्या पूर्वीच्या अध्यक्षांनी तीन हजार रुपयांची अफरातफर केलेली होती. मलाच ते प्रकरण कोर्टात न्यावे लागले. गुन्हा शाब्दीत ज्ञाला. ते सद्गृहस्थ सध्या तुरुंगाची हवा खात आहेत. असे करण्याशिवाय आज खन्या लोकसेवकाला गत्यंतर उरलेले नाही आणि मी स्वतःला गांधी—विनोबा परंपरेतला लोकसेवक मानतो हे मी सन्माननीय न्यायमूर्तीसमोर सुरुवातीलाच स्पष्ट केलेले आहे. '

□ न्यायमूर्तीनी शेवटी निकाल दिला... I, therefore, acquit the accused. आरोपी निर्दोष आहे.

संपादकाने या प्रकरणाचा समारोप करताना अंकात आणखी एक टोला लगावलाच: ' लखनौचे मोगल राज्यकर्ते न्यायमूर्तीच्या या निकालपत्रावरून काही बोध घेतील काय? यंत्रचारी आणि एकिंश. महाशय यांच्याविरुद्ध आता भरपूर पुरावा पुढे आलेला आहे. नलिका कूप खात्याच्या जंगलात डूळ लहान शेतकऱ्यांची लूटमार करण्याच्या या दरोडेखोरांचा सरकारने आता निकालच लावला पाहिजे. '

पण शासन असे काही न करण्याचीच शक्यता अधिक. त्यामुळे प्रस्तुत लेखकांसारख्या इतर अनेकांना आपल्या हातातील नांगरांचे आणि लेखण्यांचे तोफा—बंदुकात रूपांतर करण्याशिवाय मात्र पर्याय उरणार नाही, हे शासनकर्त्यांनी ध्यानात घ्यावे. '

लखनौच्या मोगलांची झोप काही यामुळे उडाली नाही हे खरे. पण त्यांनी डोळे थोडेसे किलकिले करून पाहिले मात्र. या एकिंश. + यंत्रचारी जोडीच्या दोन—तीन महिन्यातच बदल्या करण्यात आल्या. किमान एवढेही न करून कसे चालले असते? कारण संपादक दरम्यानचा काळातही स्वस्थ बसलेला नव्हता. त्याने या जोडीच्या नवीन काही लीला उघडकीस आणल्या. विशेषत: एकिंश. महाशयांच्या. कारण ही मोठी शिकार होती. ही साधण्यात संपादकांचा गौरव होता. अखेर ती साधलीही. पण अर्धवट. फक्त बदली! जनावर जखमी झाले. ठार मरून पडले नाही. संपादकांचा लोकशाहीवरचा विश्वास थोडा अधिकच डळमळीत झाला असावा.

□
खारी गावातील शिवमंदिरात हा संपादक—सुधारक हरिजनांना घेऊन प्रवेश करता ज्ञाला—याचा स्वतःचा देवळातील देवावर विश्वास होता की नाही देवच जाणे. गावातील सनातनी हिंदू डिवचले गेले, खवळले. चक्क याच्यावर लाठ्याकाठ्या घेऊन धावले. हा समरप्रसंग नेमका केव्हा, कसा व कुठे घडला याची मात्र अंकात नोंद नाही. संपादक येथील 'विजनौर टाईम्स' कचेरीत एकदा गप्पा मारीत बसला

होता. विषयावरून विषय निघाला तेव्हा याने हा प्रसंग सहज सांगून टाकला. वावु-सिंह चौहान यांना (संपादक, विजनौर टाईम्स) त्यावेळी झालेले संभाषण आठवते ते साधारणतः असे—

‘बावुसिंह ! सध्या तुम्हा मंडळीचे आमच्याकडे मुळीच लक्ष दिसत नाही. अहो ! परवा आम्ही मरता मरता वाचलो ! ’

‘अं ! काय झाले काय ! ’

‘चांगले आठ-दहा लोक आले होते. ती आमची हरिजन मंदिर प्रवेशाची भानगड ! पण एकटा पुरुन उरलो सगळ्यांना. ठोकून काढले एकेकाला. शेवटी पळून गेले लेकाचे.’

‘अहो मग काही फिर्याद विर्याद ? ’

‘समजेल त्यांना आपली चूक, आज नाही उद्या. मामला किरकोळ, म्हणून सोडून दिला.’

मंदिराप्रमाणे संपादक मशिदींकडे ही वळला.

विणकर, तेली, घुमार, धोबी, धुनस, फकीर, नैस, सक्का व मणिहार-सुमारे तेवि-सर्यो लोकवस्तीच्या खारी गावातील चौदाशे मुसलमानातील या नऊ पोटजाती. एकट्या विणकरांची संख्या सुमारे एक हजार. म्हणून या समाजाचा अभ्यास अधिक वारकाईने करावा असे ठरले. अभ्यास सुरु झाला.

१९२८ पर्यंत हे विणकर आपापल्या मागांवर काम करून रीतसर मार्गाने पोट भरणारे साधेभोळे कारागीर होते. यानंतर रेल्वे या भागात आली व या विणकरांपैकी काही दूरदूरच्या अहमदाबाद-मुंबई शहरात किंवा जवळच्या लुधियानात कामधंद्यासाठी जाऊ लागले. कुणी विणकर म्हणून, कुणी पावांच्या भट्ट्यांवर, कुणी गोन्या साहेबांचे पट्टेवाले-चपराशी म्हणून. यामुळे या समाजाच्या हातात नवा पैसा खेळू लागला. कच्च्या झोपड्या जाऊन पक्की घरे आली. खारी गावातील एकून पक्क्या घरांच्या संख्येपैकी पंचाहत्तर टक्के पक्की घरे या विणकर समाजाची आहेत.

घरे सुधारली, पण शिक्षणात सुधारणा नाही. उलट धर्मवेडेपणा वाढला, धार्मिक भावना अधिक नाजूक वनल्या. काही चलाख मंडळी परगावी हिंडून येथील मशिदी-साठी देणग्याही गोळा करून आणु लागली. परिणामतः लहानशा जागेत केवळ हजार एक विणकर मुसलमानांसाठी दोन मशिदी व एक अरेविक पाठशाळा येथे आहे.

जातीपोटजातीचे किंडे मुस्लिम समाजातही वळवळत असल्याने तेली व धोबी मुसलमानांसाठी प्रत्येकी एकेक मशीद गावात वेगळी आहेच. तेली मुसलमान कुटुंबे फक्त ३२, लोकसंख्या १५०. धोबी मुसलमान कुटुंबे फक्त २३, लोकसंख्या ९५.

गावातील मुसलमानांचे नेतृत्व सहाजिकच एका विणकराकडे आहे. या विणकराचा वाप एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याकडे खानसामा म्हणून नोकरीला होता. त्यामुळे तुटक्या फुटक्या इंग्रजीचा याला गंध आहे व त्या जोरावर तो आपले पुढारीपणाचे वजन टिकवून आहे.

गावातील एकही मुसलमान कधी राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झालेला नाही त्राह्याण जमीनदारांचे पूर्वी गावावर वर्चस्व असल्याने बहुतेकदा तो कॉर्प्रेस विरोधात जमीनदारांच्या वाजूने उभा राहिला. जमीनदारांचे दडपण नव्हते तेव्हा मात्र मुस्लिम लीगकडे तो ओढला जात होता.

फाळणीच्या काळात उत्तर प्रदेशचा हा भाग जातीय दंगलीच्या वावटळीत सापडला नाही किंवा लोकांनी स्थलांतरेही केली नाहीत. बोटावर मोजावे इतकेच उत्साही पीर पाकिस्तानकडे निघून गेले. बहुतेक इथेच राहिले. इतकेच नव्हे, देशाच्या इतर भागात कामधंदानिमित्त विखुरलेले खारीचे अनेक मुसलमानही त्या काळात सुरक्षिततेसाठी खारीतच येऊन राहिलेले होते. पंजाबमधील शहरातून असलेल्या खारीकर मुसलमानांची मात्र धडगत राहिली नाही. एक तर ते मारले गेले किंवा सरहदीपलीकडे त्यांना फेकून देण्यात आले. परंतु जे पाकिस्तानात तेव्हा स्वखुशीने गेले किंवा बळजवरीने ढकलले गेले त्यांपैकी वऱ्याचजणांचे खारीत येणे-जाणे, मुक्त परवानापद्धतीमुळे, चालूच राहिले.

गावात हाजला जाऊन आलेले ५० यात्रिक आहेत. बहुतेक सर्व विणकरच. 'हाजीजी' असे यांना बहुमानाने इतर धर्मवांधवांकडून संबोधले जाते. असे संबोधले नाही तर या सभ्य गृहस्थाना तो आपला अपमान वाटतो. हाजला जाताना-येताना हे सभ्य गृहस्थ चोरटच्या मालाची ने-आण करीत असतात ही गोष्ट वेगळी !

जमीनदारी निर्मूलन कायद्यापूर्वी मुस्लिम समाज रहात असलेल्या जमिनीची मालकी सहा हिंदू जमीनदारांकडे होती. यापैकी तीन खारीत राहणारे होते व तीन विजनौरचे. कायदा झाल्यावर या जमिनीची मालकी ओघानेच मुसलमान धरमालकांकडे आली.

खारी गावात एकूण शेतजमीन १२२३ एकर. यापैकी १२५ एकर जमीन जमीनदारी नाहिशी झाल्यावर विणकर कुळांकडे आली. तेली, धुनस व धोबी जातीतील कुळांना अनुक्रमे १४, ४८ व ५६ एकर जमीन मिळाली.

पंचायती राज्य सुरु झाल्यावर गावातील जमीनदारांचे वर्चस्व जवळ जवळ संपुष्टात आले व मुस्लिम समाज बहुसंख्य असल्याने ग्रामपंचायत सहाजिकच या समाजाच्या ताब्यात आली. परंतु या समाजातील बहुसंख्य लोक विगर शेतकरी असल्याने पुढील शेतीमुधारणा किंवा गावच्या सुखसोयी (हरिजनांची घरे, खतांचे खड्हे, गावातील रस्ते इत्यादी) या वावींकडे ग्रामपंचायतीचे दुर्लक्ष झाले. उलट पंचायतीच्या ताब्यातील रहात्या घरांसाठी असलेल्या जमिनी आपल्याच धर्मवांधवांना देण्याचे, जातीयवादाची खोच असलेले धोरण अंमलात आले. हिंदुला हितकारक ते मारक-वाईट अशी एक नवीच नीती-प्रवृत्ती गावात उदयास आली. (A new ethics emerged by which anything benefiting a Hindu was bad.)

नियंत्रणाच्या काळात खानसामा-चिरंजिवांनी एक विणकर सहकारी संस्था काढली आणि सुताचा काळावाजार करून, अफरातफर करून, हजारो रुपये उकळले. भाई-बंदांनी थोडी कुजबुज केली. खानसामा-चिरंजिवांनी गावातील मशिदीला एक छोटीशी देणगी जाहीर करून टाकली. तरी कुजबुज थांबत नाही असे पाहून या इसमाने आपल्या घरावर डाका घालवून कागदपत्र चोरीला गेल्याची वोंव ठोकली. पोलीस, सरकारी अधिकारी, पुढारी-सगळेच याला सामील. प्रकरण भिजत पडले, मिटवले जात होते.

खानसामा चिरंजिवांकडे गावचे धार्मिक पुढारीपणही होते. जोडीला थोडी डॉक्टरकी. वरपर्यंत लागेवांधे-त्यामुळे गावावरची या माणसाची दुष्ट पकड उठविणे मोठे नाजुक व अवघड काम होते.

व्यक्तित्व विकास केंद्राने गाव स्वच्छता मोहीम प्रथम हाती घेतली. हिंदूवस्तीत काही अडचण आली नाही. पण मुस्लिम मोहल्यात बंदी. स्वयंसेवकांना दमदाटी. विनोबा त्या सुमारास आसामात होते. केंद्राने यावावत त्यांचा सल्ला घेण्याचे ठरविले. शिवसागरहून विनोबांचे पत्र आले :

आपण आपली सेवा दुसऱ्यावर लाढू नये. सेवा लादली तर तो एक जुलमाचाच प्रकार ठरतो. सेवा सहजभावाने घडावी.

संपादकाचा खोडकरपणा जागा झाला. तो लिहितो : विनोबांना बहुधा आपल्या शिष्याच्या शरीराची काळजी वाटत असावी. (विचाऱ्यावर लाठीहल्ला झाल्याची वातमी एव्हाना त्यांच्यापर्यंत पोचलेली होती.) नाहीतर बनारसला पदयात्रा पोचली असता, मुक्काम वाढवून, विनोबांनी बनारस स्वच्छ करण्याची सेवा तेथील लोकांवर स्वतः लादलीच होती नं ?

तेव्हा विनोबा आता काहीही म्हणोत. आपण पुढे जायचे. धर्मवेडाचा या किल्ल्या-बर आणखी एक धडक मारायची.

गांधी जयंती आली. गावात केंद्राने एक मिरवणूक काढली. चाळीस मुळे आणि दहा-पाच प्रौढ. मिरवणूकीत घोषणा एकच : म. गांधी की जय ! जोडीला गांधीप्रार्थना-

ईश्वर अल्ला तेरे नाम । सबको सन्मति दे भगवान् ।

मंदिर मस्जिद तेरे धाम । सबको सन्मति दे भगवान् ।

पण या भगवानाने सर्वांना सन्मती काही दिली नाही. मुस्लिम मोहल्ल्यात मिरव-पूक अडवली गेली. धर्मपिसाट बरळले : गांधी-विधी येथे नकोत. आमच्या नमाजात व्यत्यय येतो. आमचे कान अपवित्र होतात.

मिरवणूकवालेही हट्टाला पेटले.

पोलिसांनी रस्ता साफ करून मिरवणूक व्यवस्थित पार पाडू दिली.

युद्धे पंधरा दिवस मिरवणूकीचा हा कार्यक्रम सर्व मोहल्ल्यातून निर्वंधपणे पार पडत राहिला.

वंदिस्त समाजाच्या भितीला केंद्राने यशस्वी धडक मारलेली होती. गावातील हिंदु-कडून याचे खूप कौतुक झाले. वास्तविक केंद्राने हिंदू आणि मुस्लिम असा भेद केले-लाच नव्हता. दोन्ही समाजातील धर्मवेडावर सारखाच हल्ला चढविण्याचे सुरुवाती-पासूनचेच केंद्राचे धोरण होते.

विणकार धंद्याविषयी माहिती गोळा करण्याचे एक काम केंद्रासमोर होते. यासाठी विणकर समाजातीलच काही तरुण मुळे केंद्राने हाताशी धरलेली होती. पण दोन आँकटोवरच्या वरील प्रसंगानंतर या मुलांवर पालकांकडून दडपणे येऊ लागली. वहुतेकजण गळाले. माहिती गोळा करण्याचे काम अडून राहिले.

जे अशक्य ते शक्य करून दाखविण्याची आवड व खुमखुमी असलेल्या संपादकाने आपला एक पूर्वीचा मुसलमान विद्यार्थी या कामासाठी मुद्दाम बोलावून घेतला. हरियाना-तल्या गुरुगाव जिल्ह्यातल्या एका मेओ-मुस्लिम सैन्याधिकाऱ्याचा हा मुलगा-सब्दल-खान. पोरंग मोठ चलाख व या कामाची आवड असलेलं होतं. याला आल्या-आल्याच 'जासूद' (spy) ठरविले गेले. शुक्रवारच्या प्रार्थनेसाठीसुद्धा याला मशी-दीत प्रवेश करण्याची बंदी. मुलाने हसतखेळत हे सर्व पचविले. काही दिवसांनी बंदी उठली, मशीद त्याला खुली झाली-संपादकावरोवर तो आश्रमात रहात होता तरी !

सब्दलला एक सहकारी मिळाला. मोदीनगरच्या कापड गिरणी कामगार संघटनेत काही काळ काम केलेल्या एका अर्धमुद्धर्या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्याचा हा मुलगा नज्ञाकत हुसेन. वडिलांनी याला मुलांच्या पाठशाळेत न पाठविता सरळ इंग्रजी शिक्षणाकडे वळविल्यामुळे हा इतरांपेक्षा एकदम वेगळा वाढला. त्याने केंद्राला हवी होती ती माहिती झटपट गोळा करून दिली. काही मोहळ्ये त्यालाही वंद होते. पण अशा ठिकाणी या दोघांनी मिळून एक वेगळीच शक्कल लढविली. भंगीकाम करणाऱ्या वायकांशी यांनी संधान जुळविले. या वायका संडास सफाईसाठी मुस्लिम घराघरातून जात होत्याच. त्यांनी केंद्राला हवी होती ती हातमाग वर्गैरेंची माहिती तर आणलीच. शिवाय नको त्या बातम्याही त्या पुरवू लागल्या—कोणा वाईला किती दिवस गेलेले आहेत, कोण मुस्लिम कुमारिका गर्भपाताच्या जाम खटपटीत आहे...

सब्दलचे काम आठोपल्यावर तो परत गेला. नज्ञाकतला केंद्रातच अर्धवेळ कार्यकर्ता म्हणून घेतले गेले. इथे तो टार्यापिंग शिकला. त्याचे इंग्रजी खूप सुधारले. या भांडवलावर पुढे त्याने, मिरतला, नोकरी करीत करीत आपले एम् ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

एकीकडे मुस्लिम धर्माधतेचा हा दैनंदिन अनुभव.

देशभर कांग्रेसने याच सुमारास चालवलेले मुस्लिम लीगचे पुनरुज्जीवन.

संपादकाने या भस्मासुराकडे डोळे वटारून पाहिले.

या अपवित्र युतीवर लेखणीचे प्रहार सुरु केले.

मुस्लिम समाजातील धर्मवेडाला खतपाणी धालण्याचे खिलाफती राजकारण खेळल्यावद्दल थेट म. गांधींनाही धारेवर धरले गेले.

प. नेहरू तर संपादकाच्या दृष्टीने केवळ एक सत्तालोभी राजकारणी पुरुष होते. एखाद्या तत्त्वासाठी, अप्रियता पत्करून कडवी झुंज घेणे, सत्तेवर तिलांजली ठेवायलाही प्रसंगी सिद्ध होणे, हे नेहरूंच्या राजनीतीत वसूच शक्त नव्हते. ते मुस्लिम समाजातील धर्माध—असहिष्णू प्रवृतींशी कशी काय टक्कर घेऊ शकणार? नंतर आली नई रोशनी! वापसेही वेटी सवाई!

मुस्लिम प्रतिगामित्वाशी तडजोड करण्यात मुलगी वडिलांच्याही पुढे गेली. नेहरूंनी लीगशी राजकीय पातळीवरून तरी थोडाफार सामना दिला. इंदिरेने तर सत्तासंपादनासाठी लीगशी चक्क हातमिळवणीच करून टाकली.

विजनौर, दिनांक ३ फेब्रुवारी १९७० : पंतप्रधानांचा निवडणूक दौऱ्यातील एक मुक्काम. प्रचारसभा. संपादक सभा एकतो, अंकात लिहितो—

तेहतीस टक्के मुस्लिम लोकसंख्या असलेला हा जिल्हा. सभेला मुस्लिम स्त्री-पुरुष श्रोते मोठ्या संख्येने उपस्थित. पण कुटुंब नियोजनाविषयीमुद्दा पंतप्रधान एक शब्द बोलल्या नाहीत. मग बुरखा टाकून द्या, अनेक-पत्नित्वाला विरोध करा, तुर्कस्थानच्या महिलांप्रमाणे आधुनिकतेचा, कष्टपूर्वक का असेना, स्वीकार करा असे आवाहन स्त्रियांना उद्देशून करणे तर दूरच राहिले ! मुल्ला, मौलवी, धर्मगुरु पंडित यांच्या जुनाट संस्कारातून मुस्लिम समाजाने मुक्त व्हावे असा आवाज वाईनी एकदाही का नाही उठवू ? येताजाता आगपाखड काय ती जनसंघावर. याने फार तर मतांचे गढे पक्के वांधले गेले. प्रश्न सुटला काय ? उलट या मुस्लिम अनु-नयामुळे वहुसंख्य हिंदू समाज कांप्रेसला दुरावेल व जनसंघासारख्या धोकादायक जातीय पक्षांना अधिकच प्रोत्साहन मिळत राहिल...

संपादकमित्रा ! थोडे वेगळे मत येथे नोंदवून ठेवतो. तू नाहीस; पण तुझी अनुमती गृहीत घरतो.

तू गेली दहा वर्षे उत्तर प्रदेशात वास्तव्य करून होतास. एवढा इतिहास धांडोळलास. चालू काळाकडे इतक्या अभ्यासपूर्ण व चिकित्सक नजरेने पाहिलेस. असे नाही का तू ध्यानात घेतलेस की, (१) उत्तर प्रदेशचे राजकारण हे हिंदू-मुस्लिम तडजोड-वादाचे राजकारण असते आणि (२) उत्तर प्रदेशचे राजकारण हेच हिंदुस्थानचे राजकारण ठरते ?

अगदी इतिहासकाळापासून हे चालत आलेले आहे. आम्ही मराठे, हिंदवी स्वराज्य संस्थापकांचे वंशज. पण नर्मदा ओलांडताना मराठी समशोरीला इस्लामच्या कडव्या प्रतिकाराची जी धार होती ती चंबळ ओलांडल्यावर थोडी कमीच झाली. आणि यमुनेच्या तीरावर जेव्हा आमची सैन्ये विसावली तेव्हा तर 'पातशाही कायम राखून राज्यविस्तार करणे' हे मराठांचे धोरण पक्केच ठरून गेले—महादजी शिंद्यांनी जे पुढे अंतापर्यंत चालविले. तूच जुना इतिहास सांगितला आहेस, की मराठांचांनी पानपतचा सूड उगविण्यासाठी, या भीषण नाट्याचा मूळ खलनायक नजीवखान रोहिला याची विजनौरजवळच असलेली कवरदेखील खणून काढली, उद्धस्त केली. तूच मग विचार कर की, संधी अनेकदा आली असताना देखील, मराठांचांनी पातशाहाचे सिंहासनच कधी का उखडून टाकले नाही ? यमुनाकाठच्या त्या सूरज-मल जाठाचा कानमंत्रच याला कारणीभूत होता ना की, येथल्या प्रजेला दुखवू नका—आहिस्ता—आहिस्ता ! हाच कानमंत्र पुढच्या सर्व यशस्वी राजकारणनिपुणांनी ऐकला, त्याप्रमाणे आपली धोरणे त्यांनी आखली, त्यांना आखावी लागली, यात चूक कुणाची ? परिस्थितीची की व्यक्तीची ? गणपती उत्सवात दंगल माजल्या—वद्दल येवल्याच्या मुसलमानांची कडक हजेरी घेणारे टिळक लखनौला पोचल्यावर देवाण—घेवाणीचा करार करण्यास प्रवृत्त का व्हावेत ? नेहरूंचे आणखी एक पांऊल

पुढे पडले हे खरे .घेवाण कमी, देवाण जास्त झाली. पण सूत्र लखनौ कराराचे होते! फार तर एवढे म्हणता येईल की, गंगेची मातीच थोडी मऊ ! गंगेचे खोरे अधिक दार, अधिक सहिणू !

पण उपाय काय ? हेच तर हिंदुस्थानच्या राजकारणाचे मर्मक्षेत्र आहे. जी विचार-सरणी, जो नेता हे खोरे काबीज करू शकतो तोच सर्व भारतावरही प्रभुत्व गाजवत रहातो. या हिंदी भाषिक प्रदेशाचा प्रचंड दबाव उर्वरित हिंदुस्थानावर पडलेला आहे. जेसेजसे दक्षिणेकडे, पूर्वेकडे जावे तसतसे हे अधिक ध्यानात येते. आपण ज्यांना सरसकट फुटीरतेच्या चळवळी म्हणून संबोधतो, तो अनेकदा या दबावाविरुद्ध प्रकट झालेला असंतोष असतो. परंतु असंतोष असला आणि तो वाढला तरी हे सत्य आपण ओळखले पाहिजे की, हा दबाव पुढील काही दशके तरी कमी होण्याची मुळीच शक्यता नाही. कारण आपण लोकशाहीचा एक अटल परिणाम आहे. म्हणून पुढचा पेच येतो : लोकशाही आहे तोवर दबाव आहे. दबाव आहे तोवर मुस्लिम तडजोडवाद आहे. मुस्लिम तडजोडवाद आहे तोवर नेहरूच काय, कुठलाही राजकीय नेता, पक्ष, तुला अभिप्रेत असलेली आधुनिकता मुस्लिम समाजावर लादू धजणार नाही. ही एक कोंडी आहे आणि जनसंघासारखा पक्षही—तो लोकशाहीवादी आहे. तोवर—या कोंडीत सापल्यांशिवाय राहणार नाही. तुला भीती वाटते तसा 'जातीय' राहू शकणार नाही. खारीचे तुझे मुसलमान वांधव तुला फारच छळू लागले तेव्हा तूच नाही का चिडून एकदा लिहिलेस : And mind you, this is happening in a state wherein the Jan Sangh is a member of the coalition. जनसंघ संविद सरकारात सामील असतानाही मुसलमानांचा माजोरीपणा चालू होता हे तूच म्हणतोस ! कसा कमी होईल हा माजोरीपणा ! मुसलमानांची वटू मते जनसंघाला नको आहेत असे योडेच आहे!

मित्रा, तुलाही ही कोंडी जाणवलेली असावी. म्हणून वैतागून अनेकदा एखाद्या लष्करशाहाला तू हाका मारल्यास. त्याने यावे आणि ही सगळीच जुनी घाण साफ करून निघून जावे असे तुला वाटत होते. पण एकदा आल्यावर कुणी परत सहजासहजी जात नसतो आणि अलेला केमालपाशाच असेल याची शाइवती नसते, हे तू कसे विसरलास ? एक खरे की, या तुझ्या हांकांमुळे तुझे अनेक सहकारी, हितचितक तुझ्यावर नाराज झाले, काही तर विघरले. तुला त्यांनी रागारागाची पत्रे पाठविली. तू कोणाला उत्तरे दिली नाहीस, पण आपले मत मात्र पुनः पुन्हा मांडत राहिलास : ही राजवट उलथली पाहिजे. हा समाज बदलला पाहिजे. Some drastic step is necessary.

सेवाग्राम आश्रमातील अंतर्गत मतभेदांविषयी मी मीन पाळण्याचे ठरविले होते. पण मित्रांनी आग्रह करून मला लिहायला प्रवृत्त केले. शिवाय काम अर्धवट सोडून मीच आश्रमाच्या शेतीचे हजारो रूपयांचे नुकसान केले, असा माझ्यासंबंधी गैरसमज निर्माण करणारा प्रचारही कानी आला. म्हणून स्पष्टीकरण आपल्या समोर ठेवीत आहे.

माझा सर्व रोख गिरीघर भाईंनी आश्रमात राहून सुरु केलेल्या खाजगी सावकारी-विरुद्ध होता. वावीस वर्षे विनोबांच्या सांतिध्यात पवनार आश्रमात राहिलेला हा माणूस. यासाठी पवनारहून त्याला हाकलण्यात आले. मग सेवाग्रामने त्याला स्थान का द्यावे? येथे आल्यावर तर त्याने आपला सावकारी धंदा उघडपणे च सुरु केला. वारशाने मिळालेले अडीच लाख रुपये भरमसाठ दराने व्याजी लावून पाच वर्षात दामदुप्पट करावेत अशी आश्रमीय जीवनाशी पूर्ण विसंगत असलेली लालसा त्याने बाळगली व वैयक्तिक स्वार्थांपोटी तो अनेक खोटेनाटे इतर व्यवहारही करू लागला.

गेले वर्षभर मी या प्रकाराचा निषेध करीत आहे. परंतु कोणी या निषेधाची विशेष दखळ घेतली नाही. उलट या अपप्रकारांना आतून प्रोत्साहनच मिळत गेले. विशेषत: निर्मलाबेन यांनी अशा व्यक्तीच्या समर्थनासाठी, संरक्षणासाठी पुढे यावे याचे मला अतोनात दुःख ज्ञाले. निर्मलाबेन यांच्या अनेक गुणांचा मी चहाता होतो व आहेही. परंतु त्यांची ही वागणुक पाहून मला फारच क्लेश ज्ञाले. (निर्मला बेन-रामदास गांधींच्या विधवा पत्नी, म. गांधींच्या स्तुपा)

आश्रमात मी नोकर म्हणून कामाला राहिलेला नव्हतो. एक सहकारी म्हणून मला येथे बोलावले गेलेले होते. असे असताना आश्रम चालविण्यावाबत एकतर्फी निर्णय घेतले जात होते. हे मला खटकत होते व याची स्पष्ट जाणीव मी आपल्याला करून दिली होती. तरी परिस्थितीत काही सुधारणा दिसेना म्हणून आश्रम सोडल्याशिवाय मला गत्यंतर उरले नाही.

माझ्या शेतीज्ञानाविषयी व प्रत्यक्ष कार्याविषयी अनेकजणांनी गौरवोद्गार काढले. या सर्वांचा मी आभारी आहे. परंतु एकच गोष्ट मला मुद्दाम स्पष्ट करावीशी वाटते: शेती वगैरे या सर्व गोष्टी आश्रमाची बाह्यांगे आहेत. आपला मुख्य आग्रह एकादश व्रतांचे परिपालन करणे हा असला पाहिजे.

सेवाग्राम आश्रमाचे व्यवस्थापक श्री. चमनलाल भाईंयांना पाठविलेल्या आपल्या या वरील पत्राची एक प्रत गोविंद रेडी यांनी गोविंदपूरला स्वामिजींकडे पाठविली

आणि थोड्याच दिवसात ते स्वतःही आश्रमात येऊन दाखल झाले. दोन गांधीवादी कार्यकर्ते एका वेगळ्याच मनःस्थितीत पुन्हा एकत्र झाले होते.

दोघांनी पंचवीस वर्षापूर्वी सेवाग्राममध्ये मोठ्या उमेदीने प्रवेश केलेला होता. गोविंद रेहुी म्हैसुरहून तुरुंगातून सुटून आलेले—बेचाळीसच्या अंदोलनात त्यांनी भाग घेतलेला होता. स्वामिजी—लाहोर कॉर्पोरेशनमधील झाडवाल्याची नोकरी संपवून आलेले : सेवाग्रामला गांधीजींकडे जायचे, अध्यात्म साधनेबरोबरच श्रमसाधनेची काही जोड हवी, म्हणून ऋषिकेशचा 'स्वर्गार्थम' सोडल्यावर लाहोर कॉर्पोरेशन—मध्ये स्वामिजींनी सुरुवातीला ही नोकरी 'साधना' म्हणून घरलेली होती.

रेहुी गांधीजींजवळ शेतकामासाठी राहिले. स्वामिजी विनोबांबरोबर गोपुरीपवनार-कडे वळाले.

पुढे कोरापुटमध्ये (ओरिसा) ग्रामदान कार्यसाठी हे दोघे पुनः एकत्रित आले. रेहुींनी गरांडा येथे केंद्र चालवले. आदिवासींना शेतीचे नवे तंत्र त्यांनी शिकवले. स्वामिजींकडे Gramdan Monthly या इंग्रजी मासिकाचे संपादन करण्याचे काम आले.

गरांडा केंद्राहून रेहुी सेवाग्रामाला परत आले. वारा—चौदा वर्षानिंतर. पण सेवाग्राम वदलले होते. रेहुी बाहेर पडले. ओरिसा—बंगाल—बनारस असे फिरत फिरत नुकतेच ते गोविंदपूरला येऊन पोचले होते.

आणि स्वामिजी गोविंदपूर सोडू पहात होते.

दहा वर्षापूरते त्यांनी आपले हे कार्यक्षेत्र निवडलेले होते. नुकतेच ते भेटायला गेले तेव्हा विनोबांनी त्यांना या कालमर्यादिचे स्मरण करून दिले होते. यानंतर स्वामिजींनी दक्षिणेकडे कुठेतरी जावे असे विनोबांच्या मनात होते.

दहा वर्षापूर्वी या कार्यक्षेत्राकडे जाताना विनोबांनी स्वामिजींना सांगितले होते : जातो आहेस. पण एक लक्षात ठेव. उत्तर प्रदेश हा पुढान्यांचा प्रदेश आहे. विधायक कार्यक्त्याला या प्रदेशात फारसा वाव मिळत नाही.

स्वामिजींनी हे आव्हान स्वीकारले. कारण केवळ विधायक कार्यकर्ता म्हणून सेवेची कामे करीत रहाणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते. सर्वोदयाला नसलेली राजनीतीची धार त्यांना प्राप्त करून द्यायची होती. यासाठी त्यांनी केवळ अध्यात्मात रमलेल्या हरिद्वारच्या स्वर्गार्थमाचा त्याग करून अध्यात्म आणि राजकारण यांची यशस्वी सांगड जेथे धातली गेली त्या सेवाग्रामला पंचवीस वर्षापूर्वी धाव घेतलेली होती. पण गांधीजी त्यानंतर एक-दोन वर्षातिच गेले. नेहरूंनी फक्त सत्ता-राजकारण पाहिले. विनोबा अध्यात्मातून, भदानामुळे थोडे बाहेर पडल्यासारखे वाटले; पण ही प्रत्यक्ष

कांतीची भूमिका त्यांना न मानवणारी-पेलणारी ठरली. पुन्हा देशभरच्या सर्वोदयी कार्यकर्त्यांमध्ये नवी पोकळी निर्माण झाली. जयप्रकाश या पोकळीतून वाट दाखवू शकतील अशी आशा वाटत होती, तीही फोल ठरली. तेच स्वतः एका पोकळीत चाचपडणारे. इतरांना काय वाट दाखविणार ?

गेल्या दोन अँकटोबरला असे बरेचसे अस्वस्थ, नवी वाट हुडकू पहाणारे कार्यकर्ते सेवाग्रामला जमले होते. स्वामिजींही गेले होते. खूप मनमोकळी चर्चा झाली. स्वामिजींनी आपल्या नेहमीच्या फटकळ पढतीने आपले मत धाडकन् सांगून टाकले मित्रहो, आपली बस चुकलेली आहे. नक्षलवादांनी आपल्याला हवा होता तो क्षण अचूक पकडलेला आहे. यश त्यांचेकडे गेलेले आहे. त्यांची आणि आपली ध्येयसूष्टी-यात बरेच साम्य आहे. त्यांचा हिसेवर विश्वास, आपण अंहिसेचे पूजक. अंहिसात्मक कांतीचा पर्याय आपण जनतेसमोर ठेवू शकलो नाही. यामुळे जनता, विशेषत, तरुणवर्ग नक्षलवादाकडे आकर्षित झाला—अधिकाधिक होतही आहे. आपले विनोब-फक्त पवास टक्के गांधी आहेत आणि जयप्रकाशांना काही कणाच उरलेला नाही: आपल्यातील तरुणांनी समग्र कांतीसाठी अंहिसक उठावाचा एखादा नवीन कार्यक्रम पुढे आणला तर आपला विनाश टळू शकणार आहे... नाहीतर तो अटल आहे. देवेंद्रकुमार गुप्ता हे गांधी स्मारक निधीचे चिटणीस या चर्चेत सहभागी झालेले होते. त्यांनी स्वामिजींच्या परखड विचारांचे खूप स्वागत केले. विशेषत: स्वामिजींच्या पक्षिकाची त्यांनी मुक्तकंठाने प्रशंसा केली. ते म्हणाले: आपल्या विचाराची एकूण २३ नियतकालिके देशातील निरनिराळचा भाषेत प्रसिद्ध होत असतात. पण स्वामिजींचे 'पर्सनेलिटी' हे एकच नियतकालिक काही वेगळे कार्य करीत आहे. वाकीची सर्व तोच तो जुना, आध्यात्मिक मजकूर छापीत असतात. १९६० सालचे या सर्व नियतकालिकांचे अंक १९७० साली वाचले तरी काही फरक पडत नाही.

'Personality—this is perhaps the only journal coming from a Sarvodaya writer which reacts sharply to the situation at almost all levels. I mainly agree with the trend it represents although I differ strongly at times with most of its wordings. But that is a minor thing which could be discussed later.'

'भोवतालच्या परिस्थितीची सर्व पातळचांवरून दखल घेणारे, त्याबाबत आपल्या प्रतिक्रिया तीव्रतेने व्यक्त करणारे 'पर्सनेलिटी' हे एकमेव सर्वोदयी पाक्षिक आहे. अंकातील शब्दयोजना मला अनेक ठिकाणी खटकत असली तरी हा विचारप्रवाह मला बहुतांशी मान्य आहे. शब्दयोजना हा गौण भाग आहे. त्याबाबत आपण साव-काश बोलू शकतो.'

या मान्यतेमुळे स्वामिजी सुखावले असतील तर त्यात नवल नाही. कुणाही संपादकाला अभिमान वाटावा असेच हे प्रशस्तीपत्रक होते.

पाक्षिकाचे वय किती? ६८ च्या सप्टेंबरात ते सुरु झाले आणि आता स्वामिजीं-बरोबरच त्याचाही अवतार संपलाच म्हणायचा. जेमतेस दोन-अडीच वर्षे. पण जन्मतःच मास्तीने सूर्यविव गिठायला ज्येप घ्यावी तसे हे पाक्षिक पहिल्या अंकापासूनच प्रचंड विरोधी शक्तींशी झुंज घेण्यास सरसावून उठले. वेफिकीर नोकरशाहीला सतत धारेवर धरले गेले. लाचलुचपतीविरुद्ध सतत आवाज उठवला गेला. पोलिसी डॅफशाहीचा तीव्र धिक्कार, पुढाऱ्यांच्या भोंडुगिरीचा समाचार, चुकीच्या धोरणांचा कडकडून निवेध-जिल्हा परिषदेने जवळच्या एका रस्त्यावरची झाडे तोडण्याचा सपाटा चालवला होता. हा जो खवळलाय म्हणता! जिल्हा परिषद अध्यक्षाला पार गुन्हेगार ठरवून मोकळा—The chairman of the Dist. Board Shri Magan Singh of Bharera will go down as the biggest criminal in the arboreal world for signing away the felling of thousands of trees of mammoth girth and imposing heights. डेरेदार भरेराचे जिल्हा परिषद अध्यक्ष श्री. मगनसिंग हे वृक्षजगतातील एक भयंकर गुन्हेगार म्हणून ओळखले जातील.

विजनौर हा ऊस उत्पादकांचा जिल्हा. छोटचा ऊस उत्पादकांचे लाखो रुपये हडप करणाऱ्या विजनौर साखर कारखान्याच्या मालकावर हा केवळचा आवेशाने तुटून पडला. शेठ बनारसी दास, संपादकाच्या भाषेत-बनारसी ठग. दर अंकात या कारखान्याच्या भानगडी संपादक उपसून बाहेर काढीत होता. अगदी खोटी वजने ड्रायव्हरला दिलेल्या चिरीमिरीपयंत. कारण पैशाच्या जोरावर कोर्टचे खेळ खेळू-सुप्रीम कोर्टपयंत याचे लागेबांधे. याला तुरुंगात डांबण्यासाठी संपादक जिवाचे रान करीत होता. यश येत नव्हते. कायद्यातील नव्या नव्या फटीतून हा बनारसी ठग सारखा निसट्ट होता. शेवटी परवा एकदा यश आले. पण संपादक मात्र हे यश पहायला या जगात उरला नव्हता. मी विजनौरला पोचलो त्याच दिवशी या शेठला अटक झालेली होती. रस्त्यात एक नवशिक्षित किसान मला दुसऱ्या दिवशी सहज भेटला, म्हणाला, स्वामिजी आज हवे होते. त्यांना केवढा आनंद झाला असता? तसाच तो विजनौर-झालू-हल्दौर या लहानशा रस्त्याचा प्रश्न! थेट गव्हर्नर गोपाल रेहुी यांच्यापयंत नेऊन मिडवला याने. गव्हर्नरांना लिहितो : विनोबांवरोबर पदयात्रेत असताना तुंगभद्रेच्या काठावर आपली बारा वर्षांपूर्वी एकदा गाठ पडलेली

होती. आपण शांतिनिकेतनचे विद्यार्थी. ग्रामीण जनतेविषयी आपल्याला सहानुभूती असणार, गुरुदेवांच्या संस्कारांचा काही भाग आपल्यात अद्यापी शिल्लक असेल अशी मी आशा करतो. या लहानशा रस्त्यात किती राजकारण आडवे येत आहे ! लोक आता आश्वासनांना कंटाळले आहेत. रस्ते नाहीत म्हणून हा भाग चोरदरोडेखोरांचे लपण्याचे एक हमखास ठिकाण होऊन बसलेला आहे. पोलिसांना बंदोबस्ताचे काम नीट करता येत नाही. परवाच आपल्या शेतात चोरांना लपण्यास मज्जाव केला म्हणून येथे भरदिवसा एका शेतकऱ्याचा गोळी घालून खून करण्यात आला.

स्थानिक आमदार श्री. सत्यवीर (म्हैसूरचे राज्यपाल श्री. धर्मवीर यांचे बंधू) यांची संभावना अशी करण्यात आली : महाशय, तुमचे काळे तोंड घेऊन इकडे मत मागायला पुन्हा फिरकूसुद्धा नका. चिडलेले लोक दगड्योंडे मारून ते अधिकच कुरुप करून टाकतील.

हा रस्ता मात्र पूर्ण झाल्याचे पहाणे संपादकाच्या भाग्यात लिहिले होते. त्याची ती जुनी, मोडकी तोडकी सायकल या रस्त्यावरून थोडी अधिक वेगाने, थोडी कमी त्रासात आता पळू शकत होती. गरज पडली तर रात्री वेरात्री विजनौर-हल्दौर-पर्यंत चकरा मारणे त्याला आता थोडे सुलभ झाले होते.

पण किती काळ ही यातायात, ही तडफड चालू शकत होती ? मूळ शरीरप्रकृती दणकट असली तरी पन्नाशी जवळ आली होती. पायात कधी याने वहाण चढवली नाही. कमरेला फक्त एक पंचा. सुरुवातीला भगवा, नंतर पांढरा. खांद्यावर वस्त्र आहे आहे, नाही नाही.

उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा, उघडवा माळावर हा असा उघडवा अंगाने, अनवाणी पायाने वावरत होता, रावत होता.

कदाचित यामुळे असेल, याच्या डोळ्याला थोडी इजा पोचली. एक डोळा लहानपणा-पासूनव अधू होता. दुसराही त्रास देऊ लागला. पत्रव्यवहातून स्नेह जमलेल्या एका स्त्री डॉक्टरने लुधियानाला याला वळेवळे हालविले आणि तेथील सुसज्ज मिशन हॉस्पिटलमध्ये तज्ज डॉक्टरकडून याच्या डोक्यावर तिने इलाज करवून घेतला. या हॉस्पिटलमध्ये हा फक्त दोन की तीनच दिवस होता. पण तेथील मुख्य परिचारिका नीट काम करीत नाही, रुग्णांशी उर्मटपणे वागते म्हणून हा तडकला. परतल्यावर अंकातून याने या नर्सचा उद्धार सुरु केला. शेवटी हॉस्पिटलच्या चालकांना याला कळवावे लागले की वावारे, या नर्सला मुदतपूर्व पेन्शनीत काढण्याचा आमचा विचार चालू झाला आहे.

असे घाव घालीत, वार झेलीत गोर्ंविदपूरच्या कुग्रामातून स्वामिजी दिल्लीची सत्तावदलण्याची स्वप्ने पहात होते. जेथे महाभारत घडले ती कुरुक्षेत्राची भूमी जवळच होती. पण 'दोन सैन्यांमध्ये, अच्युता, माझा रथ नेऊन उभा कर' ही स्वामिजींची

प्रार्थना एकणारा भगवान श्रीकृष्ण मात्र दृष्टीपथातही येत नव्हता. किरकोळ लढाया खूप जिकल्या, लोकप्रियता नाही तरी थोडीफार लोकमान्यता लाभली. पण ते समोरासमोर संसैन्य प्रतिपक्षावर तुटून पडण्याचे वीरभाग्य ! स्वामिजींना हे मनापासून हवे होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ती मागणी होती. ते वीरपुरुषही होते. विरक्त साधूही होते. क्षात्र आणि ब्राह्मतेज त्यांच्या ठायी एकत्रित विलसत होते. हे तेज त्या कुग्रामनिवासामुळे झाकोळले तर जात नव्हते ? त्यांच्या मित्रांना ही शंका येत होती. स्वामिजीही क्वचित, निदान एकांतात तरी, या शंकेने व्याकुळ होत असावेत. चुकून, न कळत एखादा निराशेचा शब्द लिखाणातून बाहेर डोकावे; पण अगदी एखादाच; कारण स्वामिजी पुढच्याच शब्दात स्वतःला सावरूनही घेत. आपली शिकार झाली तरी चालेल, कुणी आपल्यावर दंया मात्र दाखवू नये ही आपली धार ते जराही कमी होऊ देत नसत.

दिल्लीच्या एका ज्येष्ठ पत्रकार मित्राने जरा शिष्टपणाचा आव आणून एकदा लिहिले : अंकाची छापाई केव्हा सुधारणार ? त्या खेडचात कुजण्याएवजी दिल्लीला या. येथे फार मोठे क्षेत्र आपल्यासाठी खुले होईल.

स्वामिजींनी त्याला तडकावले : कसले क्षेत्र ? पैशाच्या तालावर नाचणाऱ्या गुलामांचेच ना ? शहरातला पत्रव्यवसाय ही पोटभरूंची निव्वळ दुकानदारी आहे. स्वतंत्र विचार तेथे पिकत नाहीत. ताजी पुण्ये तेथे उमलत नाहीत. येथे अनंत अडचणींना तोंड द्यावे लागते हे खरे आहे. आमच्या जागी दुसरा कुणीही असता तर वेडा झाला असता, हातात बंदुक वेऊन दिसेल त्याच्यावर गोळचा घालतच सुटला असता. आम्ही आजवर टिकून आहोत याचे कारण ध्येयवादाच्या प्रखर भट्टीत आम्ही आमची जीवने तापवून आटवून पोलादाचा घटूपणा प्रयत्नपूर्वक त्यांना प्राप्त करून दिलेला आहे. आता ही जागा आम्ही कधीकाळी सोडलीच तर आमचे चित्त जेथे रमेल अशा एक-दोनच जागा आहेत—टॉलस्टॉयने जेथे कालक्रमणा केली ते यास्नाया पोल्याना जेथून जवळ असेल असे एखादे रशियातील ठिकाण किंवा अमेरिकेत, थोरो जेथे एकांत चितनात रंगून जात असे त्या वॉल्डनच्या सरोवराकाठी कुठेतरी. नाहीतर 'आम्ही येथले तुम्ही तेथले—'

□

नवे वर्ष उजाडले. धार कमी नव्हती; पण धारा जरा वेगळी वाहू लागली स्वामिजी कवी होते. दर अंकात निसर्गवर्णनपर एखादी कविता हमखास प्रसिद्ध होऊ लागली. हिमालयीन वास्तव्याच्या आठवणी निघू लागल्या. कांग्रा खोन्यातील वन. श्रीने दिलेला आनंद दाटून काव्यरूपाने वर उसळू लागला. ग्रहनक्षत्रांचे वेड लागले. आश्रमातील हिरवी लवलव कोवळे कोवळे भाव जागृत करू लागली. नांगरावरचा मजवूत हात मोरपंखांशी खेळू लागला. अध्यात्माचा राजहंस मानससरोवरी कमल-

दलांच्या आस्वादासाठी उत्सुक झाला. तासन् तास आकाशाचा वेध घ्यावा, धरित्रीच्या मऊमुलायम स्पर्शासाठी अधीर व्हावे, असे घडू लागले. नवे विषय, नवे चितन, नव्या कल्पना, नवी झेप—

सुरुवातीला अंकावर फक्त एकच बिरुद असे— A Rural Fortnightly. दोन-चार अंक उलटल्यावर बिरुदे वाढली—

A Bombshell Over Drowsy Intelligentsia

A Crusader Against Corruption

Pioneer In Socio-Political Research

A Debut In Rural Journalism

झोपलेल्या बुद्धिमंतावरचा बाँबर्षाव, भ्रष्टाचारविरोधी झुंजार आघाडी, सामाजिक राजकीय संशोधनाचा नवा प्रयत्न, ग्रामीण पत्रकारितेचा शुभारंभ...

आणखीएक विरुद होते, थोडेसे कोपन्यात लपलेले. कुणी त्याकडे विशेषसे लक्ष दिलेले नव्हते—A Forum For Research in 'Ideo' Physics. हे शेवटचे प्रकरण इतकी वर्षे फारसे डोकवत नव्हते. यावर्षी मात्र ते एकदम उफाळून वर आले. बहुधा हा शब्दही स्वामिजींनीच हुडकून काढलेला असावा ! प्रत्येक व्यक्तीभोवती त्याच्या जन्मापासूनच एक प्रकाशवलय असते, या वलयाचा शोध घेतला गेला तर प्रकरण होते. मग सुरु झाला हा प्रकाशवलयाचा शोध. एक विज्ञानक्षेत्राला अती बुद्धिमान तरुण विद्यार्थीही त्यांना सहकारी म्हणून मिळाला. दोघांनी या 'Ideo Physics वर जी काही धमाल उडवून दिली आहे म्हणता ! वाचता वाचता पुरेवाट! सगळे प्राचीन भारतीय ज्योतिषशास्त्र बाहेर पडले. पाश्चात्य ज्योतिषाचा तौलनिक अभ्यास सुरु झाला. तिवेटी लामांच्या साक्षी निघाल्या. अद्यात्माला जागा जास्त मिळू लागली. खगोलशास्त्रात मंडळी घुसली. वाचक स्तिमित होऊन विचारू लागले, स्वामिजी कुठून निघाले, चालले आहेत कुठे ?

स्वामिजी चालले होते तिथेच, जिथे सर्वांनीच जायचे असते; पण कुणीच सहसा फिरकत नसते तिकडे. जीवनाच्या भौतिकतेची सीमा ओलांडल्यावरच दिसू शकणाऱ्या आत्मज्ञानाच्या धवल शिखरांकडे, परंधामाकडे. या परंधामाचा शोध आपल्या बुद्धिप्रधान व्यक्तिमत्वाला साजेशा मार्गनि स्वामिजी घेत होते इतकेच. यात बुवावाजी, मंत्रतंत्रगिरी वर्गेरे काही नव्हती. होती ती अनिवार ज्ञानतृष्णा, नव्या नव्या अनुभवांसाठी सदा भुकेलेले असलेले एक विलक्षण समृद्ध मन.

पाच एप्रिलची रात्र.

दिवसभराची कामे संपवून झोपडीच्या बाहेरच्या मोकळ्या पडवीवर स्वामिजी कंदिलाच्या प्रकाशात काहीतरी लिहीत वसले असावेत.

शेजारच्या झोपडीत गोर्विद रेडी निजण्याच्या तयारीत होते. येथे बहुधा आश्रमात कायम वास्तव्य करण्याच्या विचाराने ते आलेले असावेत. स्वामिजीही कदाचित रेडीवर सर्व जबाबदारी सोपवून मोकळे होण्याच्या विचारात असतील. काय उभयतांचे ठरले होते, ठरत होते याची इतरांना काहीच कल्पना नव्हती.

रेडीच्या झोपडीजवळ अचानक पिस्तुलाचे काही आवाज झाले.

स्वामिजी उठत उठत विचारताहेत—रेडी, रेडी, क्या वात है !

इतक्यात हल्लेखोर समोर दिसलेच.

स्वामिजी चटकन् झोपडीत शिरले. त्यांनी आतून कडी लावून घेतली व म्हणतात की, त्यांनी झोपडीत असलेली एक जुनी तलवार हातात उचलली होती. झोपडीचे दार वंद झाल्याचे पाहून हल्लेखोर बाजूच्या खिडकीकडे वळले.

लहानशा झोपडीत अडकलेला माणूस उघड्या खिडकीतून टिपायला कितीसा वेळ लागणार ! देहाची अक्षरशः चाळण झाली.

तो बलदंड पुरुष रक्ताच्या थारोळ्यात कोसळला. झोपडीच्या भिती उडालेल्या रक्त चिळकांडचांनी माखून निघाल्या. कितीतरी वेळ तो निष्प्राण देह तसाच पडून होता.

—कारण तास—दोन तासांनी खारीचे गावकरी जमले. त्यानंतर पोलीस दोन—चार तासांनी अवतरले. पहाट उजाडली सगळे होईस्तोवर.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी देह मरणोत्तर तपासणीसाठी विजनौरला आणला गेला.

स्वामिजींच्या शवावर गोळचांच्या आणि छऱ्यांच्या अनेक खुणा आढळल्या.

कुणीच घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही. त्यामुळे अनेक अफवा, तर्कवितर्क.

पोलिसांनी वृत्तपत्रांसमोर ठेवलेली कथा अशी : स्वामिजी दोन—चार गावकच्यांवरो-वर पडवीत बोलत वसले होते. काही पिस्तुलधारी इसम आले. त्यांनी या गावकच्यांना निघून जायला सांगितले. गावकरी भीतीने दूर गेले; पण फार दूर नाही. ते आश्रमात काय घडते आहेते थोडेफार पाहू शकत होते. हल्लेखोरांनी स्वामिजींना प्रथम ठार केले. नंतर ते रेडीच्या झोपडीकडे वळले. एकूण तीनजण होते. आश्रमाजवळून, लपून हा सर्व प्रकार पहात असलेल्या गावकच्यांपैकी एकाने तिघांनाही ओळखले. दोघांना तावडतोव अटकही झाली आहे. तिसराही हातात आहे...वगैरे

खारी गावाच्या लोकांनी सांगितलेली कथा अशी : बंदुकीचे आवाज आले म्हणून आम्ही दहा-पाच जण धावलो. प्रथम वाटले की, आसपास दरोडा पडला असावा; कारण गोपालपूरला २-४ दिवसांपूर्वी एक दरोडा पडलेला होता; पण आवाज आश्रमाच्या वाजूने आला. म्हणून काहीजण तिकडे धावले. भीतीमुळे फार पुढे कुणीच गेले नाही. तासादोनतासांनंतर भीड थोडी चेपली, एक-दोन पुढे गेले. आश्रमात जाऊन पहातात तो स्वामिजींचा खून झालेला होता. गोविंद रेडी अर्धवट मृतावस्थेत आढळले. त्यानंतर थोडचा वेळाने रेडींचा प्राण गेला.

निकटवर्तीय जाणकारांनी नंतर एकेक दुवा जुळवत जुळवत तयार केलेले चित्र असे : हल्लेखोरे भाडोत्री होते. स्वामिजींना त्यांनी पाहिलेलेही नव्हते. चुकून त्यांनी प्रथम रेडींवरच हल्ला केला. नंतर स्वामिजी जेव्हा रेडी, रेडी म्हणून ओरडले तेव्हा त्यांनी आपला मोर्चा स्वामिजींकडे वळवला. रेडींना तसेच अर्धवट जखमी स्थितीत त्यांनी सोडून दिले. कारण त्यांना फक्त स्वामिजींचा वळी घ्यायचा होता.

यातले काय खरे, काय खोटे, सत्य कोणते, कल्पित किती हे ठरविणे कठीण आहे. भलतेच दोन-चार लोक गुन्हेगार म्हणून अडकवून मूळ कट दडपण्याचा पोलिसांचा कावा आहे असा संशय विजनौरमध्ये उघडपणे व्यक्त केला जात आहे, हे मात्र खरे. पोलिसांनी हे प्रकरण घिसाडघाईने मिटवून सत्य दडवूनये यासाठी स्वामिजींचे चहाते येथे प्रयत्नशील आहेत. राज्यपालार्पयंत मंडळी पोचली आहेत, पोलिसांकडून चौकशीचे काम काढून घेऊन गुप्तचर विभागाकडे हे प्रकरण सोपविले गेले आहे. कट असावा, मारेकरी भाडोत्री असावेत ही शक्यता अधिक दिसते. पण कटाचे सुवधार तरी कोण असावेत ?

एक प्रवाद असा : एका सरकारी अधिकाऱ्याला लाच घेताना स्वामिजींनी नुकताच पुराव्यानिशी अडकवला होता. लवकरच हे प्रकरण कोर्टसिमोर उपस्थित होणार होते. त्याआधी स्वामिजींचा काटा दूर करणे त्याला अवश्य वाटले असावे. आणखी एक स्थानिक तर्क : स्वामिजींनी खारीतील धर्मांश मुसलमानांविरुद्ध पुन्हा नवी उचल घेतलेली होती. चिडलेल्या या गोटाचे हे कृत्य.

स्वामिजी शेतमजुरांच्या हक्कांसाठी, त्यांना किमान वेतन दिले जावे, कामावर असताना इजा-दुखापत-अपघात झाल्यास त्यांना नुकसानभरपाई मिळावी यासाठी झगडत होते. हिंदू-मुस्लिम या दोन्ही वरुळातील जमीनदार-श्रीमंत शेतकरी गटाचा याला तीव्र विरोध होता. या गटाने स्वामिजींना दूर केले-असाही एक उलगडा ! पोलीस खातेही स्वामिजींना पाण्यात पहात होतेच. या खात्याचेच हे कृत्य कशा-वरून नसावे ? - हाही एक व्यक्त केला जात असलेला संशय.

चौकशी नीट झाली तरच सत्य काय आहे ते वाहेर येणार. तोवर सगळाच तर्क-
वितर्क, सगळाच कल्पनाविलास.

पण चौकशी तरी नीट होईल का ? तेथील थंडपणा, बेफिकिरी, विरोधी शवतींची
दडपणे, परस्पर संगनमते पहाता याची तरी शाश्वती कशी देणार ?

दिल्लीच्या स्टेट वैकेतील साठ लाखाच्या चोरीच्या गुन्ह्याचा तपास, गुन्हेगाराला
शिक्षा आणि चौकशी अधिकाऱ्यांना बढती, हे सर्व या देशात अठेचाळीस तासाच्या
आत घडू शकते.

पण विद्युतगतीचे हे न्यायदान दिल्लीच्या शहेनशहांसाठी, नवाबांसाठी !

स्वामी सच्चिदानंद आणि गोविंद रेडी हे कोण यःकश्चित कार्यकर्ते ?

असतील लोकसेवक, क्रांतिकारक, समतेच्या यज्ञकुंडात आपल्या अस्थिअस्थि, तंतू-
तंतू समर्पित करणारे कुणी दधिची !

पण त्यांची आज गरजच काय ?

५ जून १९७१

चर्चा

एक

स. ह. देशपांडे

अर्थशास्त्र प्राध्यापक, मुंबई विद्यापीठ
ग्रामीण व शेतीविषयक प्रश्नांचे विशेष अभ्यासक

'माणूस' साप्ताहिकाचे संपादक श्री. श्री. ग माजगावकर ह्यांनी गेल्या दहावारा वर्षात ग्रामीण भागात जे भ्रमण केले, त्या अनुरोधाने जे प्रश्न त्यांच्या मनाला भिडले, जी उत्तरे त्यांनी शोधून काढली आणि ज्या किया त्यांनी प्रवर्तित केल्या त्यांचे चित्रण 'माणूस' मध्येच पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या लेखांच्या या संग्रहात आहे. (या संग्रहातले दोनच लेख असे आहेत की, ज्यांचा संबंध ग्रामीण प्रश्नांशी दूरान्वयानेच पोचेल.) माजगावकर नुसतेच साप्ताहिक चालवीत नाहीत, इतर अनेक चळवळींना चालना देतात. नुसती चालना देत नाहीत, जिथे प्रश्न उपस्थित झाला असेल तिथे धावत जातात, मग ते महाराष्ट्रातच खानदेशातल्या अक्राणी महालाकडे असो किंवा उत्तर प्रदेशातील विजनौरला असो. प्रश्न सोडविष्ण्यासाठी स्वतः पुढीकार घेतात, स्वतःचे व माणूसचे जे काय बळ असेल ते हिरीरीने त्या कामी लावतात. भोवळ येईपर्यंत उन्हात हिंडतात, अन्नपाण्यावाचून चालत राहतात. शेतकऱ्याचे, आदिवासींचे प्रश्न समजावून घेतात, आपल्या विचारातून जे निष्कर्ष निघालेले आहेत ते त्यांना सांगतात, उत्साह घेतात. हे सगळे पाहिले की, पहिली गोष्ट मनावर बिवते ती ही की, हा संपादक जरा वेगळचाच धर्तीचा आहे. तो कार्यालयीन संपादक नाही, समाजकार्यप्रवण संपादक आहे. आपले काम नुसते सामाजिक संदर्भात पाहायाचे एवढेच नव्हे, तर तो संदर्भेच पुनर्चित करायला हवा या घ्येदृष्टीने लेखणी, वाणी, बुद्धी व श्रम सतत कारणी लावायचे, असा वसा घेतलेला संपादक असे माजगावकरांचे स्वतःचे जे चित्र या संग्रहातून उमटते त्याचा माझ्या मनावर सुरुवातीलाच उल्लेख करावा इतका मोठा परिणाम झाला आहे.

ह्या पुस्तकात काय काय आहे? एका जिल्हातील साक्षरतेच्या चळवळीच्या स्वयंस्फृत प्रेरणेचे उत्साहदायक वर्णन आहे आणि लगेच तिचे सरकारीकरण

ज्ञात्यावर ती कशी जीवहीन ज्ञाली, याचे उदासवाणे चित्रण आहे. फैजपूरला १९३६ साली कांग्रेसचे अधिवेशन भरले होते. 'हे आमचे पंडरपूर' असा फैजपूरचा उल्लेख कै. ना. वाळासाहेब खेरांनी नंतर केला होता. कारण फैजपूरची कांग्रेस ही ग्रामीण भागातील गोरगरिबांच्या पाठिक्याने व मदतीनेच भरलेली कांग्रेस होती. त्या फैजपूरचे सामाजिक व आर्थिक चित्र आज काय आहे आणि सगळेच कसे निराशजनक आहे, याचे तपशीलवार अभ्यासावर आधारलेले वर्णन 'एका गावची स्वातंत्र्यकाळातील वाटचाल' या लेखात आहे. 'लोकशाही विकेंद्रीकरण—एक विचार' या लेखात महाराष्ट्रातील पंचायतीराज्यप्रयोगाच्या सुरुवातीलाच माजगावकरांनी काही प्रश्न उपस्थित केले आहेत. आज पुणे, मुंबई इत्यादी महानगर-पालिकांच्या हाती सत्ता आहे. गेल्या १०—१५ वर्षांत या नगरपालिकांनी कोणत्या नव्या नेतृत्वाला जन्म दिला? सामाजिक व नागरिक नीतीचे कोणते नवीन वळण लावले? २६ जिल्हांच्या जिल्हापरिषदा म्हणजे सव्वीस नव्या नगरपालिका होणार नाहीत काय? माजगावकरांच्या त्या वेळच्या शंका फारशा अनाडायी नव्हत्या हे आज बारा वर्षांनी दिसतच आहे. 'पोचमपल्लीकडे' या लेखात माजगावकरांच्या ध्रमंतीचे व ग्रामीण दुःस्थितीतून त्यांच्या मनात निर्माण झालेल्या विचारांचे वर्णन आहे. एक खोपट आहे आणि त्यात ट्रान्सिस्टर आहे, एका बाजूला लक्तरे आहेत आणि दुसऱ्या बाजूला घडचाळ आहे, शिक्षण आहे पण त्याचा वातावरणावर प्रभाव नाही, ही आयात करून चिकटवलेली समृद्धी आहे, नवीन चित्र जे निर्माण होत आहे त्यात सलगपणा नाही, इत्यादी. यातून त्यांना असे वाटते की खरी गरज जर असेल तर ती एका 'समग्र आचारविचार दर्शनाची.' विचारवंतांनी हे केलेले नाही, त्यांनीही बेगडी आयातच केली, असा दोष माजगावकर गोदाराणीने ठाणे जिल्हात उभ्या केलेल्या लाल बावटचाच्या बंडाचे वर्णन आहे आणि त्याच्वरोबर विधायक कार्याला तुच्छ लेखणाऱ्या व ह्या जागृतीचा रचनात्मक उपयोग करून घेण्याची संधी दवडणाऱ्या साम्यवाद्यांचा अधिक्षेप आहे. सर्वच पुस्तकात माजगावकरांनीच मार्गे काढलेल्या अन्नस्वतंत्रता—मोर्चाचे वर्णन आणि उल्लेख आहेत आणि अन्नस्वावलंबित्वाच्या तत्त्वावर माजगावकरांची जी ठाम श्रद्धा आहे तिचे पडसाद आहेत. ग्रामीण भागातीला दरिद्र्य आणि हीन, शोषित जीवन यांची बोलकी चित्रे आहेत. जमीनकबजा आंदोलन, ग्रामस्वराज्याची कल्पना, सहकारी संस्थांची दुरावस्था, मिशनरी संस्थांचे मदतीचे पण माजगावकरांना कावेबाज वाटणारे प्रयोग, कूळकायद्याची फलश्रुती यांवरचे विचार आहेत.

पण या पुस्तकाचे एवढे चित्र पुढे ठेवले तर अपुरे होईल. दिलासा देणाऱ्याही काही गोष्टी आहेत. मुख्यत: ग्रामीण भागातील कार्यकर्ते आहेत. यात रणरणत्या

उन्हात बीस मैल सायकलपीट करीत बैठकीची वेळ गाठणारे आणि अनेक सामाजिक व्यवधानात स्वतःला हंरवून घेतलेले विठ्ठलराव भोईटे आहेत. आपला एकट्याचा फोटो छापला तर गावाला काय वाटेल अशी संवेदना जिवंत असलेले आणि नागझरी गावात अनंत कामे उठवणारे कर्तवगार शेतकऱी एकनाथ भोसले आहेत. सुप्याचे रत्नलाल भंडारी आहेत. कोंढाण-दार्मांखिडचे आबा करमरकर आहेत. 'याच परिसरात तो तपस्वी भागवत आपले प्रयोग करीत करीत झिजून मेला,' या वाक्याने सुरु होणारे सिंहगड भागात तळी वांधून पाणी साठविण्याचा ध्यास घेणाऱ्या कैलासवासी शंकरराव भागवत या फटकळ, एकांडचा, हेकट पण ध्येयासक्त आणि उपेक्षित पुरुषाचे शब्दचित्र आहे. शिवाय उत्तर प्रदेशातील एका कुग्रामात राहून दिसेल त्या अन्यायाला, ढोंगाला आणि भ्रष्टाचाराला आपल्या लेखणीचे बलरामाचे मुसळ करून ठेचणाऱ्या आणि या युद्धात आत्माहृती देणाऱ्या एका संन्यासी संपादकाविषयी शेवटी एक तेजस्वी प्रकरण आहे.

माजगावकरांनी ग्रामीण प्रश्नांविषयी व त्यांच्या निमित्ताने जे विचार मांडले आहेत त्यांचा थोडा परामर्श आता घेतला पाहिजे.

'ग्रामीण भागाचे अखंड अहनिश शोषण' चाललेले आहे असे माजगावकर म्हणतात आणि खेडी व शहरे यांचे संवंध शोषित आणि शोषक अशा प्रकारचे आहेत असे ध्वनित करतात. हे मला खरे वाटत नाही. अशा ग्रामीण शोषणातून नागरी औद्योगीकरण घडवून आणण्याचे जगाच्या आर्थिक इतिहासात नोंदले गेलेले महत्त्वाचे मार्ग म्हणजे ग्रामीण भागावर डोईजड कर लादणे किंवा शेतीच्या विक्रीय मालाची पातळी कृत्रिमरीत्या खाली ठेवून शेतकऱ्यांची लुबाडणूक करणे हे होत. ह्यांपैकी कोणतीही गोष्ट आपल्या देशात झालेली नाही. शेतीवरील करांचा, त्यातल्या त्यात श्रीमंत शेतकऱ्यांना भराव्या लागणाऱ्या करांचा, भार फार हलका आहे—इतका की शेतीविभाग राष्ट्रीय नियोजनाला फारसा हातभार लावीत नाही अशी तक्रार आहे आणि शेतीमालाच्या गेल्या कित्येक वर्षांतील किमतीवर आणि त्यांच्या वाढीच्या वेगावर नजर टाकली तर उलटच अनुभव येईल. म्हणून ग्रामीण भागाची पिळवणूक करून शहरांची व त्यातल्या उद्योगधंद्याची भर करणे असे आपल्या नियोजनाचे स्वरूप आहे असे सुचविणे योग्य ठरणार नाही. अर्थात हे खरे आहे की, ग्रामीण भागाचा विकास जेवढा व्हायला हवा होता तेवढा झाला नाही, शेतीचे उत्पादन पुरेशा वेगाने वाढले नाही, दारिद्र्य वाढले आहे आणि विषमता वाढली आहे; पण याची कारणे इतरत्र शोधायला हवीत—कदाचित काही चुकीच्या धोरणांमध्ये, काही चांगल्या धोरणांच्या वाईट अंमलबजावणीत. शिवाय ग्रामीण दारिद्र्याचा विचार करावाच पण शहरांतील दारिद्र्यही विसरू नये.

तेव्हा शोषक-शोषित हा संबंध शहरे-खेडी असा साधा भौगोलिक किंवा प्रादेशिक स्वरूपाचा नाही. शोषक दोन्हीकडे आहेत आणि शोषितही. ग्रामीण भागात व्यवहार करणाऱ्या शोषकांची उदाहरणे खरे म्हणजे माजगावकरांच्या पुस्तकातच अनेक आहेत.

ग्रामीणच नव्हे तर आपल्या एकूण दुःस्थितीचा संबंध माजगावकर भारतीयांच्या एका मूलभूत स्वभावदोषाशी जोडतात. तो दोष म्हणजे परावलंबन. हा परावलंबि-त्वाचा मुद्दा माजगावकरांच्या लेखातून अनेकदा आणि अनेक संदर्भात येतो. 'कासा' ही मिशनरी संस्था वाटीत असलेल्या गव्हावर दुळ्काळी भागातली माणसे भाळतात व स्वावलंबनाला सोडचिठ्ठी देतात. अन्नासाठी आपण परदेशांवर अवलंबून राहतो म्हणून आपले अन्नोत्पादन सुधारत नाही. आपली आर्थिक व राजकीय धोरणे परावलंबी असल्यामुळे आपल्याला जगात मान नाही. आपल्या विचारवंतांचे विचार परपुष्ट आहेत, त्यामुळे नवा भारतीय विचार जन्माला येत नाही. अशा रीतीने परावलंबीपणा सर्वदूर भरलेला आहे आणि हाडीमासी खिळलेला आहे.

मानसिक परवलंबन हा भारतीय व्यक्तिमत्त्वाचा एक महत्त्वाचा, कदाचित मूल-भूत महत्त्वाचा, घटक आहे हे मलाही मान्य आहे. अडचणींवर पुरुषार्थनि, जिद्दीने मात करणे हा आपला स्वभाव नाही. तिचा वाऊ करणे, आपल्या अपयशाचे खापर परिस्थितीवर फोडणे व मग आत्मानुकंपेत मग्न होणे अशी आपली स्वभाववैशिष्ट्ये आहेत.

पण आपल्या राष्ट्रीय स्वभावाबद्दलच्या ह्या जाणिवेचा प्रत्यक्ष सामाजिक नियो-जनात कसा उपयोग करावा याचा विचार फार काळजीपूर्वक करावा लागेल. मुळात माजगावकरांनी स्वावलंबन याचा नेमका अर्थ काय करायचा हे तपासून पाहिले पाहिजे. कारण त्यांच्या लेखनातून त्यांचा अभिप्राय पुरेसा स्पष्ट होत नाही. परदेशी धान्य फुकट मिळाले तर परावलंबन; पण ते विकत खेतले तरी परावलंबनच का? असा प्रश्न विचारावासा वाटतो. याचे कारण खेते परदेशांतून घ्यायला, एवढेच नव्हे तर खतकारखाने परकीय मदतीने काढायलासुद्धा-याला ते खतकारखान्यांची 'आयात' म्हणतात-त्यांचा विरोध आहे असे दिसते. (पृ ९२-९३) खरे म्हणजे अन्नाएवजी खेते आयात करणे हे टप्पे म्हणजे माजगावकरांना प्रिय असलेल्या अन्न-स्वावलंबनाच्या मार्गविरचेच टप्पे आहेत. यात परकीयांची मदत लागेल आणि अशी मदत स्वीकारायची म्हटले तर माजगावकर म्हणतात ते सगळे धोके त्यात आहेतही; पण हे धोके काही प्रमाणात पत्करून (कारण आंतरराष्ट्रीय वास्तवाचा तो एक भाग आहे) पण राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा वळी न देता शहाणपणाने अशा मदतीचा उपयोग करणे ही गोष्ट सर्वस्वी अशक्य कोटीतलीच आहे अशी दृढ समजूत मनाशी करून ठेवण्याचे काही कारण दिसत नाही. पुढे जाऊन असेही विचारता येईल, 'अन्न

—स्वतंत्रता’ तरी कशासाठी ? देशांतल्या देशातच आपले सगळे अन्न पिकवण्या—
पेक्षा काही थोड्या इतर वस्तु उत्पादित करून त्यांच्या बदल्यात परदेशांतून धान्य
विकत घेतले आणि हा व्यवहार एकूण फायद्याचा झाला तर त्याला काय म्हणून
आक्षेप घ्यावा ? अर्थात एखाद्या वेळी एखाद्या राष्ट्राला अन्नाच्या वावतीत स्वयं—
पूर्ण असण्याचीही निकड वाटणे शक्य आहे; पण कोणत्याही धोरणाची निवड केली
तरी त्याच्या कसोट्या आर्थिक किंवा व्यापक अर्थात व्यावहारिक असावयास हव्यात.
अन्नस्वतंत्रता हा मानविंदू ठरविता कामा नये. आपल्या देशात ‘मानविंदू’ वाज-
वीपेक्षा जरा जास्तच आहेत. त्यात आणखी एकाची भर कशाला ?

दुसरे असे की, परावलंबन लुळे करणारे असते हे खरे असेल तरी परावलंबन
नाहीसे केल्यावर लगेच अंगात शक्ती येते असे निश्चयाने सांगता येत नाही. कदा—
चित अधिक लुळेपणा व त्याचवरोवर अधिक दुर्दशा ह्याही गोष्टी शक्य आहेत.
उदाहरणार्थ, दुष्काळात माणसे मृत्युमुखी पडत आहेत आणि एखादा देश अन्नाची
मदत करावयास तयार आहे, तर मदत घ्यावी की नाही ? माजगावकर म्हणतील
घेऊ नये. मला इतकी खात्री नाही. कारण मदत नाकारली तर आपण एकदम
जाढऱ्यांची कांडी फिरवल्याप्रमाणे पुरुषार्थी होऊ आणि पुरेसे अन्नधान्य लगेच निर्माण
करू असे सांगवत नाही. उलट, अशा निर्णयामुळे जास्तच माणसे भुक्तेने तडफडून
मरतील अशीही भीती आहे.

मला असे वाटते की, परावलंबी मनोवृत्ती हा आपल्या देशाचा सर्वसाधारण स्वभाव
घ्यानात घेतला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याच्या आधारावर घ्यावयाचे निर्णय फार
जपून घेतले पाहिजेत. एका उदाहरणाने ही गोष्ट स्पष्ट करता येईल. चीनविरुद्ध
लढाई सुरु झाली तेव्हा आपण अमेरिकेकडून मोठ्या प्रमाणावर शस्त्रास्त्रांची मदत
घेतली. ही गोष्ट चांगलीच झाली असे कोणीही म्हणेल. त्या परिस्थितीत स्वभी—
मानाच्या गप्या कोणी मारल्या असत्या व मदत घेऊ नये असे सांगितले असते तर
स्वतः माजगावकरांनीच त्याची काय संभावना केली असती यावद्दू मला शंका
वाटत नाही. अशा रीतीने माजगावकरांचा मूलभूत समाजशास्त्रीय विचार ढोवल
मानाने वरोवर असला तरी त्यातून ते जे व्यावहारिक निष्कर्ष काढतात ते अतिरेकी
स्वरूपाचे वाटतात.

यामांगे भारताच्या खन्या समस्यांविषयीची काहीशी अपुरी समजूत हेही एक
कारण असावे. माजगावकर एका ठिकाणी म्हणतात, “ वास्तविक तज्ज्ञांनी आता
हे स्पष्ट केलेले आहे की, आपली अन्नतूट, आपले दुष्काळ यांचा संबंध कमी उत्पा-
दनाशी असलाच तर तो थोडा आहे. मुख्य दोष आहे तो वाटपव्यवस्थेचा.” खरोखर
उत्पादन जर पुरेसे असेल तर माजगावकर जिला ‘वाटपव्यवस्था’ म्हणतात
तिची जरुरच उरणार नाही ! मागणीच्य मानाने आपले उत्पादन वाढलेले नाही.

ही एक सत्यस्थिती आहे आणि १९६६ चा विहारमधील दुष्काळ आणि १९७२-७३ मध्यां महाराष्ट्रातील दुष्काळ हे केवळ वाटपव्यवस्थेचे दोष म्हणता येणार नाहीत. पुन्हा वाटपव्यवस्थेचे म्हणून काही प्रश्न असतात. तिचे प्रश्नासन करावे लागते. तिला खंच असतो आणि सगळ्यात महत्वाची गोष्ट म्हणजे तिच्यासाठी जी नियंत्रणे घालावी लागतात त्यामुळे तात्पुरती सोय झाली तरी उत्पादनक्रियेला मोठे अडसर बसू शकतात.

माजगावकरांच्या या पुस्तकाकडे ग्रामीण दुरावस्थेचे पद्धतशीर विश्लेषण आणि त्यांवर आधारलेल्या उपाययोजना या दृष्टीने पाहिले तर वरच्यासारख्या अडचणी पुढे उभ्या राहतील; पण ह्याच दृष्टीने त्याच्याकडे पाहायला हवे असे मला वाटत नाही. तेही ह्या हेतूनेच लिहीत आहेत असेही म्हणता येणार नाही. त्यांच्या पुस्तकात मुख्यतः आहेत ती ग्रामीण स्थितीची अनेक प्रदेशांतील एका संवेदनाशील मनाने टिपलेली चित्रे. आज वरेचसे नगरवासी तरुण विधायक कार्याच्या प्रेरणेने ग्रामीण भागाविषयी विचार करू लागते आहेत. त्यातील काही प्रत्यक्ष कामात उत्तरलेले आहेत. 'लाट' म्हणावी इतकी ही चळवळ मोठी नाही; पण निदान आशा पालवू लागावी असे काही चलनवलन घडू लागलेले आहे हे खरे (ह्या चळवळीला हातभार लावण्याचे आणि तिला काही सुसूत्र आकार देण्याचे काम माजगावकर स्वतः करीत आहेत.) अशा परिस्थितीत ग्रामीण कार्याकडे नव्याने आकृष्ट होणाऱ्या तरुणांना त्यातील समस्यांची ओळख करून देणे आणि त्यातील आव्हाने त्यांच्या ध्यानी आणून देणे हे महत्वाचे काम आहे आणि या पुस्तकाने ते चांगल्याच प्रकारे होते यात शंका नाही. माजगावकरांच्या मूळ विश्लेषक विचारातून त्यांनी निष्क्रियित केलेल्या उपाययोजना कोणत्याही असोत, तो विचार प्रत्येक कार्यकात्याला आपल्या ध्यानात निरंतर ठेवावाच लागेल. कारण विकासकार्याचा खरा अर्थ लोकांचा विकास इतर कुणी, सरकारने किंवा खाजगी संस्थांनी, घडवून आणणे असा नसून लोकांना विकासासाठी सिद्ध करणे, त्यांच्या-मध्ये विकासक्रमता निर्माण करणे, असा आहे. असे ज्ञाले नाही तर विकासाचे प्रयत्न आणि परोपकार यात फरक उरणार नाही. म्हणजे कार्यकात्याला शेवटी झगडावे लागणार आहे ते समाजाच्याच काही विकासविन्मुख प्रेरणांशी. हा संदेश माजगावकरांच्या पुस्तकात स्पष्ट आहे आणि तेच त्याचे मोल आहे.

पुस्तकावरून मनात ठसणारा दुसरा विचार म्हणजे सरकारी नोकरशाहीची यंत्रणा कुचकामी ठरलेली आहे. ज्याला सरकार म्हणतात त्याला सामान्य गरीब जनतेशी कसलेच कर्तव्य उरलेले नाही. राजकीय पक्षांजवळ विधायक ध्येयदृष्टी नाही. अशा स्थितीत खाजगी व्यक्तींनी व संस्थांनी पुढाकार ध्यावा, लोकशक्ती जागवावी, सामान्यजनतेसाठी सरकारने केलेले पण धूळ खात पडलेले कायदेकानू राबविण्यासाठी सरकारी यंत्रणेला, बँकांना, सहकारी संस्थांना आणि जिल्हा

परिषदांना हलवावे, असे करताना प्रस्थापित हितसंबंधांशी मुकाबला करण्याचा प्रसंगआला तर त्याचीही तयारी ठेवावी, एवढा एकच मार्ग समोर दिसतो आणि माजगावकरांचे आवाहनही तोच मार्ग धरावा असे आहे.

माजगावकरांचे पुस्तक प्रभावी आहे यात शंका नाही. विचार करणाऱ्या माणसाचे लक्ष ग्रामीण समस्यांकडे वेघून घेण्याची फार मोठी कामगिरी ते करीत आहेत. हे करताना माजगावकरांचे साहित्यगुणही विशेषत्वाने चमकतात. तजेलदार भाषा, स्फोटक वर्णन, भेदक उपरोध, नाट्यमय प्रारंभ व शेवट हे सगळे त्यात आहे. शिवाय मौलिक विचार आहेत आणि शुद्ध भावकाव्यही कुठेकुठे आहे. काही विशिष्ट अनुभव व्यक्त करायला आपण कवी नाही याची खंत त्यांनी एका ठिकाणी प्रकट केलेली आहे; पण अगोदरच्याच ओळीत 'समाधानाचे कढ' असा निखालस काव्यमय शब्दप्रयोग त्यांनी केलेला आहे. रात्री रानात एकटेच पडल्यापडल्या त्यांना तारकांनी खचलेले आकाश दिसते आणि ते म्हणतात, 'किती युगे उलटली. व्याधाला अजून आपला नेम साधता येत नव्हता. अरुंधतीला सप्तर्षींच्या समीप जाता येत नव्हते. आकाशगंगा फेसाळून वाहत होती आणि तिच्या तीरावर सुरु असलेली धरुवाची तपश्चर्या अजून संपलेली नव्हती.' माजगावकरांना माहीतच असेल की, ग्रीसमधल्या एका जुन्या मातीच्या भांडचावरची चित्रे पाहून इंग्रज कवी कीट्स यालाही असेच काही वाटले होते. आपल्या प्रेयसीमागे तिचा अनुनयंत करीत धावणाऱ्या एका प्रेमिकाचे ते चित्र होते. तो तसाच जगाच्या अंतापर्यंत धावणार आहे आणि ती तशीच त्याच्यापासून दूर रहाणार आहे. आपले जे प्रेयस असते त्याचा आणि आपला संबंध असाच असतो. तरी अनुनय अपरिहार्य असतोच. आणि तपश्चर्याही. माजगावकरांच्या तळमळीतून ध्वनित होते ते या तपश्चर्येचे आवाहन.

[१९७५; मुंबई आकाशवाणीवर दिलेले भाषण थोडे फेरफार करून]

डॉ. विद्याधर पुंडलिक

पुणे विद्यापीठ, समाजशास्त्र प्राध्यापक

ललित लेखक – समीक्षक

श्री. ग. माजगावकरांच्या पुस्तकांचे नाव असे आहे की, ते उघडण्यापूर्वीच एक क्षण वाचकाने जरा थवकावे—‘श्री ग्रामायन !’ माजगावकरांना जे जे व्यक्त करायचे आहे त्याचा ‘मर्मवंध’ म्हणजे हे नाव. पहिल्या ‘श्री’ मध्ये श्रद्धा आहे. धार्मिक संस्कृतीच्या हरेक गोष्टीला विरोध म्हणजेच निधर्म असे समजणारा एखादा हट्टी निधर्मवादी हा ‘श्री’ वधून आपल्या भिवया जरा उंच करेल ! दुसऱ्या कुणाला त्यातून माजगावकरांमधल्या रोमँटिक स्वप्नाळू वृत्तीचे प्रतिबिंब दिसेल. मला स्वतःला या वृत्तीवरोवरच एक नम्र आणि डोळस श्रद्धाही दिसते. भारतीय जीवनाचा ‘मूळारंभ’ खेडेगावात आहे असाही अर्थ त्या शब्दातून डोकावतो. ‘ग्रामायन’ या दुसऱ्या शब्दात कसले तरी फार मोठे रामायण आपल्या सात लाख ग्रामातून घडवायाचे आहे अशा निधर्माची सूचनाही आहे.

हे रामायण भारताच्या सामाजिक अन् आर्थिक नियोजनांचे म्हणजे एक प्रकारच्या पुनर्रचनेचे आहे. ‘खेडेगाव हा आपला भारतीय समाजाचा किंवडुना सर्वंच पौर्वात्य देशांचा तोलविंदू आहे’ हे त्या रचनेचे सूत्र असले पाहिजे असे माजगावकरांना म्हणावयाचे आहे. स्वैर, चितनात्मक लेख, मुलाखती किंवा मित्रांशी पत्ररूप संवाद-अशा निरनिराळचा अन् ललित शैलीची प्रसन्न डूब दिलेल्या माध्यमांतून लेखकाने सूत्र गोवत नेले आहे. अशा विविध माध्यमांमुळे काही वेळा माजगावकरांचे लिखाण भरकटत गेले असले तरी त्यांना जी एक वैठक मांडायची आहे त्रिचा पक्केपणा कुठेही गेलेला नाही.

हा धागा मनात ठेवून आपण पुस्तक वाचत गेलो की माजगावकरांच्या या एकूण प्रतिपादनामागे चार गोष्टी आहेत हे आपल्याला जाणवते. ग्रामीण जीवनातल्या बदलामागची काही धोरणे आणि संस्था यावरची टीका ही पहिली. काही निश्चित, नैतिक प्रेरणांचा आग्रह ही दुसरी. भारतीय सांस्कृतिक परिवर्तनांचे काही सांस्कृतिक आदर्श ही तिसरी आणि शेवटची भारतीय परिवर्तनासाठी काही विशिष्ट मार्गांची आणि उपायांची आवश्यकता ही चौथी.

या चार घटकांचा या परीक्षणात क्रमाक्रमाने विचार करावयाचा आहे.

: १ :

आजच्या ग्रामीण भारतात वदल घडवू पाहणाऱ्या काही संस्था, प्रयोग आणि विविध सुधारणा या सर्वांवर माजगावकरांनी जागोजागी टीका केली आहे. समूह-विकासयोजनात आणि एकूणच आपल्या आर्थिक नियोजनाच्या कार्यक्रमात खेडे-गावचे लोक सहभागी होत नाहीत. ती उत्सुकताच त्यांच्या अंगी नाही. (एका गावची स्वातंत्र्यकाळातील वाटचाल) सहकारी पतपेढचा, ग्राहक-संस्था आणि शेतीच्या विकासयोजनांचे जबळजवळ ७० टक्के फायदे वरिष्ठ व सधन शेतकरी-वर्गलाच मिळत आलेले आहेत. आपला बहुसंख्य शेतकरीवर्ग म्हणजे २-५ एकर जमिनीचा गरीब मालक किंवा कूळ-या सत्याच्या पाश्वभूमीवर आपल्या समाज-रचनेतील आर्थिक विषमतेची दरी, स्वातंत्र्योत्तर काळात किती रुदावत चालली आहे इकडेही ते आपले लक्ष वेधतात या संदर्भात, १९३६ च्या फैजपूर काँग्रेसला विरोध करणारे लेवा समाजातील नेते आज पंचवीस वर्षांनंतरही पुढ्हा राजकीय आणि आर्थिक सत्तास्थाने कशी बळकावून बसले आहेत याचेही एक शेलके चित्र ते उभे करतात. (एका गावची स्वातंत्र्यकाळातील वाटचाल) नवे कसदार स्थानिक नेतृत्व विकेंद्रीकरणामुळे पुढे येईल ही अपेक्षा होती ती पूर्ण झालेली नाही. राजस्थान, आंध्र, महाराष्ट्र यांमधील पंचायतसमित्यांतून कार्यवाहीत आलेले विकेंद्रीकरणाचे प्रयोग फसलेले आहेत. सरकारी यंत्रणेतील नोकरशाही आणि ग्रामीण जनता यांत जबळकीचे दुवेच नाहीत. (प्रगतीचा रस्ता 'ब्लॉक' करणार तो 'ब्लॉकऑफिसर' ही थट्टा गावकरी मंडळींपर्यंतही पोचलेली आहे !) 'जनतेच्या पाठवळाशिवाय योजना यशस्वी होत नाही हे एकदा ध्यानात आल्यावर हे पाठवळ मिळविण्याची इतक्या वर्षांत आपण काय सोय केली ?' असाही सवाल यासंदर्भात माजगावकर विचारतात. ('लोकशाही विकेंद्रीकरण-एक विचार' आणि 'पोच-मपलीकडे')

माजगावकरांची ही टीका सामान्यपणे खरी आहे. त्यांच्या सवालांना सरकार-तरफे चोख जबाबही देता येणार नाहीत. तशी ही टीका नवीन नाही. या विषयातील जाणकरालाच नव्हे तर सर्वसाधारण खेडेगावातील आजचे सामाजिक विचार पाहणाऱ्या सामान्य नागरिकालासुद्धा आपल्या नियोजनाचे अयशस्वी स्वरूप पूर्णपणे ओळखीचे आहे. तथापी या टीकेपेक्षाही उल्लेखनीय आहे ती माजगावकरांची विधायक दृष्टी. 'सरकारने शिक्षणापासून दूर रहावे अन् सगळचा शिक्षणाची संपूर्ण जबाब-दारी गावाने ध्यावी' यासारखी एखादी अव्यवहारी सूचना सोडली तर विचार करावा असेही पर्याय ते काही काही वेळेला सुचवतात. उदा. खेडेगावातील साक्षरता आणि लोकशिक्षण या कार्यक्रमांत शिक्षणखाते आणि महसूलखाते यांनी

एकवटून काम करावयास हवे. ' संपूर्ण रेल्वेलाइन गेलेल्या कोरेगाव तालुक्यातील लहासुर्णे गाव वेगळा. जावळीसारख्या दन्याखोन्यांत किवा झाडाझुडपांत दडलेला तालुका वेगळा. फलटणसारख्या संस्थानिक वातावरणात वाढलेल्या तालुक्याची प्रकृती वेगळी. माणसारख्या धनगरांची फिरती वस्ती असलेल्या तालुक्याचे स्वरूप वेगळे—' सामाजिक आणि प्रादेशिक भिन्नतेची अशी उदाहरणे देऊन या प्रश्न भिन्नतेनुसार आपले विकासप्रकल्प आखले जायला नकोत का? असा महत्त्वाच. ते विचारतात. इतकेच नव्हे तर प्रत्येक गावच्या जमिनीचा प्रश्नसुद्धा वेगवेगळा असतो, हा एका समाजवादी कार्यकर्त्याचा दृष्टिकोन ते या संदर्भात आपल्या समोर आवर्जून ठेवतात. 'वेडपट' आणि 'चक्रम' ही संभावना आयुष्यभर सहन केलेल्या एस. आर. भागवतांच्या, डोंगरावरून वाहणारे पाणी जमिनीत मुरव्याच्या कल्पक योजनेचा पुरस्कार आणि 'माणूस प्रतिष्ठान'ने सुरु केलेल्या सुष्णाच्या विहिरीच्या प्रयोगाची मनमोकळी चर्चा—या दोहोंतूनही माजगावकरांची तीच प्रांजल विधायकदृष्टी दिसून येते.

: २ :

लोकशाही नियोजनाच्या द्वारे सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे आपले प्रयोग कोसळत गेले हे एकदा मान्य केल्यावर, आपल्याला अपरिहार्यपणे काही नैतिक प्रेरणा आणि सांस्कृतिक मूल्ये आणि परंपरा यांचा विचार करणे भागच पडते. कारण भांडवलशाही किवा 'प्रस्थापित' अर्थ आणि समाजव्यवस्था ही आपल्या अधिपतित चारित्र्याला जबांवदार आहे, ही नेहमीची लोकप्रिय मीमांसा एकतर्फीही आहे आणि सोपीही आहे. समजा, सोब्हिएट रशिया किवा चीनसदृश समाजवादी रचना हे ध्येय मानले, तरी ती उभारण्याइतके सामर्थ्य आपल्या सामाजिक-सांस्कृतिक परंपरेत, मूल्य-सृष्टीत आणि नैतिक प्रेरणांत आहे काय? या प्रश्नालाही आपल्याला थेट भिडावेच लागते.

माजगावकरांनी आपल्यापरीने या प्रश्नाचा वरोवर मागोवा घेतला आहे, असे मला वाटते.

ज्या नैतिक प्रेरणांचा माजगावकर वारंवार उद्घोष करतात, त्यातील पहिली आणि महत्त्वाची, म्हणजे शेती व अन्नधान्य या दोन क्षेत्रांत आपण पूर्णपणे स्वतंत्र आणि कठोरपणे स्वावलंबी असले पाहिजे हा; 'उद्घोष' असा शब्द इथे वापरला आहे, तो हेतूपूर्वकच; कारण 'श्रीग्रामायन'मधील 'चला,' 'वलहोळी-जिल्हा नाशिक' 'अनं परावलंबनानंतर कृषि-परावलंबन' हे लेख आणि त्यातील अभिव्यक्ती ही प्रधानतः एक प्रकारच्या घोषाच्या स्वरूपाची आहे.

‘एक वेळ भूकवळी होऊ पण हे भीकवळी होणे नाही.’ ‘करू पुन्हा एकदा परदेशी वस्तूची होळी – निदान त्या दूधभुकट्यांची नाही तर अमेरिकन गव्हाची तरी !’ ‘या गर्वगीतांच्या आणि सफूर्तीमिंत्रांच्या सामग्र्यानांसाठी, मित्रांनो, चला कैलास ते सिधुसागर !’ ही त्याची बोलकी उदाहरणे. ती वाचून, परदेशी सत्ता किंवा दुसऱ्या दृश्य शत्रूंचे लक्ष आज नसताना, ही सावरकरी अन् कुसुमाग्रजी छटा असलेली लडाऊ भाषा अन् प्रतीके कशाला ? असा प्रश्न एखाद्या वस्तुनिष्ठ ठेवणीच्या वाचकाच्या मनात येईलही; पण माजगावकर हे कार्यकर्ते पत्रकार आहेत. कोणताही पत्रकार हा प्रचारकच असतो. यात्रेची भिरभिरती भिंगरी त्यांनी अन्नस्वतंत्रता संचलनासाठी (आणि एरवीमुद्धा!) आपल्या पायांना लावली आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील युद्धमान संस्कारांमुळे तत्कालीन प्रतिमा अन् रूपके त्यांच्या मनात खोलवर गेली आहेत; आणि एखादा समाजवादी प्रचारक आपल्या प्रचारात आपली ब्रीदाची प्रतीके वापरल्यावाचून राहील काय ? अशी उत्तरे त्याला सहज देता येतील. मी स्वतः त्याच काळातील असल्यामुळे आणि त्या प्रतीकांची असोशी मलाही माहीत असल्यामुळे माजगावकरांच्या लेखणीचे रूप मी समजावून घेऊ शकतो.

पण हा प्रश्न गैरलागू आहे. मुख्य मुद्दा आहे तो हा— ‘रक्त, अशू आणि घाम याशिवाय गरिबी हटवण्याचा दुसरा पर्याय नाही,’ या प्रेरणेला एखाद्या देशाच्या अर्थ—विकासात काय स्थान आहे ? या बाबतीत, ‘आपले धान्यही न उद्पादणाच्या देशास कल्पना—विचार—साहित्य प्रांतात म्हणण्यासारखे काही निर्मिता येईल, असं तुम्हाला खरंच वाटतं ?’—ह्या प्रश्नाला पाठिंवा देण्याइतका जो टीपेचा कर्कश सूरमाजगावकर कधीकधी लावतात तो मला मान्य नाही. कोणतीही अर्थ—व्यवस्थामग ती भांडवलशाही असो, समाजवादी असो किंवा संमिश्र असो—हवी तशी, लवचिकपणे वाकवण्याचे Manuevre करण्याचे अर्थशास्त्रीय कौशल्य आणि प्रतिभा ही स्वावलंबनाइतकीच महत्त्वाची आहे, असेही मला वाटते; पण हे मत सांगूनही माजगावकरांचे स्वावलंबनाचे एकतारीवरील धूरपद मला महत्त्वाचे वाटते. (म्हणूनच ‘अठरा लक्ष पावलां’च्या त्यांच्या अन्नस्वतंत्रता—संचलनात मीही माझी दोनतीन पावले टाकली होती !)

महत्त्वाचे, आजच्या काही विशिष्ट संदर्भात. पुस्तकी अर्थशास्त्रातले जागतिक आर्थिक जीवन, व्यापार आणि देवघेवीचे सिद्धांत वाचून दाखवून आर्थिक क्षेत्रातील स्वातंत्र्य ही कल्पना कशी अशास्त्रीय आहे, हे साधार पटवून देणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे आपली लोकसंख्या, विराट गरिबी आणि खचलेली निवाहपातळी याबद्दलचे दांडेकर—रथांच्या पुस्तकातले डोळे फिरविणारेच आकडे त्यांच्यासमोर आपटून, ‘अन्नधान्याच्या सार्वभौमत्वावद्दल साक्षात्कार,’ प्रचीतीचा पुरुषार्थ वर्गैरे

वर्गे (माजगावकरांचे) बोलणे कसे काव्यमय आणि अव्यवहारी आहे असाही वाद घालता येईल. (माजगावकरांचे म्हणणे अर्थशास्त्रीय कसोट्यांवर अगदीच तसे पोकळ नाही असेही सिद्ध करता येईल, असा माझा एक अस्पष्ट तर्क आहे. पण हा माझा अभ्यासाचा विषय नाही.) तथापी आर्थिक विकासामागे काही नैतिक प्रेरणा असतात, आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या आर्थिक इतिहासात कामावद्दलच्या नैतिक प्रेरणांचे (work ethics) कार्य उपेक्षणीय नाही हे आपल्याकडील ' पंडित ' अर्थशास्त्रज्ञांना पूर्णपणे उमगलेले नाही. एकूणच आर्थिक विकास हा केवळ आर्थिक घटकांनी निश्चित होत नाही. त्यापाठीमागे त्या त्या संस्कृतीतील जीवनमूल्ये, सामाजिक भूमिका, समाजसंस्था आणि लोकांचे चारित्र्य हे महत्वाचे घटक आहेत, याचे भान आता सगळ्यांनाच येऊ लागले आहे. फक्त वचत-गुंतवणूक-भांडवलनिर्मिती, मजुरांची उत्पादनक्षमता, यंत्र-तंत्र हेच अर्थशास्त्रीय आडाखे लावून आशियातील समाजांच्या आर्थिक प्रगतीची मीमांसा करू पाहाणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांचे गुन्नार मिर्डलसारख्यांनी आपल्या ' एशियन ड्रामा ' मध्ये अक्षरशः वाभाडे काढले आहेत, हेही या संदर्भात सांगितलेले वरे.

वर उल्लेखिलेल्या सामाजिक घटकांचा विचार या पुस्तकाच्या परीक्षणात पुढे होणारच आहे. तूर्त इथे इतकचे सांगावयाचे आहे की, माजगावकर स्वावलंबनाच्या ज्या प्रेरणेचा आग्रह धरीत आहेत, तिची पाळेमुळे मूलतः सांस्कृतिक आहेत. भारतातील राजकीय नेते, प्रजावंत, नोकरशाहीतील अधिकारीवर्ग आणि सर्वसाधारण जनता-या तिघांच्याही स्वभाव-प्रवृत्तींचा आणि आर्थिक विकासाचा ध्येयवाद आणि वेग यांचा नक्कीच संबंध आहे.

या दृष्टीने सर्वात खटकणारी गोष्ट म्हणजे आपल्या वरच्या वर्गाच्या दोन प्रकारच्या मानसिक प्रवृत्ती. एक म्हणजे पाश्चात्य किंवा साम्यवादी देशांच्या वर-वरच्या चिकित्साशून्य अनुकरणाची अनु दुसरी, त्यामागच्या आत्मविश्वासाच्या संपूर्ण अभावाची. या दोन्ही प्रवृत्ती एकमेकांतून निर्माण होतात. मला स्वतःला दुसरी प्रवृत्ती भ्रष्टाचार वर्गे उपेक्षाही अधिक काळजी करण्याजोगी वाटते. शिक्षणक्षेत्रातील अभ्यासक्रम आणि माध्यमाचे प्रश्न, प्रायोगिक नाटके, समान नागरिकत्वाचा कायदा कुटुंबनियोजन-सर्वच ठिकाणी आपल्या राष्ट्रीय आत्मविश्वासात आणि निर्णय घेण्याच्या सामर्थ्याला जणू पक्षघात झाला आहे, इतक्या लुळ्या पंगू अस्मितेने आपण वावरत आहोत. हा आत्मविश्वास जागा करून तो आपल्या व्यक्तित्वात भिनवायचा असेल तर आर्थिक क्षेत्रात एक किमान गुणवत्ता आणणे हाच आपल्या राष्ट्रवादाचा आविष्कार झाला पाहिजे. आर्थिक विकास हे केवळ एक भौतिक मूल्य नसून ते एक उच्चतम सांस्कृतिक मूल्य म्हणून प्रस्थापित झाले पाहिजे. माजगाकरांच्या पुस्त-

काचा एक महत्त्वाचा विषेश हा की, या मूल्याच्या स्वरूपावदल ते आपल्याला वारंवार डिवचून अस्वस्थ आणि अंतर्मुख करत रहाते.

: ३ :

माजगावकरांच्या विचारांच्या मागे आणखी एक तळमळीची प्रेरणा आहे. ती म्हणजे स्वदेशी नियोजनाची. या 'स्वदेशी नियोजन' वदल मात्र आणखी पुरेशी चिकित्सा व्हायला हवी.

स्वदेशी नियोजनाचा एक भाग म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणे माजगावकर स्वावलंबनाच्या नैतिक प्रेरणेला महत्त्व देतात. उद्योगधांदे, शिक्षण, यंत्रज्ञान या सर्व वावतीत आपण शक्य असेल तेथे आणि तितकी आपली माणसे, आपली साधने, आपल्या नैसर्गिक परिस्थितीनुसार आपली सामग्री वापरली पाहिजे असा वारंवार आग्रह धरतात. माजगावकरांचा हा आग्रह मंजूर करूनही स्वदेशी संयोजन म्हणजे केवळ स्वावलंबी संयोजन नव्हे. एक तर असे आहे की, आर्थिक विकास व प्रगती यांच्या शर्यतीत पाश्चात्य आणि मिश्र अर्थव्यवस्थेची लोकशाही राष्ट्रे, समाजवादी आणि साम्यवादी हुकुमशाही समाज हे आपल्यापुढे किमान काही दशके तरी पुढे आहेत. काळाचे हे अंतर हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. कारण या तिन्ही गटांचे प्रयोग, त्यातील यशापयश, त्यामुळे या समाजांना घालाव्या लागणाऱ्या मर्यादा आणि मुरडी—हा सर्व आंतरराष्ट्रीय संदर्भ स्वीकारल्यावाचून आपल्याला आपल्या नियोजनाचा आराखडा काढणे अशक्य आहे. हा संदर्भ केवळ अटल असल्यामुळे चुद्ध अंतर्गत असे स्वदेशी नियोजन हे एक पोकळीतले वोलणे आहे. थोडक्यात, स्वदेशी संयोजनाची स्पष्ट निश्चित अशी आकृती आज आपल्याजवळ नाही आताच सांगितलेला आंतरराष्ट्रीय संदर्भ वारंवार तपासून त्यातले वरेवाईट निवडून आणि भविष्यातील काही अनपेक्षित शक्तीचे आघात घेऊन ही नियोजनाची आकृती आकार घेत जाणार आहे.

माजगावकरांना या संदर्भाचे भान आहे; पण ते सततचे नाही. काही वेळा स्वावलंबनाच्या नैतिक प्रेरणेने नियोजन करणे, 'शेवटी मुक्तिसंग्राम म्हणजे तरी काय? तुझे आहे तुजपाशी हे ओळखणे' ('ग्रामायन' पृ. १४३) असे ते म्हणतात आणि स्वावलंबन म्हणजे स्वदेशी नियोजन असे चुकीचे समीकरण मांडतात. तर काही चेळी कळत न कळत ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन भिन्न संस्कृतींची उद्योगपूर्व समाजरचना गृहीत धरतात. उदाहरणार्थ, ग्रंथाच्या प्रास्ताविकातील ही वाक्ये पहा— 'आज शहरे वाढताहेत. ग्रामीण भागाचे अहनिश शोषण सुरु आहे. अर्थव्यवस्थेचा समतोल यामुळे ढळला आहे. हे थांबले नाही तर? जे प्राचीन काळी काठेंजचे, अथेन्सचे झाले किवा मोहोंजोदोरोचे झाले, ते उद्या आपलेही होईल. सोन्याची

द्वारकाही जेथे बुडली तेथे आपला मुंवई—कलकत्ता संस्कृतीचा उसना बऱ्डिवार किती काळ टिकणार ! कितीही वैभवशाली, दैदीप्यमान, पुढारलेल्या वर्गैरे असल्या तरी केवळ शहरी संस्कृतींचा समूळ विनाश हा अटळ असतो. ग्रामीण आणि नागर ह्या दोन संस्कृतींचा समन्वय, एक विशिष्ट तोल ज्या समाजांनी साधला तेच समाज टिकले; पराभवाच्या राखेतूनही पुनःपुनः वर उठले. बाकीचे इतिहासजमा झाले.’

(आजवरच्या वेगवेगळ्या संस्कृतींचा विनाश आणि पुनरुत्थान केवळ शहरी विरुद्ध ग्रामीण संस्कृतींचा तोल किंवा वेतोल या प्रक्रियांमुळे सांगता येईल असे मला वाटत नाही. खेरे म्हणजे कोणत्याच प्राचीन संस्कृतीला शहरी—ग्रामीण तोल संभाळता आलेला नाही. जेत्या आणि पराभूत समाजाची शहरे आणि खेडी या दोन्हीही क्षेत्रांत अर्थरचना आणि समाजरचना विषमच होती आणि सर्वच प्राचीन संस्कृतींचा पाया विषमच होता; पण संस्कृतींच्या इतिहासाच्या मीमांसेचा हा प्रश्न, या ठिकाणी इतका महत्त्वाचा नाही.)

उद्योगपूर्व आणि आधुनिक उद्योग—प्रधान समाज व संस्कृती यांच्या तुलनात्मक स्वरूपाचा विचार करताना अपरिहार्यपणे आपल्याला यंत्र—तंत्रज्ञानाच्या (Technology) जागतिक संदर्भाचा आणि स्वरूपाचा विचार करावा लागतो. यावावत आमच्या समाजशास्त्रातील काही प्रमुख विचारवंताचे म्हणजे असे आहे.

तंत्रज्ञान (Technology) ही एक जागतिक शक्ती आहे आणि या तंत्रज्ञानामुळे जगातील सर्वच समाजांच्या संस्कृतिरचनेच्या प्रक्रियांवरच एक निर्णयिक आघात केला आहे. हा आघात इतक्या मूलभूत स्वरूपाचा आहे की, मानवी जीवनात त्यामुळे ज्ञालेले स्थित्यंतर हे अपूर्व आहे. उद्योगपूर्व समाजांचे पूर्वीचे नमुनेच त्यामुळे गैरलागू ठरत जाणार आहेत. नागरी आणि ग्रामीण अशा दोन वेगळ्या समाजांच्या वा संस्कृतींच्या भाषेत आता बोलता येणार नाही. आर्थिक उत्पादनाचे सतत वाढते प्रमाण व वेग, त्यासाठी यंत्रशक्तीचे व मोठचा उद्योगधंद्याचे अधिष्ठान, त्यासाठी वांधावी लागणारी यंत्र—तंत्रसन्मुख अशी एकमुखी शिक्षणपद्धती, यातून निर्माण होणारे औद्योगीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानावर आधारलेली व्यवसायपद्धती, अशी ही साखळी आहे. ही साखळी अन् त्यातील दुवे हे निदान अमेरिका, रशिया, भारत, चीन यासारख्या मोठचा आकाराच्यां देशांपुरती तरी अटळ आहे. औद्योगीकरणाचा व तंत्रज्ञानाचा हा एकांदर व्यूहच असा आहे की, त्यामध्ये खेडे—गावे ही पूर्वीच्या किंवा कोणत्याच अर्थने खेडेगावे रहणार नाहीत. म्हणजे ती स्वयंपूर्ण, स्वायत्त ठेवता येणार नाहीत. शेती हीसुद्धा पूर्वीच्या अर्थने, गुराढोरांच्या श्रमावर व मजूरशक्तीवर आधारलेली रहणार नाही. शेती हा सुद्धा एक प्रचंड उद्योगधंदा (Industry & Commerce) म्हणून आपल्याला बघावा लागेल. आधुनिकातील आधुनिक अशा यंत्र—तंत्रज्ञानाने कार्यक्षम करून आणि तिचे

प्रचंड व्यापारीकरण करून शेतमालासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांचे जाळे निर्माण करावे लागेल. या सर्व कारणामुळे 'शेतीप्रधान समाज' – (भारत आणि आशिया इ. देशांतील समाजाचे रूप हे असे मानले जाते) – या शब्दांना केवळ एक मर्यादित आणि संक्रमणावस्थेपुरताच अर्थ राहील. विराट लोकसंख्या अन् विराट दारिद्र्याच्या भारतासारख्या देशांना उद्योग आणि तंत्रप्रधान समाजाचा हाच नमुना स्वीकारावा लागेल.

यंत्र–तंत्रज्ञानावहूलचा हा जो अटळवाद किंवा निश्चितीवाद (Determinism) आहे तो आपल्या विसाव्या शतकातील यक्षप्रश्नच आहे. आशियातील अजूनही वन्याचशा प्रमाणात उद्योगपूर्व–अवस्थेत असलेल्या भारतासारख्या देशांचे आर्थिक आणि सांस्कृतिक भवितव्यही याच प्रश्नाशी निगडित असल्यामुळे या एका प्रश्नाच्या पाठपुरावा भारतातील विचारवंतांना एकसारखा करावा लागणार आहे. या प्रश्नाच्या संदर्भात, वर सूचित केल्याप्रमाणे काही वेळा माजगावकरांच्या मनात उद्योगपूर्व समाजाचे चित्र रेंगाळत आहे असे जाणवते, तर काही वेळा हे चित्र रोखठोकपणे नाकाऱ्हन ते म्हणतात: 'औद्योगिक संस्कृतीपुढे पराभूत ठरलेल्या जुन्या ग्राम-व्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनाचा दुवळा प्रयत्न, हे आजच्या गांधी–विनोबाप्रणीत ग्राम-स्वराज्य विचारांचे स्वरूप आहे, हे बदलले पाहिजे. भांडवलशाही व समाजवादी संस्कृतींच्या यशापयशाचा संदर्भ या विचारांना जोडला पाहिजे. यंत्रयुगाला भिऊन संस्कृतींच्या यशापयशाचा संदर्भ या विचारांना जोडला पाहिजे.' (ग्रामायन पृष्ठ १३६)

यावर माझी तक्रार एवढीच आहे की, हे सर्व स्थूल आहे. ते वाचून काही प्रश्न अनुत्तरित रहातातच. उदा. ग्रामस्वराज्य आणि शहरे, शहरी जीवनपद्धती, शहरी समाजरचना यांचे संबंध काय असतील? चीनमधील कम्यून्स शहरविरोधी आहेत. इस्लाइलमधील 'किबुत्त' शहराशी दुवा सांधून, शहरी प्रवाहांशी समरसलेली आहेत. आपली दृष्टी काय रहाणार आहे? चीनमधील कम्यून्स ही स्थानिक पातळीवर वरवर स्वायत्त असली तरी चीनमधील आर्थिक नियोजन हे केंद्रवर्ती (Centrally directed) आहे. पैसा, यंत्र–तंत्रे, कर्ज इत्यादी साधनसामग्रीवरही (Resources) केंद्रसत्तेचे नियंत्रण आहे. ग्रामस्वराज्यातील आर्थिक नियोजनाची कोणती ही केंद्रसरकार पातळी आपल्याला अभिप्रेत आहे? स्थानिक? प्रादेशिक? केंद्रवर्ती? केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांचे आणि ग्रामस्वराज्याचे ग्रामघटक, यामधील आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय तत्वज्ञान आणि यंत्रणा कोणत्या पढतीची असेल? हे काही प्रश्न मी इथ मांडतो आहे ते अशासाठीं की, ग्रामसुधारणांच्या

विविध विकास—प्रकल्पामध्ये सहभागी असणाऱ्या सर्व कार्यकर्त्यांना या गुंता-गुंतीच्या बाजूंचा विचार करावा लागणार आहे. ग्रामायनांची नुसती 'बेटे' राहू नयेत, आजूबाजूच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक अशा सागरी लाटांनी ती बेटे बळून जाऊ नयेत, यासाठी एका व्यापक यंत्र—तंत्र—प्रधान व्यवस्थेशी ती आपल्याला जोडून घ्यावी लागणारच. या संदर्भात माझे हे प्रश्न आहेत. मात्र ते शंकेच्या स्वरूपाचे आहेत. कारण माझ्याजवळही त्यांची पूर्ण आणि समाधानकारक उत्तरे आहेत असे नाही. माजगावकरांना या प्रश्नांचा आणखी सर्वांगीण विचार करावा लागेल म्हणून या प्रश्नांचे प्रयोजन.

या पुढचा समाज सर्वांचे आणि संपूर्णपणे उद्योग—तंत्र—प्रधान रहाणार आणि त्या समाजातील मध्यवर्ती शक्ती यंत्र—तंत्र रहाणार, या अटलवादाला किंवा निश्चितीवादाला चीनने आपल्या आर्थिक धोरणाने आणि कम्यून्सची उभारणी करून रोखले आहे, असे अलीकडे व्याच आणि निरनिराळचा देशांतील निरीक्षक विचारवंतांनी म्हटले आहे. चीनची कम्यून्स आहेत किती, त्यांचे प्रमाण किती, त्यांचे सातत्य किती, पाश्चात्यांची यंत्र—तंत्रे झुगारून त्यांनी आणलेली मध्यम पातळीची यंत्र—तंत्रव्यवस्था (Intermediate Technology) कितीशी निर्णयिक स्थिर आणि सापेक्षतः कायम रहाणार आहे, या प्रकरणात सोब्हिएट रशियाविरुद्ध असलेल्या तात्त्विक संघर्षाविरुद्ध चिनी साम्यवादाचे वैशिष्ट्य म्हणून प्रचाराचा गदारोल किती, ही सगळी अजून मोठीच प्रश्नचिन्हे आहेत. त्यांच्या गराड्यात न सापडता एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे ती ही की, माओच्या चीनमधील कम्यून्स आणि गांधी—विनोबाप्रणीत आणि त्यांच्यापासून फुटून पण त्यांच्या मूलभूत प्रेरणेने संकलिपलेल्या ग्रामसुधारणांच्या योजना, यांच्यामध्ये काहीएक साम्य आहे, या विचाराने आणि त्यातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक ध्येयवादाच्या आशयाने, माजगावकरांसकट आपण सारे प्रभावित झालो आहोत. या दोन व्यवस्थांमध्ये कोठले तरी एक जवळिकीचे सांस्कृतिक नाते आहे, एक प्रकारचे खास पूर्वकडचे समान रंग आहेत, अशीही एक भावना आपल्याकडे निर्माण झाली आहे. हे नाते आणि या भावना निर्माण होण्याइतके साम्य या दोन प्रयोगात आहे—यात संशय नाही. (उदा. शहरी संस्कृतीतील हावऱ्या उपभोगप्रधान संस्कृतीविरुद्ध प्रतिक्रिया, छोटचा कुटीरोद्योगांची आवश्यकता, काही उद्योगधंद्यांचे विकेंद्रीकरण करून त्यांची लहान गावातून करावयाची संघटना, गरीब जनतेच्या गरिबीशी सहभागी होण्याची प्रेरणा, शारीरिक श्रम—मूल्यांची प्रतिष्ठा, संस्थांइतकाच माणूस बदलण्यासाठी मूल्यांच्या आवश्यकतेवर भर इ. इ.) ; पण त्याचवरोवर त्यात काही महत्त्वाचे विरोधही आहेत इकडेही आपले लक्ष गेले पाहिजे.

१. चीनमधील कम्यून्स ही पूर्णपणे पक्ष—नियंत्रित आहेत. माजगावकरांना हव्या असलेल्या 'लोकसंघटना' कडून ती वांधली गेलेली नाहीत. कम्यून्समागे केवळ

हुकमशाही पक्ष—सत्ता आहे हा नेहमीचा मुद्दा इथे सुचवावयाचा नाही. भारतातील ग्रामीण विकासाच्या मार्गाति विषम समाज—रचनेचे सांस्कृतिक परंपरेचे आणि सत्तेच्या राजकारणातील सत्तेच्या खेळाचे जे अडसर आहेत आणि ज्यामुळे आर्थिक सामाजिक—सांस्कृतिक आणि राजकीय, अशा अलग—अलग दन्या इथे पडतात, तशा पडण्याची शक्यताच एकपक्षीय सत्तेमुळे नाहीशा होतात. हा फरक महत्वाचा आहे असे इथे म्हणावयाचे आहे.

२. स्वयंशासन आणि गावच्या जमिनीवरची समाईक मालकी यावावत ग्राम—स्वराज्य आणि गतकाळातील आंणि आजच्या चिनी कम्युनिस्ट कम्यून्स यांत एक निर्विवाद साम्य आहे असे माजगावकरांनी सावेश म्हटले आहे. (पॅरिस आणि पुणे ७९—८७; कम्यून्स आणि ग्रामराज्ये पृ. ८८—८९, ९१) मला हे म्हणणे चूक वाटते. एका विशिष्ट तत्त्वज्ञानाच्या आणि एकाच पक्षाकडून प्रस्थापित होणाऱ्या सर्वकष अशा राजकीय, सामाजिक—सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनपद्धतीचे एक साधन म्हणून कम्युनिस्ट कम्यून्सचा वापर होतो. गांधी—विनोबांच्या ग्रामस्वराज्यातील स्वयंशासनामागे व्यक्तिस्वातंत्र्य हे नैतिक मूल्य आहे. कम्यूनससंघे हे मूल्य नाही. स्वयंशासनाची प्रेरणा इस्ताइलच्या किबुत्तमध्ये आहे. तसेच अमेरिकेतील Counter Culture चळवळीमधील तात्पुरत्या स्थापन झालेल्या हिप्पी—कम्यून्स मध्येही ती होती.

३. चिनी अर्थव्यवस्थेत माणसाच्या मूलभूत गरजांची—अन्न, वस्त्र, निवारा—सर्व वर्गात सर्वसाधारणपणे एक किमान आवश्यक अशी समान पातळी राखली गेली आहे असे एक मत प्रचलित आहे. गॅलब्रेथसारख्या प्रसिद्ध अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञां—नीही त्याची घ्वाही दिली आहे; पण आज ना उद्या याचा असा अर्थ होईल की माओचा साम्यवाद हे समृद्धीचे तत्त्वज्ञानच नाही. अगदी गरजेपुरत्या उपभोगालाच म्हणजे गरिबीच्या थोड्याफार वरच्या रहाणीलाच त्या तत्त्वज्ञानात मान्यता आहे असे काही वळण माओ—विचारांना लागेल तरच किमान साध्या गरजांच्या आणि साध्या राहणीच्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेल्या ग्राम—स्वराज्य आणि चिनी कम्यून्स यांत साम्य आहे असे आपल्याला म्हणता येईल.

४. साधी रहाणी वगैरेसारख्या भारतीय नैतिक प्रेरणेपेक्षाही बहुजन समाजाच्या गरिबीत वाकीच्या वर्गानीही श्रममूल्यांची महती मान्य करून प्रत्यक्ष सह—वासाने समरसूत गेले पाहिजे, ही प्रेरणा चिनी अर्थजीवनात जास्त आहे. सोहिएट अर्थपद्धती आणि जीवनपद्धती चैनी उपभोगावर आधारलेल्या पाश्चिमात्य भांडव—लशाही पद्धतीजवळ जात आहे, चिनी साम्यवाद ही मात्र शुद्ध समाजवादी प्रेरणा आहे असा युक्तिवाद यामागे आहे.

५. ग्रामीण भागातील खालच्या शेतकऱ्यांच्या गरीब थरांपर्यंत, Extension Service द्वारे शेतकीतील अत्याधुनिक उत्पादनाचे शोध आणि तंत्र पोहोचविणे, हे चिनी कम्यून्सनी साधले आहे. आधुनिक यंत्रप्रधान आणि व्यापारी औद्योगिकतेशी चिनी कम्यून्सनी फारकत घेतलेली नाही.

: ४ :

भारतातील सर्वांगीण परिवर्तनावहूलच्या मार्गाची थोडीफार चर्चा आता केली पाहिजे.

भारतातील सामाजिक बदल हे आर्थिक विकासाशी निगडित आहेत. पण या आर्थिक विकासाचा वेग तर मंद आहे आणि आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक अस-पारा उत्पादनाचा रेटाही जवरदस्त नाही. भरीस भर म्हणून आपली राष्ट्रीय उत्पन्नाची विभाजनपद्धतीही विषम आणि सदोष असल्यामुळे आहे या विकासाची फलेही शहरात वरच्या वर्गांकडे आणि खेड्यांत सधन शेतकऱ्यांकडे रवाना होत आहेत-आपल्या जात-पात-गट यांवर आधारलेल्या विषम समाजरचनेच्या चक्राचे दाते राजकारणातील सत्ता-रचनेच्या दात्यांत असे काही विचित्रपणे अडकले आहेत की त्यांतून राजकीय आणि सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या बदलांची एक प्रकारची गुदमरवून सोडणारी कोंडी निर्माण झाली आहे.

ही कोंडी फोडण्याचा एकच मार्ग म्हणजे भारतीय जीवनातील राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक शक्ती एकवटणे हा होय. या शक्ती कोणत्या? या प्रश्नाला उत्तर देताना माजगाकरांना एकीकडे भूदानामधील समन्वयी सर्वात्मकता आणि त्यामागची 'दान' कल्पनेची सांस्कृतिक प्रतीकात्मकता आकर्षित करते. 'समाजातील अखेरच्या, तळच्या माणसाला स्पर्श करावा, तो वर उचलावा ही त्यामागील नैतिक प्रेरणा मला भिडते व अविरोधाच्या, सर्वात्मकतेच्या भूमिकेवरून करण्यात आलेली या आंदोलनाची मांडणी माझ्या भारतीय मनाला जवळची वाटते'. (पृ ४५-पोचमपल्लीकडे) 'भूदान हे एक सग्रम आचारविचार-दर्शन आहे.' (पृ ५९) तर त्याच वेळी दुसरीकडे ते विरोधाची आणि संघर्षाची 'धारदार पाती' ही चालविण्याची भाषा करतात. (पृ १३८) तसेच भूदान-आंदोलनाला 'लढाऊ वळण' द्यायचे म्हणजे काय करायचे? क्रांतिकारक लोक शक्तीला नवा संघटित आकार 'कसा द्यायचा-याचाही स्पष्ट उलगडा त्यांच्या लेखांतून नीटपणे होत नाही. (पृ १३१-१३३-यती, ग्रामस्वराज्यकोश) पण मनाची म्हणा किंवा विचारांची म्हणा अशी ओढाताण त्यांच्या पुस्तकात कवचित दिसली तरी विधिमंडळीय लोकशाही मूल्यांवर त्यांचा मूलभूत विश्वास आहे यात कसलीही शंका नाही.

लोकशाही मूल्यांवरचा हा विश्वास अभंग ठेवणे हीच या परिवर्तनाच्या संधि-
कालातील मुख्य गरज आहे. लोकशाहीचे सहकारीमार्ग आणि सत्तेपासून दूर अस-
ण्या विधायक कार्याचे तळ विद्यार्थी आणि अन्य लोक-संघटनाकडून बांधून घेणे
याच मार्गानी, भारतीय जीवनातील शक्ती आर्थिक आणि सामाजिक वदलासाठी
एकवटल्या गेल्या पाहिजेत; पण या मार्गात अनेक अडसर आहेत. निष्ठेने अंग
झाडून काम करण्याची आपल्यापैकी फार थोड्यांना सवय आहे. येथील नोकरशाही
आणि राजकीय पक्षातील मोक्याच्या जागेवरची अधिकारी मंडळी केवळ भ्रष्ट
आहेत, असे नाही. ती कणखरही नाहीत, कष्टाळूही नाही आणि हवी तेवढी कल्प-
कही नाहीत. आपली उभी सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचना आणि नेतृत्वप्रंपरा
अखंडपणे लोकशाहीचीच आहे आणि त्यामुळे लोकाहीवाचूनचे अन्य पर्याय या
भूमीत रुजूव शकणार नाहीत, अशा भोळ्या-भावडया सांस्कृतिक अटलवादातही
(Cultural Determinism) मश्गूल राहून भागणार नाही. आपली भारतीय
सहिष्णुता ही खरोखरच जागरूक अन् विधायक आहे का? 'जाऊ या हो' या
पेंगत्या औदासिन्यालाच आपण 'लोकशाही सहिष्णुता' हे गोंडस नाव देतो का?
या प्रश्नाचा निर्णयही नजीकच्या काळात लागावयाचा आहे. आपल्या मध्यम-
वर्गातील काही जणांना केवळ अघोर निर्णयबुद्धीवर आधारलेल्या नीतिशून्य पण
हिटलर जातीच्या समर्थ नेतृत्वाचे फार आकर्षण आहे. सरकार हेच आर्थिक आणि
सामाजिक परिवर्तनाचे एकमेव शस्त्र नाही, अन्य सामाजिक आणि सांस्कृतिक लोक-
शाही संख्या यांना सरकारइतकेव या समाजजीवनाच्या कार्यात स्थान आहे याचे
भान मुळातच आपल्या बहुजनसमाजाला नाही. म्हणूनच मागासलेल्या देशांचे
आधुनिकीकरण आणि आर्थिक विकास याचा अभ्यास करणारे लोकशाहीवादी
समाजशास्त्रज्ञ नेहमी एक महत्वाचा अन् गंभीर इषारा देत असतात तो हा की, चीन
सोव्हिएट रशियातील एकपक्षीय राज्यसत्तांनी लोकशाही मार्गावाचूनही आर्थिक
परिवर्तन करणे शक्य आहे हे एकदा दाखवून दिल्यापासून अविकसित देशातील
बहुजनसमाजालाच नव्हे तर कित्येक मुजाण लोकांनाही सरकारी परिवर्तनाचा फार
मोह पडलेला आहे; पण यासारखा दुसरा धोकेवाज मोह नाही. परिवर्तनाच्या
जबरदस्त अन् प्रचंड शासकीय शक्तीबद्दलचा आणि त्यामागच्या निर्धून नेतृत्वाचा
हा मोह अन् भय-आदरमिश्रित कुतूहल हे लहान मुलांना राक्षसाच्या शक्तीबद्दल
वाटणाऱ्या मोह अन् कुतूहलासारखे निरागस पण भयंकर आहे. ज्या परिवर्तनात
स्वातंत्र्य आणि लोकशाही ही मूल्येच नाहीत, ते कोणत्याही अथवी परिवर्तन असूच
शकत नाही. म्हणूनच मला आठवते, पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी सुमारे वर्षापूर्वी
सांगितले होते की, भारताच्या लोकशाही परिवर्तनाचा आर्थिक अन् सांस्कृतिक
मार्ग हा चीनसारखा नाही. तो फार वेगळा अन् वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तो एक फार
लांबचा प्रवास आहे आणि एक चीनी म्हणून सांगून गेली आहे—Even the

longest journey begins with the first—फार लांबवाप्रवास करण्यासाठीसुद्धा पहिले पाऊल उचलावे लागते !

माजगावकरांच्या 'श्रीग्रामायन' ने अधोरेखित केलेला हा शेवटचा अतिक्षय महत्त्वाचा मुद्दा सांगून खूपच लांबलेले हे परीक्षण संपवतो !

[१९७५]

‘श्रीग्रामायन’ हे श्रीगमांचं पुस्तक प्रसिद्ध ज्ञात्यानंतर एकदा केव्हा तरी सहज चाळलं होतं; पण सुमारे चार महिन्यांपूर्वी ते खन्या अर्थानि शांतपणे वाचलं आणि असं जाणवलं की, ‘खेडयांचा देश’ म्हणून अनेकांनी गौरविलेला ग्रामीण भारत इथे निरनिराळ्या रूपांमध्ये पुढे आला आहे. एखाद्या शोभादर्शकातल्या रंगीवेरंगी काचांच्या मनोहारी रचनांप्रमाणे इथल्या आशा-निराशा, सुख-दुःख, सुवत्ता-दारिद्र्य, प्रकाशाच्या रेपा आणि अंधारलेल्या दिशा इथे चितारलेल्या आहेत. या निरनिराळ्या छटांमागची कारणं शोधणारं मुक्त चितनही आहे. शहरातल्या औद्योगिक जगताकडून होणारं ग्रामीण भारताचं शोधण, हा सध्याच्या काळातला सर्वव्यापी विचार या ठिकाणी छायेसारखा वावरतो आहे.

१९६१ ते १९७१ या दशकात श्रीगमांनी वेळोवेळी केलेलं हे लेखन, त्या दशकानंतर आणखी एक दशक उलटून गेलं असलं तरी ‘एका इतिहासाची नोंद’ असं त्यावावत म्हणता येत नाही. कारण कालचक्र फिरत राह्यालं असलं तरी ‘श्रीग्रामायन’ मध्यल्या चित्रांचे रंग अजून फारसे पालटलेले नाहीत. तिथे उमटलेल्या भावना-विचारांच्या रेपा आजही फारशा पुस्ट, संदर्भहीन झालेल्या नाहीत. ग्रामीण भारतातलं एखादं ‘ल्हासुरं’ आहे, तसंच सिंहगडाच्या कुशीतून ‘आम्ही गांडुळं खाऊन जगणारी माणसं...’ असं वोलणारी म्हातारीही आहे. आजच्या ग्रामीण भारताचं रूप यापेक्षा फारसं निराळं नाही. म्हणून ग्रामीण भारताच्या वाटांचा शोध घेणाऱ्या कोणाही कार्यकर्त्याला ‘श्रीग्रामायन’ मध्ये रेखाटलेली या ग्रामजीवनाची चित्रं आजच्या काळात आणि संदर्भात तितकीच ताजी वाटावीत, अशी आहेत. कदाचित् त्यांना वाट पुस्तक एखादा पुढली चित्रं चितारू शकेल !

आणि म्हणूनच ‘श्रीग्रामायन’ पुन्हा एकदा वाचकांसमोर यावं, असा आग्रह आम्ही मित्रमंडळींनी धरला. ते वाचल्यामुळं ग्रामीण भागात जाऊन कार्य करण्याची ऊर्मी किती जणांच्या मनात निर्माण होईल, हे सांगणे कठीण; पण सुमारे वारा-पंधरा वर्षांपूर्वीच्या काळातलं लेखन आजच्या काळातही तेवढंच प्रत्यकारी ठरत असेल, तर त्याची पुनरावृत्ती ही एक गरज आहे. या क्षेत्रात काम करू इच्छणाऱ्या कार्यकर्त्यांची आणि या क्षेत्रावदल किमान आस्था असणाऱ्या माझ्यासारख्या हितचितकांचीही !

—सतीश कामत